

**ՆԱԿՈՒՔ ՄԻՐՈՒՆԻ
ԷՋԵՐ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ
ԿՅԱՆՔԵՆ**

**HAKOB SIRUNI
PAGES FROM
MANUK BEY'S LIFE**

1386509

929:329 Վերականգնում

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՅՅՅՅ

ՀԱԿՈՒՄ ՄԻՐՈՒՆԻ

ԷՋԵՐ

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ

ԿՅԱՆՔԵՆ

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2018

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Ս 555

**Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական
ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական
հիմնադրամի հովանավորությամբ**

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ**

**Պատասխանատու խմբագիր՝ Գայանե Շաբունց
Անգլերենի թարգմանիչ՝ Աստղիկ Երանոսյան**

Սիրունի Հակոբ
Ս 555 Էջեր Մանուկ Բեյի կյանքեն.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ.,
2018.- 180 էջ:

Նշանավոր հայագետ Հակոբ Սիրունու (Ճօլոյան) այս ուսումնասիրությունը նվիրված է Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների նշանավոր դիվանագետ, պետական գործիչ, բարձր կարգի վաճառական և սեղանավոր, ազգային բարերար Մանուկ Բեյ Միրզայանին (1769-1817): Գիրքը ներկայացնում է ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում սուլթանական պալատի կողմից ռուսական կողմի հետ բանակցություններ վարելու լիազորություններով օժտված Մանուկ Բեյի գործունեությունը, որն իր որոշակի հետքն է թողել այդ շրջանի եվրոպական դիվանագիտության մեջ:

Ուսումնասիրության համար փաստագրական աղբյուր են ծառայել Ռուսինիայի պետական արխիվի՝ Մանուկ Բեյի ֆոնդի նյութերը:

Այս ուսումնասիրությունն առաջին անգամ հայոց լեզվով որպես հոդվածաշար տպագրվել է «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի 1969 և 1970թթ. համարներում: Հոդվածաշարի լուսապատճենները տեղադրված են այս գրքի 7-92-րդ էջերում: Հրատարակվում է Մանուկ Բեյ Միրզայանին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (Երևան, հունիսի 7-9, 2018թ.) առթիվ և նվիրվում մեծանուն հայորդու ծննդյան 250-ամյա տարեդարձին:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-1340-7

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2018

Առաջաբան

Մանուկ Մարտիրոսի Միրզայանը XVIII-XIXդդ. Օսմանյան և Ռուսական կայսրությունների հպատակ էր, դիվանագիտական ասպարեզի ամենահայտնի դեմքերից մեկը, պետական գործիչ և ազգային բարերար:

Հայրը ծագումով Աշտարակի Կարբի գյուղից էր: Մարտիրոս Հորի Միրզայանը 1744թ. դուրս է եկել Կարբիից, Անատոլիայով անցել Կոստանդնուպոլիս, հաստատվել Ռուսճուկում, որտեղ 1769թ. ծնվել է Մանուկը:

Միրզայան Մանուկ Բեյը եղել է բարձր կարգի սեղանավոր, օսմանյան պետության ու բանակի մատակարար, մեծ վաճառական, հարգված հյուր տարբեր՝ ավստրիական, ռուսական տիրակալների պալատներում: Նա ունեցել է մետաքսի, բրդի, բամբակի, ծխախոտի, համեմունքների և մեղրամոմի վաճառքի մենաշնորհ:

Պեզճյան Հարություն Ամիրայի (Գազազ Արթին ամիրա) և Միրզայան Մանուկ Բեյի անվան հետ է կապվում ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ Մուլթան Մահմուդ Բ-ին անասելի ծանր վիճակից հանելու եղելությունը: Մանուկ Բեյն աջակցել է նաև Օսմանյան կայսրությունում ենիչերական հզոր ու երկրի համար չափազանց վտանգավոր դարձած վարչակարգը տապալելուն, որը կազմված էր քրիստոնյա հպատակների մանկամարդ երեխաների տղայահավաքներից (դեշիրմե):

Օսմանյան կայսրությանը մատուցած ծառայությունների համար 1808թ. Մանուկ Բեյը սուլթանից ստացել է Մուղովայի իշխանի՝ Boğdan Prensi և Bey-ի տիտղոսներ՝ որոշ ժամանակ փաստորեն համարվելով Մուղովայի կառավարիչ: 1808թ. Կ.Պոլիս է եկել որպես Բարձր դռան և սուլթանական պալատի դրագոման, նշանակվել դիվանագիտական բանակցությունների գլխավոր թարգման, արտգործնախարարի օգնականի մակարդակով:

Մեծ հաջողությամբ լուծել է ֆինանսական դժվարին խնդիրներ: 1806-12թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ զբաղվել է օսմանյան բանակի պարենավորմամբ և ռազմական նշանակության կառույցների նորոգությամբ:

Եղել է օսմանյան Դանուբյան բանակի հրամանատար Մուստաֆա փաշա Բայրաքթարի խորհրդականն ու բարեկամը՝ օժտված ռուսների հետ հաշտության բանակցություններ վարելու լիազորությամբ:

Նա գտնում էր, որ իր ազգի ճակատագիրը պետք է կապել քրիստոնյա Ռուսաստանի հետ, և ընդունում է նաև ռուսական հպա-տա-կություն:

Նրան լսում, վստահում և նրա բարեկամությունն էին վայելում ռուս ամենահայտնի գորավարներն ու քաղաքական գործիչները (Բազրատիոն, Կամենսկի, Կուտուզով: Վերջինս Մանուկ Բեյին իր ընկերն էր համարում): Վերադառնալով Բուխարեստ՝ 1804-08թթ. կառուցում է Բուխարեստի տեսարժան վայրերից մեկը համարվող մի պալատ, որ մինչ օրս հայտնի է «Մանուկի խան» անունով:

Նրա եռանդուն ջանքերի և դիվանագիտական հմտությունների շնորհիվ են կայացել ռուս-թուրքական 1806-1812թթ. պատերազմի հաշտության մի շարք բանակցություններ, որոնց արդյունքում 1812թ. իր կառուցած պալատում (Մանուկի խանում) կնքվել է Բուխարեստի ռուս-թուրքական հաշտության պայմանագիրը: Ռուսական կողմից այն ստորագրել է Կուտուզովը: Բուխարեստի պայմանագիրը ձևափոխել է Նապոլեոն Բոնապարտի այս երկու պետություններին պատերազմի մեջ ներքաշելու ծրագրերը: Մանուկ Բեյի հեղինակության և հաջողությունների նկատմամբ ատելությանը լցված որոշ եվրոպացիներ, մասնավորապես Ժամանակակից Խորվաթիայի տարածքում տեղի ունեցած մարտերի շրջանում, սուլթանական պալատին տրամադրել են Մանուկ Բեյի դեմ: Արդյունքում թուրքական կողմը Միրզայանին մեղադրել է դավաճանության մեջ:

1812թ. Ալեքսանդր Առաջին ցարն իր պետերբուրգյան պալատում հյուրընկալել է Մանուկ Բեյին և նրա կնոջը, շնորհել ս.Վլադիմիր ասպետի 3-րդ աստիճանի շքանշան:

1813թ. Մանուկ Բեյն ընտանիքով Բուխարեստից անցել է Տրանսիլվանիա, ապա հաստատվել Քիշինևում, դարձել ռուսահպատակ: 1814թ. Մանուկ Բեյին շնորհվել է պետական խորհրդականի աստիճան:

Մանուկ Բեյը Հայաստանի ազատագրումը կապում էր Ռուսաստանի հետ: Նա այցելել է Հայաստան, նյութական օժանդակություն ցույց տվել Էջմիածնի, Մուշի, Երուսաղեմի և այլ վայրերի վանքերին: Բուխարեստի հայոց եկեղեցու մերձակայքում հիմնել է քաղաքում առաջին հայկական դպրոցը (1817թ.): Մանուկ Բեյի արխիվը պահվում է Բուխարեստի պատմության թանգարանում:

Նա 100 հայ ընտանիք էր տեղափոխել և պատրաստվում էր շուրջ կես միլիոն օսմանահպատակ հայերի ևս տեղափոխել Վալախիա: Ալեքսանդր Առաջինը խոստանում է Մանուկ Բեյին, որ Բեսարաբիան

կղառնա տեղահանված օսմանահպատակ հայերի փրկության հան-
գըրվաններին: Մանուկ Բեյին «Հայկական իշխան» էին հորջորջում:

300 000 ոսկե լեյով նա հողեր է գնում Ռուսինիայում: Նրա գնած
հողերում 40 գյուղեր կային, իսկ 1817թ. Քիշիննից 36կմ դեպի արև-
մուտք՝ Հընչեշտում, հիմնում է իր ընտանեկան սրանչելի ապարանքը՝
Ֆրանսիական կլասիցիզմի ոճով, կառուցված հայազգի ճարտարա-
պետ Բերնարդացու կողմից: Պալատի առաստաղները նկարագարող էլ
էր հռչակավոր ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին: Բլրի վրա
կառուցված պալատը շրջապատված էր պարսպով: Կարապետով
արհեստական լճակը, շատրվանները, ապարանքի տարբեր մասերը
միմյանց միացնող ապակեպատ, եկզոտիկ մրգերի ձմեռային այգիները
(որոնց տակ գետնափոր ուղիներ կային) զարմացնում էին իրենց
շքեղությամբ, այդ ամենից ցավոք, համարյա ոչինչ չի պահպանվել:

1993թ. պալատը ստանում է ճարտարապետական հուշարձանի
կարգավիճակ, վերականգնվում և այժմ համարվում է Մուղովայի ազ-
գային հարստությունը: Պատում են, որ այս պավիլիոնների տակ էր
թաղված Մանուկ Բեյի հարստությունը, և տեղի ազգային հերոսներից
Կոտովսկին հաճախ էր այստեղ գալիս փնտրելու այն: Ասում են նաև,
որ հենց նա էլ գտել ու յուրացրել է Մանուկ Բեյի հարստությունը:

Ըստ Մանուկ Միրզայանի՝ այստեղ հիմնադրվելու էր Ալեքսանդ-
րապոլ հայաքաղաքը: Շարունակելով տաղանդավոր վաճառականի իր
գործունեությունը՝ նա հսկայական գումարներ էր ներդնում՝ հայկա-
կան հզոր համայնք ստեղծելու համար: Նրա՝ երազանքը չիրականա-
ցավ...

Բազմաթիվ հայեր հիմնվեցին Քիշիննում՝ ստեղծելով լավ հա-
մայնք: Նա մեծ ավանդ է ունեցել մուղավական գինեգործության մեջ՝
որպես ֆրանսիական տեխնոլոգիաների շարունակող: Մանուկ Բեյը
այդպես էլ չհասցրեց ապրել իր պերճաշուք ապարանքում:

Հանկարծամահ է եղել 1817թ. հուլիսի 2-ին Մուղովայի, Բեսա-
րաբիայի մարզի Հընչեշտ (Կոտովսկի) քաղաքի իր ազարակում՝ թող-
նելով Լազարյան անվանի գերդաստանի դուստր, Մարի անվամբ
կնոջը և 6 որբերի: Այս մահը խորհրդավորությամբ է պատված:

Թաղված է Քիշիննում, իր կառուցած ս.Աստվածամոր եկեղե-
ցում:

Իր ազգի համար նա կառուցել է գյուղեր, եկեղեցիներ, դպրոցներ:
Հարագատ Ռուսճուկում կառուցել է կամուրջներ, քարվանսարաներ,
ջրաղացներ, զարկ տվել հանքարդյունաբերությանը: Բալկանյան շատ
քաղաքներ իրենց տնտեսական զարգացմամբ մեծապես պարտական

են Մանուկ Բեյ Միրզայանին: Նա հիմնել է մանուֆակտուրաներ, կալվածքներ, տարբեր երկրների տիրակալների և իշխանավորների տրամադրել խոշոր փոխառություններ: Նրա անվամբ են կոչվել ոռոմինական երկու գյուղ: Նրա մասին ժամանակակիցները հիշատակում են որպես «ծայրաստիճան ազնիվ մեկի»:

Մխիթարյան միաբանության հայրերի հետ նա հայոց լեզվի դասագիրք է հրատարակել դպրոցների համար:

Նրա ժառանգները, մասնավորապես Գրիգոր որդին, որ Փարիզում է մահացել, մեծ ժառանգություն էր թողել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանին, որի շքեղագույն «Մանուկի դահլիճը» թալանվեց ու ոչնչացվեց բոլշևիկների կողմից:

Մանուկ Բեյն ամուսնացած էր հայազգի իշխանուհի Դեյանովայի հետ: Զավակներն էին Գրիգոր Հովհաննեսը և Մարի Մանուկը: Թոռնուհիներն էին իտալացի կոմսուհի Ելիզավետա Շենտոնին, գերմանացի բարոնուհի Օլգա Հոցֆելդ-Դրախթեմբերգը: Վերջինիս ծոռն է կանադացի ճարտարապետ Փեթեր ֆոն Քորֆը: Իր մի ասուլիսում նա հպարտությամբ է խոսել իր հայկական արմատների մասին:

Հասմիկ Մտեփանյան

Գրվածքներն մեկն է առ բացառիկ զեպրեբրով լեցուն կյանքի մը, որ դժբախտաբար զեռ լուսինն չէ հանված լրիվ, և որ, սակայն, նժն գրվի մանրամասն, անծանոթ մնացած այնքան էջեր պիտի հայնայնեն պատմութիան, ոչ միայն պատկանելի տեղ մը ապահովելով անոր իր ժամանակակիցներուն մէջ, այլ լույս սփռելով նաև զեպրեբրու վրա որոնք անմատչելի կմնան զեռ պատմութիամբ զրազողներուն:

Սույն հոգովածը, իրականին մէջ, շընդդրկեր ամբողջապես զերբ, գոր խաղաց Մանուկ բնյ 1806—1812 վվականներու ռուս և թուրք պատերազմին բնագորին՝ բլլա ռուս բանակին մատուցած իր ծառայութիւններուն և զայնադրի կերթման մէջ: Մանուկ բնյի գործունեութիան այս էջերուն պիտի անդադաւնաներ առանձին: Եվ սակայն լրիվ ճանչնալու համար Մանուկ բնյի կատարած զերբ նապոլեոնի ձախողանքին մէջ, ստիպված ենք դիմում բնել այդ էջերուն ալ առանց անշուշտ մանրամասնութիանց մեջ մտնելու:

Շարագրելով մեր սույն հոգովածը խղճի պարտք մըն է որ կկատարենք միևնույն տակն: Հանցանք պիտի ըլլար լուրջամբ անցնել Մանուկ բնյի կյանքին այդ մեծ շահագին վրայն մեկու մը համար որուն բախտը վիճակեցավ իր ձեռքին տակ ունենալու Մանուկ բնյի հետ կապված նյութերը, երբ զանոնք կդասալորեր Բուխարեստ բազարի պատմութիան թանգարանի արխիվներուն մէջ, ոչ միայն անոնք որ Հընչելտի անոր ապարանքին մէջ մեկուկես զար կդպված մնայն հետո փրկվեցան հրաշքով, այլ և անոնք որ իր իսկ ջանքերով հավարվեցան ուրիշ արխիվներն, հնարավորութիւն տալով համախմբել զանոնք բոլորն ալ վավերաթուղթերու հավաքածուի մը մէջ, որ տպագրվելու կսպասն իրեն կցված մենագրութիան մը հետ:

Արխիվային այդ նյութերը, որոնք իրենց ստվար մասով անմատչելի կմնան պատմութիամբ զբաղողներուն, կոչված են լուսարանելու, անծանոթ մնացած բազմաթիվ ուրիշ զովագներու հետ, նաև նապոլեոնի ձիգերը թըշնամութիւն գրողելու համար ռուսներուն և թուրքերուն միջև, ինչպես և ֆրանսական գործակալներու մերենալուրջունները երկարածողելու համար ռուսթուրք պատերազմը և ձախողեցնելու համար հաշտութիան մը կներումը ընդմէջ ռուսներուն և թուրքերուն:

Արդ, ինչպես պիտի տեսնենք էջերուն մեջ որ պիտի հետևին, նապոլեոնի ձախողանքին մէջ իր զերն ունեցավ ռուսթուրք հաշտութիան զաշնազրի մի կներումը Բուխարեստ 1812 մայիս 28-ին, ի հեճուկս նապոլեոնի և իր գործակալներու ձիգերուն, իսկ այդ զաշնագիրը պիտի շկերվեր ատենին՝ եթե Մանուկ բնյի աշակցութիւնը շըլլար:

Այնպես որ կարճատև իր կյանքին մեջ որ, ինչպես ըսինք, հիսունի իսկ չհասավ և որ ուշագրավ կմնա սակայն բեղուն գործունեութիամբ մը տնտեսականն թե բաղաբական մարգի վրա, Բուխարեստի զաշնագրին կներման առթիվ իր խաղացած զերբ մեկն է այդ գործունեութիան մեջ ամենեն ավելի պատմական հանգիստանալու կոչված էջերնն:

2.

ՆԱՊՈԼԵՈՆ ԿԳՐԳՌԵ ԹՈՒՐԿԻԱՆ

Գաղտնիք մը չէ՞ պատմութիամբ զբաղողներուն համար՝ ծրագիրները գորս նապոլեոն ունեք Մերձավոր Արևելքի մասին: Գաղտնիք մը չէ նույնպես որ ան իր արևելյան բաղաբականութիան մէջ թիրախ ունեցավ Ռուսաստանն ալ՝ իր մտածումն երբեք չհեռացնելով հոն արշավելու իր երազները, բայց երկար աշխատանքներ պետք եղան իրեն անոնց իրականացումը փորձելն առաջ:

տեղի տալով Ռուսիո բողոքին և ստիպվեցավ իր սխալը ուղղել ճշտո՛՛ իրենց աթոռներուն վրա բերելով նույն իշխանները՝ 1:

Իրապես այլ ժամանավորաբար զորավար Սեբաստիանիի ջանքերով էր որ Ֆրանսա հաջողքը էր Ռուսիարեստի և Յաշի իշխանական աթոռներուն վրա բերել իրեն այնչի վստահելի ևրեցող մարզիկի Արդարե ֆրանսական զեւպանը հազիվ Պոլիս ժամանած 1806-ի օգոստոսին՝ ստիպւեք էր Բ. Դուրո որպէնզի Ալեքսանդրու Մուցուն վալահիո իշխան կարգև կոստանդին Իսպիլանոի տեղ, և Ալեքսանդրու Մորուլիի փոխարեն Մուլդրովի աթոռին վրա բերն Սկարլաթ կալիմարին, անվանումեն որոնք ուժ պիտի շունենային սակակն, ուսական զորքերուն մուտքեն ճետո զույգ իշխանայետուձյանց հողը, անոնց նշանակումեն ոչ իսկ երկու ամիս ետը:

Հյուպատոսները զորս Ֆրանսա զրկած էր Ռուսիարեստ ու Յաշ, տեսակ մը գործակալներ պիտի գառնային իրենց կարգին այն սաղարաններուն զորս նապոլեոն կուզեր սարբել Բալկանյան երկիրներու մէջ: Այսպես, Ֆրանսա Ռուսիարեստի մեջ կպահնր իր ամենեն ճապուկ գործակալները իրը հյուպատոս, որոնք հաջողաբար Parrant-ը, Lamare-ը և Ledoux-ն նշան մեզ շահագրգող շրջանին, իսկ Յաշը, որ շատ այնչի կարևոր կեդրոն մը պիտի պտոնար՝ մասնավորապէս թշնամությանց սկսելեն ճետո, հաջողաբար իրը հյուպատոս ունեցավ Reinhard-ը, Fornetty-ն և Ledoux-ն Տեղեկագիրները, զորս անոնք ուղղած են իրենց կառավարության և որոնցմե մեջբերումներ ընելու առիթը պիտի ունենանր, լիուլի կմատենն մտահոգությունը զոր Ֆրանսա ունեցած էր զանոնք ղեռնողած ատեն ուումեն զույգ իշխանայետուձյանց մաշրաբաղարներուն մեջ:

Ինքնին հասկանալի է որ Բալկանյան անցուղարծերով մտտեն կհահագրգովնին նաև ավստրիական և անգլիական շրջանակները, և զանոնք զեւպերուն տեղյակ կպահնրն Ռուսիարեստի և Յաշի իրենց հյուպատոսները, որոնց տեղեկագիրները թանկագին վկայություններ կպարունակէին Մանուկ Բեյի կատարած դերին մասին այլ Այս կարգին են Ռուսիարեստի հաջողական զույգ ավստրիական հյուպատոսներուն ֆոն Բեննենկերի և Ֆլեյշբերգի տեղեկագիրները ուղղված արտաքին նախարար Շթադիոնի և Մեթերնիի, և Ռուսիարեստի անգլիական հյուպատոս Ֆրանչիսկ Սրամբերերի ուղղածները իր կառավարության:

Մեր ձեռքին տակ ունինք Ռումեն Ակադեմիո մեջ պահված «Անգլիական զոլումենտները»— են քաղված հատվածներ, զորս ուումեն պատմաբան մը, Ս. Շթիբբել, ներմուծեց իր 1821-ի ըմբոստությունը խորագրով երկին մեջ: Ըստ մեջբերված հատվածի մը՝ Ռուսիարեստի անգլիական հյուպատոս Ֆրանչիսկ Սրամբերերս 1806 հուլիս 24-ին Պոլստ անգլիական ղեսպան Adair-ի ուղղված տեղեկագրի մը մեջ կպատմն լրտեսությունները և խանակչությունները զորս գործ կզենն ֆրանսական գործակալները և կրսն:

«Իլիսավոր նպատակը Ռայնհարտի ֆրանսական ընդհանուր գործակալ անվանման Յաշի մեջ և Parrant-ի ժամանման Ռուսիարեստ, ինչպես և հարյուրապետ Մարթինի առարման Գայաշի նալահանգիստը ենթագործակալի հանգամանքով, կթվի որոս պաշտոնյաններու զիբքը հսկողության տակ պահնրն ըլլալ, ինչպես և նպատտել Ռուսիա մուտքին կարգ մը գաղտնի աղեններու՝ ծպուլած հրեական տարազով և կամ այլպպես, կարևոր տեղեկություններ քաղելու համար այնտեղ պատահածներուն մասին և ծածուկ կերպով աշխատելու՝ երկիրը ըմբոստության մղելու նպատակով»:

Անգլիական գործակալը կխոսի ճետո Ռուսապարտի ինտրիգներուն մասին ըվրոպայի այս մասին, առաջին հերթին Ռուսի և Ուկրաինայի, ինչպես նաև Բնաարարիո թրքական բերդաբաղարներուն մեջ, հակառոս զգացումներ և շարժումներ գրգռելու համար. ճետո նաև ուումնական երկիրներու

1 Իսմայիլ շակիր Ուզունշարքըր, Ռումելիի նշանավոր այսններեն թերսնեթի Իսմայիլ և Սուրբ օշուր Սյուլեյման աղաները և Ալեմզար Մուսթաֆա փաշա, Խոթանպուլ, 1942, էջ 58—59:

1837 հունվար 1-ին Վարշավային Սուլթան Անիմի ղրկած նամակով մը նապոլեոն կշնորհավորեր զայն Թուսիո դեմ պատերազմ հայտարարած Ըլլալուն համար և ի միջի այլոց կգրեր.

«Պահը հասած է Օսմանեան կայսրութիւնը բարօրացնելու իր անցյալ փառքին: Այժմեկ թուակ չկա կորսնցնելու»:

Հաջորդ օրը, հունվար 2-ին, Բուխարեստի Ֆրանսական հյուպատոս Լամար կհաղորդեր արտաքին գործերու նախարար Թալեյրանին թէ ռուս զորքերու ժամանման վրա ստիպւած է Թուսուկ գալ ապաստանիլ Բայրաք-Թար Մուսթաֆա փաշայի պաշտպանութեան տակ:

Իսկ հունվար 6-ին Թալեյրան Վարշավային կհրահանգեր Ֆրանսական հյուպատոսին բարձրը հարաբերութիւններ մշակել Բայրաքթարի հետ, և խորհուրդ տալ անոր թէ օսմանյան կայսրութեան պաշտպանութեան հանդեպ իր ցույց տալիք փութաշանութիւնը միակ միջոցն է իրեն ապահովելու համար հեղինակութիւնը զոր հանգուցյալ Թերսենբերլի-օղլուն թողած է իրեն և արժանանալու իր վեհապետին շնորհներուն:

Բան մը սակայն կմտահոգեր Դանուրի շրջանի ֆրանսական գործակալները: Ազդեցութիւնը զոր Բայրաքթարի վրա ունենի կարգ մը անձեր և զայն կմղեն Ֆրանսական շահերու աննպաստ ուղղութեան մը: Այդ անձերը, հարկ չկա ըսելու, Մանուկ Ինչ Միրզայան և իր հայ բարեկամներն էին:

Մանուկ ոչ միայն Թուսուկի, այլ Դանուրի բովանդակ շրջանին մեջ հեղինակավոր դեմք մըն էր արդէն: Ան սեղանավորն ու միկնուլին ատեն մտերիմ խորհրդակալն էր եղեր Թուսուկի և Թրեովայի համբավավոր այսն Թերսենբերլի Իսմայիլ աղային, և անոր սպանութենէն հետո 1806 օգոստոս 16-ին, իր զիրքը պահեր և ամբիւր ևս ամբացուցեր էր անոր հաջորդին՝ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի օրով, երբ մահավանդ ան, ռուսները թըշնամութեանց սկսելուն հետ՝ Միլիտարէի կոսակալ և Դանուրցի թուրք բանակին սպարապետ կարգվեր էր: Մանուկ հետզհետե պիտի անցնէր իր ազդեցութիւնը հետագային ալ՝ մասնավորապէս երբ 1807 հոկտ. 24-ին Սուլթան Մուսթաֆա Դ. զրազմանի տիտղոս և բեյութեան աստիճան պիտի շնորհեր իրեն, Մանուկին:

Մանուկ բեյի պիտի աշակցեցին շորս Սեբաստյանները, Պողոս, Մեսրոպ, Մարտին և Գարրիկ, որոնցմէ առաջինը, համբավւած իր լեզվագիտութեամբ և զիմանագիտական ձիրքերով, դեռ 1802-էն զործակցած էր Վալահիո իշխան Կոստանդին Իպսիլանտիին, և հիմա, ռուսները պատերազմին հետ, աշխուժացեր էր կրկին՝ զործելով ռուս շահերու շրջանակին մեջ, իր երկու եղբայրներուն՝ Մեսրոպի և Գարրիկի, և Լեզբորդիին՝ Մարտինի հետ:

Մանուկ և հայերու իր խումբը շէին կրնար չըզայնացնել հետևաբար ֆրանսական զործակալները:

Միբաժ, Վիդինի ֆրանսական հյուպատոսը, 1807 նոյեմբեր 16-ին կտեղեկագրեր Փարիզ թէ Մուսթաֆա, Թուսուկի փաշան, շրջապատված է իշխան Իպսիլանտիի և ռուսերուն անձնավեր մարդոցով, որոնք իրենց ինտրիգներով կկազմալուծեն Դանուրի օսմանյան բանակը և կշանան արդելք ըլլալ Դալմացիո բանակին ժամանման՝ զոր նապոլեոն խոստացեր էր զրկել թուրքերուն օգնութեան: Միբաժ ատոնցմէ հականն անվան կհիշէ Պողոզ որ «Ինչպէս կիմանամ, կըսէ, եղբայր մը ունի Փարիզի մեջ իր կցորդ օսմանյան զեսպանատան»⁴:

Մեբիաժ 1808 ապրիլ 8-ին Վիդինէն իր կառավարութեան ղրկած ուրիշ տեղեկագրի մը մեջ կխոսի ռուսերու և թուրքերու միջև թշնամութեանց վերսկսման մասին, որոնք ընդհատված էին Սլոբոդիայի զինագաղարով, և կըսէ թէ թուրք հրամանատարը, Մուսթաֆա փաշան, կուպիտ անձնավորութիւն մըն է ինք, քայց զգայն կվարեն երկու հայեր, մեկը Սևասիանին (կակնարկէ Պողոս Սեբաստիանին) նախապէս իշխան Իպսիլանտիի զործա-

⁴ Հօտմուզաֆի, Գոկոմենտներ, հավելված, 1, Ա., էջ 483:

կալ և ապա հաջորդաբար Վաչահիտ զանազան իշխաններուն, և մյուս Մանուկի (կահնարին Մանուկ բն Միրզայանին), բոչար և մեծ կալվածատեր վաչահիտ մեջ 5:

Տեղեկագիրները զորս իր գործակալներն կատանար՝ չէին կրնար չլքայնացնել նաև նապոլեոնը, որ կտեսնէր թե ի հենուկս զորավար Սերաստիանի մերենայութեանց և Դանուբիան շրջանի իր գործակալներու սաղրանքներուն, խուլընդոտներ կատեղծվին իր ապագա ծրագիրներուն առջև՝ մանավանդ զինք իր տողորդ երազին, որ իր ապագա արշավանքն էր Ռուսաստանի վրա:

Որպեսզի այդ ծրագիրները հաջողութեամբ պսակվին՝ Ռուսիա պետք էր որ հողերով ծանրաբեռնված ըլլար այդ պահուն, չկարենայ դուրս հանելու համար իր հողերուն պաշտպանութունը: Պետք էր որ, առաջին հերթին, իր քանակներն զբաղած ըլլային ալտը՝ որպեսզի կազար այդ պաշտպանութունը:

Ռուսները թշնամութիւնները Դանուբի շրջանին մէջ զծրախտարար չին ընթանար նապոլեոնի փախաբաժնէն: Իր գործակալներն ստացված տեղեկագիրները անհունապես կմտահոգին զայն: Ան կվախար մանավանդ որ Քուրքիան կփախցնէ իր ձեռքն, և որ ան կրնա ռուսերուն հետ հասկացողութեան մը գալ՝ վտանգելով իր ակնկալութիւնները:

Նապոլեոն վախնալու իրավունք ունէր: Դեպքերը պիտի ընթանային իր շուրջած ձեռով:

4.

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅ ԴԵՊԻ ԲՈՒՍԻԱ ԻՐ ՀԱԿՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՄԵՋ

Հարմանք առթած է շատերուն, թէ ինչպես թուրք պետական շրջանակներու մտան կապված անձ մը որպիսին էր Մանուկ բն, ծանոթ նաև իր գործուն դերով Քուրքիտ անցրելուն մէջ, Ռուսիո կուսակից պիտի դառնար մեկնէ՝ ռուսական շահերու հետ կապելով իր հետագա բովանդակ գործունեութիւնը:

Այնպես որ ոմանք հանձին Մանուկ բնի ուզած են տեսնել ռուսերն զնված պարզ գործակալ մը՝ որ զավանանած էր իր իսկական հայրենիքին, որ Քուրքիան էր:

Վալերաթուղթերը՝ որոնք Մանուկ բնի կյանքին և գործունեութեան կվերարբերին՝ հեռու են սակայն վարձու գործակալի մը կերպարանքին տակ կվերկայացնէին զայն: Հակառակ արկածախնդրական գրվագներուն որոնցներկայացնէին զայն, Հակառակ արկածախնդրական գրվագներուն որոնցմով համարի հրուսված է անոր կյանքը, հակառակ իր հախուռն հանգչեմութիւններուն՝ իր առևտրական ու տնտեսական ալլաղան ձեռնարկներուն առթիվ, քաղաքական հասուն գործիչ մը ևս կար անոր մէջ, որ լըտութեամբ կհետևէր զինք շրջապատող երևույթներուն, և հեռատեսութենէն երբք չէր բաժնել իր բայերուն ընթացքին:

Որնէ մեկնէն ավելի տեղյակ Բալկանյան ժողովուրդներու կյանքին և բացասական հանգամանքներուն զորս անոնց կպատճանար թրքական լուծը, ան չէր կրնար չզուլանալ զինք որուն կողմած էր ռուս ժողովուրդը այս շրջաններուն մէջ:

Արխիվային նյութերը զորս ունինք ձեռքի տակ, մեզ կվկայեն, օրինակ, թէ Մանուկ բնի համոզումը Ռուսիո կատարելից դերին մասին Բալկանյան ժողովուրդներու հակասադրին մէջ, կսկսէր զեռ այն օրերն երբ կովի մէջ

չին մտած ուսներն ու թուրքերը, և կձգտեր ինք ևս մտնել ուսանական հո-
վանիի տակ:

Այսպես՝ մեր աչքին առջև է վալաճիո իշխան Կոստանդին Իսպիլատիի
1806 ապրիլ 1 թվակիր մեկ գիրք ուղղված Յաշի աուս Նյուդաստու Բուդկու
նովի՝ որմն կիսնդրն ուսանական հպատակութուն շնորհել Մանուկին՝, Մա-
նյա 7-ին այդ իմաստով Բուդկունով հրահանգ կատարած նաև իշխան Չար-
տրակինն՝, Հագիվ նրկու շարաթ անցած, մայիս 22-ին, Բուդկունով հանե-
նարարված անձագիրը կու տա «Մանուկ Մարտիրոսովիչ, ծագումով Երևան-
ցի» անվան՝:

Ռուսական այս պաշտպանութենն երկար ատեն շուրջ օգտվիլ սա-
կայն Մանուկ, և իր կապերը շիզոց իսկույն թուրք շրջանակներու հետ, շա-
րունակելով իր մտերիմ հարաբերությունները մանավանդ այն զույգ այսն-
ներուն հետ որոնք կվարեն Դանուրի շրջանը, այսինքն Թերսենքիի և
անոր հաջորդող Բայրաթթարին հետ:

Իր համոզման մեջ արևելի ևս պիտի ամրապնդվեր Մանուկ բնյ՝ երոթ
ի նորը շարժման անցնելին ուսները Բալկաններու մեջ, ոչ միայն անգամ մը
ևս ոգևորելով բրիտանյա ժողովուրդները որոնք կձգտենին ազատիլ թըր-
քական լուծեն, այլ և իրենց մոտեցնելով թուրք վարիչներին շատերը՝ որոնք
Ռուսիո հետ բարեկամության մը մեջ կգտնենին թուրք պետությանը շահերը:

Պատերազմի առաջին զույգ տարիներուն Մանուկ բնյ շարունակեց իր
գործակցությունը իր թուրք բարեկամներուն, մանավանդ Բայրաթթարի հետ՝
անոր սպարապետության շրջանին, հոգ տանելով թուրք բերդաբազաներու
ինչպես և թուրք զինվորներու պարենավորման, ինչպես և աջակցելով Բայ-
րաթթարին՝ ենիչերիներու ղեմ անոր մղած պայքարին մեջ: Եվ ասկայն նույն
իսկ այդ շրջանին անհողեպես կապված միաց ուսներուն՝ իր զխափո
մտահոգությունն ըլլալով մերձեցում ստեղծել ուսներուն և թուրքերուն միջև,
նույն այդ մտահոգության լծելով նաև իր շուրջի թուրքերը:

Մանուկ բնյը ուսներուն մոտեցնող պատճառներն մեկն ալ այն զվականք
եղավ որով սկսավ տակավ համակվիլ թուրքերուն անհողեպ, մանավանդ եզե-
րական այն վախճանեն ետք որ վիճակվեցավ իր պատկանիս ու բարեկա-
մին՝ Բայրաթթար Մուսթաֆա փաշայի, և այն պատուհասան հետո՝ որով
ենթարկվեցան իր թուրք բարեկամներն շատերը, այսինքն անոնք որ պահ
մը հավատացեր էին, Բայրաթթարին հետ մեկտեղ, Հիվանդ Մարզուն ասպա-
րինման և ուսներուն հետ մերձեցման մը մեջ տեսնը էին զայն:

Այդ արգեն 1808-ի վերջերն էր երբ Մանուկ այլևս պիտի խոցի իր բուր
կապերը թուրք հողին հետ, ինքզինք ցմիշտ կապելով՝ ռուս ժողովուրդի և
անոր շահերուն, և առաջին հերթին աջակցելով, պատերազմի հետագա շրջ
տարիներուն, ռուս զորքերու մղած կռվին թուրքերուն դեմ, ինչպես և հաշ-
տության կնքման:

5.

ՔՈՒՐԲԵՐ ՈՐ ԿՈՒՍԱԿԻՑ ԵՆ ՄԵՐՉԵՑՄԱՆ

Ռուսիո և թուրքիո հարաբերությանց պատմությունը պրպտողները լին
կրնար շանդրագանալ ուշագրավ կետի մը — թուրք ժողովուրդի ծոցին մեջ
իսկ գոյությանը խավերու որոնք ձգտած են ուսներու հետ բարեկամության
մը: Այս խավերը առավելապես Ռուսելիի շրջանին մեջ պետք է փնտնել:

6 Մուսկովաի Ռուսիո արտաքին քաղաքականության արխիվ. գործ 127, թղ. 100:

7 Մուսկո, գործ 127, թղ. 135:

8 Մուսկո, գործ 127, թղ. 137—139:

որ ավելի շեշտված էր դժգոհությունը գեպի այն գծնական կացությունը, որուն օսմանյան կայսրությունը մասաներ էին ենթերիները: Ճիշտ է որ Ռուսներին շրջանին մեջ առաջին կային՝ սրունը կաշապեցեան կայսրության փրկման, բայց և կային ղեկավար գեներալ ալ՝ որունը կձգտեին բարենորոգված տեսնել երկիրը, Ռուսիս հետ մերձեցման մը մեջ գտնելով փրկությունը:

Պետր է մատնանշել որ այդ արամադրությունը ամեննե ավելի շեշտված էր այն թուրք վարիչներուն մոտ որոնք իրենց ղեկավարության ասկ ունենն Պանուրի ավալարու: Ու անհրաժեշտ է ընդգծել որ անոնց սուր արամադրությունն մեջ էր ուղղակի ազգայնությունը անեցած էր Մանուկ բեյ ինքը:

Այսպէս՝ Ռուսիս հանդեպ իրենց բռնած բարչացական դիրքին մեջ՝ Ռուստուկի հաջորդական երեք այանները, Բերսենբերի օղլու Իսմայիլ, Բայրաքիար Մուսթաֆա և Քյոսե-Բեյա Ահմեդ, Մանուկեն է որ ներշնչված էին երբեք ալ: Երեքին ալ պարզ մեկ սեղանավորն էր Մանուկ բեյ ըստ երկտային: Բայց երկին ալ մատ նուշինակ խորհրդակցան մը ավելին էր, մանավաճ ինչ կվերարբիք անոնց բազարական հարաբերություններուն:

Թերսենբերի օղլուն էր որ Մանուկ բեյը մտերմ ունեցեր էր իրեն՝ երբ կվարեր Ռուստուկի և Թրնովայի այանությունը, մտերմություն որմէ կօղտվեր անշուշտ Մանուկ բեյ ինքն ալ, իր առևտրական ձեռնարկներուն մեջ առաջին հերթին: Իր այդ կապերուն կարտեր, օրինակ, մետաքսի մենաշնորհը Պանուրի ավալարին մէջ:

Սակայն Թերսենբերի օղլու ասպարեղեն հեռացած էր 1806—1812-ի ռուսները պատերազմին քիչ առաջ, սպաննովելով իր ղեմ սարքված զաւարտության մը մեջ, 1806 օգոստոս 16-ին և իր տեղն անցեր էր Բայրաքիար Մուսթաֆան:

Բայրաքիար Թերսենբերի բացած ճամբն պիտի ընթանար: 1806 օգոստոս 29-ին (սեպտ. 10) Յաշի Ռուս հյուպատոս Բուկոնով կտեղեկագրեր Թերսենբերի արտաքին գործերու նախարարության թէ Մանուկ մտերմարար հաղորդած է Ռուսարեստի Ռուս հյուպատոս Քիրիլովի որ Բայրաքիար Մուսթաֆա ևս Ռուսիս մերձենալու ձգտում ցույց կու տա՝ իր նախորդին, Թերսենբերի օղլու Իսմայիլին ման՝:

Բ. Գուռը հանձին Թերսենբերի ազատեր էր ըմբոստ այանն մը՝ որ հաճախ տաղտուկ պատճառներ էր կեդրոնական կառավարության: Հաշտ աշուշտ չէր նայեր անոր հաջորդին՝ Բայրաքիարի ալ, որուն մեջ նոր ըմբոստ մը կկատկածեր: Պետր Եղով ջանքեր թափել մայրաքաղաքին մեջ՝ որպէսզի Բայրաքիարը ճանչցվի Բ. Գունեն: Այդ ջանքերուն մասնակցեցավ Մանուկ ալ, շնորհիվ Պոլսո մեջ իր ունեցած կապերուն:

Ան էր որ Պոլսո հասցուց Բայրաքիարի անվանման շուրջ իբր Ռուստուկի այան՝ Թերսենբերի սպանութիւնն անմիջապէս Ետր Թուրք պատուարի Ուղունշարքը Բայրաքիարի նվիրած էր մենագրության մեջ կգրէր — կակնարկն Մանուկ բեյին — թէ Թերսենբերի Ռուստուկի սեղանավորը սեղանակին մեջ կըսն թէ Բայրաքիար Պոլսո իր գործի ընկերոջ գրած հայերեն նամակին մեջ կըսն թէ Բայրաքիար Ռուստուկի այան գարձավ և իրեն հպատակություն այանները, նույն սեղանավորը վկայներ, ինչպէս նաև 41 գովառակներու այանները, երբեք ձեռք չըլլուց Թերսենբերի հակառակորդներուն, վճարեց անոր պարտերը, և մնացորդ պիտի հանձնն պետական կորդներուն, վճարեց անոր պարտերը, և մնացորդ պիտի հանձնն համար դիմում պիտի մական գանձին, իսկ իր այանության վավերացման համար դիմում պիտի մատուցանն Թրնովայու⁹:

Մանուկ առաջին իսկ պահէն կմտերմանար Բայրաքիարին հետ, հետագային անրտ գործակից գտնալու համար անոր աջակցելով անոր բոլոր գործերուն, և ինքն իսկ հարթելով անոր վերելքի ճամբան:

⁹ Մոսկա, գործ 129. Բշ. 59:
¹⁰ Ուղունշարքը. սեպ. էջ 45:

Ապագա սահրագամը, իր կարգին սպերախտ շննաց Մանուկի հանդեպ: Ինքն ալ, իր հերթին, նպաստեց անոր վերելքին: Բայրաքթարի սահրագամութեան օրերուն էր որ Մանուկին պիտի շնորհվեր արտադաս մը որուն շէր հասած դեռ որէ հայ: Մուղովայի իշխան պիտի անվանվէր ան:

6.

ԱՆՁԱՏ ԼԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԸ ԼԱՄԱՐ

Յուրբիտ և Ռուսիո միջև անջատ հաշտութեան մը գաղափարը զոր Մանուկ ինչ ներշնչեց Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշային և զոր հետասպնեց ալ վերջերս ըլլա Դանուբիան թուրք բանակին սղարապետութեանը վարած օրերուն, ըլլա մեծ-կայրքոս զանալե հետո, իր բնթացքը պիտի ստանար տակալ, ի հետևակ ֆրանսական մերենալուստիտներուն: Քուր և ոսո քննամուկութենէր ոչ մեկուն այնքան ձեռնառու էին որքան նապոլեոնի՝ իրեն, և հետևաբար ոչ որ այնքան բաղձացող էր այդ վշնամութեանց շարունակման որքան նապոլեոն ինքը:

Նապոլեոնը մտահոգող կետերէն մեկն ալ իր այն վախն էր թէ թուրքերն ու ռուսերը կհաշտվին առանց իր մասնակցութեան բանակցութեանց մեջ: Այդ ապագային ամուլութեան պիտի մատնվէին իր փորձերը զեր ունենալու այդ բանակցութեանց ընթացքին, որունը տեղի պիտի ունենային իր իսկ մայրաքաղաքին, Փարիզ մէջ:

Նապոլեոնի վախերը այնքան ալ ի դուր էին:

Ազդուրները զորս ունինք մեր տրամադրութեան տակ միաձայն են վկայելու համար հակակրօթեան մասին զոր Բայրաքթար կանուցաներ զկայի ֆրանսացիները, և անոր բովանդակ ձիզը հասկացողութեան գալու համար ռուսերուն հետ առանց ֆրանսական միջամտութեան: Ու այդ ճիղը ան թափեց առաջին իսկ օրէն, նույնիսկ վշնամութեանց սկսելէն ըիշ հետո, կատարելով հանդերձ զինչորի իր պարտքը՝ իրչն հրամանատար Ռուսիո զեմ կովոզ թուրք բանակներուն: Ռուսերուն հետ հասկացողութեան մը գալու իր փորձերը պիտի աշխտժանային Սլորոզիայի մէջ պիտեղադարի կերտմեն հետո որ տեղի ունեցեր էր 1807 հոկտեմբեր 24-ին, քայց մասնավանդ Բուխարեստ ժամանումէն ետք 1807 հոկտեմբեր 15/27-ին ռուս բանակներու նոր հրամանատար իշխան Պրոզորովսկիի, որ կէր էր հաշորդելու քանի մը որ առջը վալահիո մեջ մեռնող զորավար Միկելստնի:

Իրավ ալ Պրոզորովսկի ռուսները պատերազմի ընթացքին ռուս բանակի իրեն հրամանատար իրարու հաշորդող ռուս զորավարներուն միջամենն ճարպիկն էր եղեր թուրք բանակին պետերը ռուսերու հետ մերձեցման մը գաղափարին փարձ պահելու համար, և ինքն էր եղեր որ հաշորդէր էր մտերմական կապեր հաստատել Բայրաքթարին հետ: Եթէ երկու սպարապետներու ճիզերը ամուլ մնացին և իրենց օրով չկերվեցաւ հաշտութեանը, պատճառը նախ երկու մայրաքաղաքներու միջև տիրող տեսակետներու անջրպետն էր հաշտութեան պայմաններուն շուրջ, մասնավանդ ինչ կվերաբերի Ռուսիո պահանջած հողային զիջումներուն: Հաշտութեան հապաղման մեջ նվազ զեք չկատարեցին նաև զեպերը որոնք ամբողջ երկու տարի այն կոծեցին օսմանյան մայրաքաղաքը:

7.

«ՆԻՉԱՄԸ ԶԵՊԻՊ»-Ի ԶԱՆՈՂԱՆՔԵՆ ԵՏԲ

1807-ի գարնան՝ Յուրբիտ մեկէն բնկեր էր ներսէն: Նիզամը Զեդիդը՝ զոր հզացեր էր Սուլթան Սելիմ Գ. կանոնավոր բանակի մը հիմը զնելու և անոր շնորհիվ վերջ տալու համար ենիշերիններու արդէն ահա՛վոր շափերու

հակառակ էին եղած Սուլթան Սելիմի ծրագրած բարենորոգումներուն առաջին իսկ օրէն, և որոնք կովան կհանդիսանային հիմա Պոլսո նոր վարիչներուն:

Բնականաբար կանգ պիտի առնէին նաև խոսակցութիւնները որոնք սկսած էին սուսերուն հետ:

S.

ՌՌՌՍԶՈՒԿԻ «ՅԱՐԱՆԸ»

Ենիշերինները ի զօր հաղթական կկարծէին իրենք զիրենք. սուլթան Սելիմի համախոհները շքացած չէին, և թարուն կերպով համակրական մթնոլորտ մը կստեղծէին գահին կէջ սուլթանին շուրջ:

Այսպէս՝ Սելիմի կուսակիցները հաջողք էին Պոլսո նոր ռեժիմին հակաիր կորիզներ ստեղծել կայսրութեան դանազան կետերուն վրա:

Այդ կորիզներէն մեկը Գանուբջան շրջանն էր, մուսուլման կեղծոս ունեւալով իրեն: Ան սպարապետ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշան էր որ կղխավորէր զայն:

Բայրաքթար բախտալոր էր իր մտա ունենալով հավատարիմ իր կործակիցը որ Մանուկ բեյն էր: Ան էր որ իր թիկունքն էր եղեր Թերսեսներին մահէն ետք, և հիմա զարծյալ կմնար ան իր կողքին՝ երբ սամանյան պետութեան զգայացունց անցուղարձերը անձնվեր խորհրդակցանի մը կարոտ կը նէին զինքը:

Բայրաքթար իր կողքին ուներ, Մանուկ բեյնն զատ, ամբողջ խումբ մը թուրք պետական մարդոց, որոնք եկեր էին իր շուրջն՝ համախմբվիլ գահին կեցութենէն հետո սուլթան Սելիմի, որուն ծրագրած բարենորոգումներուն կողմնակից էին եղեր իրենք ալ, և հիմա, հալածված կամ հետապնդված, կուզէին ստեղծել ընդդիմադիր կորիզ մը նույն իսկ բանակին կեղծոսին մէջ:

Բայրաքթարի շուրջն էին, առաջին հերթին, բաշ-չավուշ Մեհմեդ Թահսին էֆենդին, Մեհմեդ էմին Բեհիշ էֆենդին որ հայրենակիցն էր Բայրաքթարին և որ այդ միջոցին բանակին պարենավորումը կվարեր, և Քոնստանտինոպոլիսի Մեհմեդ էֆենդին՝ որ, մուսուլման աշխարհի կարգված էր Բայրաքթարի տեղ, անոր Սիլիսթրի կուսակալ և բանակին սպարապետ անվանվելէն ետք:

Այս խմբակին եկան հետզհետե միանալ ուրիշ քանի մը կարկառուն զեմքեր ալ՝ որոնք իրը Սելիմի կուսակից հալածված էին այդ պահուն ենթերիններէն: Ասոնք Արզուլլահ Ռամիզը, Մուսթաֆա Ռեֆիքը և Մեհմեդ Սեյիդ Գալիբն էին, որոնք ալ մտան զօրմակցած սուլթան Սելիմի և անոր օրով զանազան կարևոր պաշտոններ վարած:

Այս խմբակը որ պատմութեան մեջ իրը «մուսուլման բարեկամներ» (մուսուլման յարանք) կկոչվի իր վճառական դերը պիտի ունենար նոր զեպրներուն մեջ որոնք կրկին անգամ պիտի այնկոծէին շուտով Թուրքիան:

«մուսուլման յարանք»-ը հիշելու առեն թուրք պատմարանները բոլորովին կանտեսեն Մանուկ բեյը: Իսմայիլ Ռզուլնշարքըլը, օրինակ, որ ամբողջ մեղաբարութեան մը նվիրած էր Գանուբջան շրջանի երեք զխալոր զեմքերուն՝ առավելապէս խոսելու համար անոնցմէ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի վրա, անտարբերութեամբ կանցնի Մանուկ բեյի գործունեութեան և դերին վրայն՝ բարեհաճելով տեղ մը միայն հիշել զայն իրը Բայրաքթարի սեղանավորը: Հիշենք այս առթիվ որ անմանոթ մնացած են թուրք պատմիչներուն Բայրաքթարի կշիռն ու գործունեութեան մասին զեռ շատ նյութեր, և փաստաթուղթերը զորս պիտի հրատարակենք հայտնութեան մը պիտի ըլլան իրենց համար ալ:

Այս մասին երախտապարտ ըլլանք սովետական պատմարան Ս. Յ. Մուլլաբի, որ հիմնված մուսուլման արխիւներէն մնացած նյութերու վրա՝ նույն այդ Բայրաքթարին նվիրված մենագրութեան մը մեջ, ուր բազմիցս

կիսոյի Մանուկ բնյի կատարած բացատրիկ զերին մասին ուսանողքը շփու-
մբերուն մեջ Բայրաբէարի օրով, կահնորկն նաև Մանուկ բնյի կապին «Ռուս-
զուկի խումբին» հետ, և կրան թև այդ խումբին մասն կկազմեն, «Թեև թուրք
պատմագիրները չեն հիշեր դանոնը», նաև Ռուսզուկի այսն Ահմեդ Էֆենդին
ինչպես Բայրաբէարի գրադոման Մանուկ Միրզայան հայը, ավելի ծանոթ
Մանուկ բնյ անունով «Ավելի համեստ, բայց նույնքան կարևոր զեր մը
խողաց Մանուկ Միրզայան, կգրէ Մյուլլերը Բրրէ թրիստոնյա, ան չէր կըր-
նար ջանկալ արտակարգ պաշտոնի մը թուրք պետութեան ղեկավարութեան
մեջ, Բայց Մանուկի ձեռքերուն մեջ էին Բայրաբէարի ֆինանսական հա-
տուցները, ինչպես և որոշ թէկուր անոր առևտրական գործերուն: Մանուկն
կարգում էր նաև հարցին խիստ կարևոր, նույնիսկ վնասակար մեկ կողմը,
այն է կահնուախոր վճարումը զորքերուն սահմանված թշուկին: Վերջապես
Մանուկ խիստ հարուստ անձ մըն էր, և այն օրերու Թուրքիո մեջ թեև ար-
կաթն ու սակին նշոյններն ձեռք ձեռքի, բայց ոչ հավասար իրավունքներու
հիման վրա: Դաշույնը ավելի անաղբու էր, բայց զրամը ավելի զօրեզ:
Ատկն էր որ «Ռուսզուկի բարեկամներուն» շարքին Մանուկ բնյ կներկայա-
նար իրականին մեջ իբրև «L'innocence grise»¹:

Ռուս պատմագիրը այստեղ կանգարդտոնա նաև Մանուկ բնյի կապերուն
հանդուցյալ Քերեսնէլքիի հետ, շեշտելով որ ան մեծ զիւր կատարեց Քերես-
նէլքիի հակումներուն մեջ զեպի Ռուսիան:

Եւսոյն Մյուլլերն էր որ համբավւոր Ռամիզ փաշայի մասին վերջերս
Բուխարեստի մեջ իր քրոս մեկ բանախոսութեան ընթացքին կըսէր որ նթն
Արդուլա՛հ Ռամիզ Էֆենդի, Ռուսզուկի խումբին մեջ օտջ բազուկն էր Մուս-
թաֆա փաշայի, անոր ծախ բազուկն ալ համբավւոր հայ ֆինանսին Մա-
նուկ բնյ Միրզայանն էր:

Ռուսզուկի այս խումբը, ինչպէս պիտի տեսնենք, աշրտուտ զեր պիտի
կատարէր շուտով Բայրաբէար Մուսթաֆա փաշայի կողքին:

3.

ՆԱԳՈՒՆՈՒ ԿԶՎԱՅՆԱՅՆ ՔՈՒՐԲՈՒՐԸ

Ռուսզուկի խումբը երկու հիմնական նպատակ կհետապնէր. երկրոր
ազատել ներշնչներու բռնակալութենէն, և ոտւերուն հետ մերձեցում մը
փորձել, առաջին հերթին վերջ տալով պատերազմին, երկու հիմնական նպա-
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր Թուրքիո սպարած
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր Թուրքիո սպարած
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր Թուրքիո սպարած
տակ որոնց չէր կրնար չձգտիլ որևէ թուրք հայրենասեր Թուրքիո սպարած

բայոված ներսեն, և շրջապատված արտաքին վտանգներով:
Այնպէս որ Ռուսիո ծախված դավաճաններն չէ որ բաղկացած էր Ռուս-
զուկի խումբը: Եթե անոնք մղվեցան Ֆրանսոյն կողմնաւ, և Ռուսիո հետ
կապանա այն ժողովուրդներուն, որոնք իրենց հույսերը կգնեն հետախոր
սուրբբու վրա: Եվ եթէ իր վերջնական ձախողութեն հետ Ռուսզուկի խում-
բին անդամներն անոնք որոնք կրցեր էին ձողուպրիլ ներշնչներու հիւս-
նէն ստիպվեցան պապատան փնտռել Ռուսիո մեջ, անոր համար էր որ Բայ-
րաբէար, իրենց երբեմնի պետը, իբրև ոտւերուն մարզը ցույց կտրվի Թուրք
ամբոխին ու իրենք ալ, իրենց հերթին, իբրև դավաճան պատուհասվելու
վտանգին առջև էին:

Թուրքերը նապոլեոնէն զգուշանալու պատճառներ այնպէս ալ ունէին:
Անոնք կտեսնէին որ Ֆրանսայի կայսրը Թուրքիան խրախուսած ատեն
Ռուսիո գեմ անոր մղած պայքարին մեջ, կսիրարան նաև Ռուսիո հետ ի

վար 26) կզրեր Պրոզորովսկիի թև իրենց հասցեններուն ուղարկված են իր ներփակած նամակները և իր համակրական զգացումները հայտնելով որու սպարապետին՝ անոր կպարզեր նաև իր շեմք փափաքը մտաուտ հաշտութեան մը համար կրկու երկիրներու միջև¹⁹։ Բայրաբնար այդ գրութիւնը շոր ամբողջութեամբ կուտար մեր հավելվածին մէջ, բարեպատեհ երկրորդ բային էր շփումներու սկսելու համար։

Պրոզորովսկի 1808 փետրվար 10-ին (հունվար 30) կհաղորդէ արտաքին գործերու նախարար Ռուսլանցեի իր կատարած դիմումին մասին թուրք ստորագրածին՝ Մուսուրի Նրամանատար Բայրաբնար Մուսթաֆա փաշայի միջոցով, ավելցնելով թե այս վերջինը մեծ բարեկամութիւն ցույց կուտայ պատասխանին մէջ և նույնիսկ բնձաներ է դրկած իրեն վերջերս։ Նույն փակելով թուրք մեծ վեզիրին ուղարկված իր նամակին պատւները, Պրոզորովսկի կփափաքէր գիտնալ թե ինչ տպավորութեան թողած են ինքնակալին վրա իր դիմումները²⁰։

Պրոզորովսկի 1808 փետրվար 10 թվակիր իր սույն նամակին մէջ կխոսի նաև Բայրաբնարի նամակին իր ստացած տպավորութիւններուն մասին, մանավանդ շարժառթիւներուն մասին որոնք այդքան շահագրգռութիւն թելադրած են անոր հաշտութեան մը կեբման համար։ Էնթերցողը Պրոզորովսկիի այդ դիրք ևս կցված կգտնի մեր սույն հոդվածին։

1808 ապրիլ 23-ին Յաշ կգտնենք արզեն Պողոս Սերաստյանը²⁰, մեկը այն շորս Սերաստյաններեն (Պողոս, Մեարոպ, Փարբիկ և Մարտին)՝ որոնք ծանոթ են այդ շրջաններուն բաղաբական անցքերուն մէջ և որոնք Մանուկ բէյի գործակցած են անոր դիվանագիտական աշխատանքներուն ընթացքին, ևս պաշտօն ունեն շփումները գործնական հոնի մը մէջ մտցնել։

Իրավ այ՝ Պողոս Սերաստյանի հանդիպումը Պրոզորովսկիի հետ այն արդյունքը կուեննար որ ևս հրամանատարը որոշէ Ռուստուկ զրկել իր մեկ ներկայացուցիչը առաջին շփումները ունենալու համար Բայրաբնար Մուսթաֆա փաշայի հետ որ Ռուստուկ կգտնվեր այդ պահուն։

Տրանսական գործակալներու մտահոգութիւնը կավելնար երբ 1808 մայիսի արդարև Ռուստուկ կծածաներ այդ որս ներկայացուցիչը, որպեսզի այդ շփումները սկսի Այդ անձը Բերվիցն էր, որ բնականաբար իր առաջին տնտեսակցութիւնները պիտի ունենար նույն ինքն Մանուկ բէյին հետ, որուն վստահած էր Բայրաբնար ուսերու հետ քանակցութիւնները վարելու բովանդակ հոգը, իրեն վերապահելով զիջումներու պարագան, որոնք իրականին մեջ զինվորական իշխանութեանց իրավասութենեն այ՝ զուրս էին, ևս ոնք Բ. Գրան մեջ միայն կրնային խոսակցութեան առարկա դառնալ։

Մերիած, Վիդային Ֆրանսական հյուպատոսը, 1808 հունիսին Ռուստուկին կտեղեկարարէ իր կատարութեան թե մայիսի վերջերուն այնտեղ ծածածակ է որս բարձրաստիճան սպա մը և իշխանած Մուսթաֆա փաշայի սեղանավոր Մանուկբէյի (ուղղե՛ Մանուկ) մոտ, որ խիստ հարուստ վալահ ղրդար մըն է, Վարահիտ մեջ մեծ կարվածներու տեր որ Պորթ Սերաստյանի (ուղղե՛ Պողոս Սերաստյան) հետ մեկտեղ զույգ գործակալներն ու խորհրդակալներն են Մուսթաֆա փաշային։ Ռուս գործակալը, կրեն Մերիած, եկած է բանակցելու Մուսթաֆա փաշայի հետ որպեսզի Բ. Գրանը Փարբիզի իր պատվիրակ Մուհիթ էֆենդիի պաշտոնին վերջ տա և քանակցութեանները ավարտեն ուղղակի Սլորդիայի մեջ առանց միջնորդի, լրելով այսպես Ֆրանսական միջնորդութիւնը, որու շնորհիվ պիտի պարզվին Ռուսիո կողմն գրավված նահանգները։ Բոլոր առաջարկութիւնները հայտնի չեն։

Միուս սպան կամ գործակալը, կշարունակէ Մերիած, 34 օր մնաց Մանուկբէյի մոտ, հանդիպում ունեցալ Մուսթաֆա փաշային վստահելի մարդուն՝ Քյոսե-բեհյա Ահմեդ էֆենդիի հետ որ նախապես Բ. Գրան նախարար-

18 ՄՌԱԲԱ, գործ 1910, թ. 163—164։

19 ՄՌԱԲԱ, գործ 1910, թ. 171—174։

20 ՄՌԱԲԱ, գործ 1918, թ. 126—129։

րական դիվաններուն մէջ կծառայեր Մուսթաֆա փաշա Բ. Գրան հաղորդեց
ոուսական առաջարկները որոնք սակայն մերժվեցան սուլթանին, իսկ Վրան-
քէնյան Ազրիսեուպուլիս կանչվեցաւ որ խաւ կերպով շտեղծմանվեցաւ
ըրած են առաջարկներու խտուրտ ըլլալուն համար Մուսթաֆա խոստումներ
ըրած են Մանուկչիի, և կըսի ինչպիսիք թէ արդեն երկու ամիսն ի վերան
ստացած է Վալարիտ աղահանքերու մեկաշնորհը որ տարեկան երկու միլիոն
կնամուտ կըրն իրեն»²¹:

Շփումները շարունակելու համար անհրաժեշտ էր սակայն որ Այրողիայի
մէջ կնքված դինազադարը երկարածովր:

Իշխան Պրոզորովսկի 1808 հուլիս 6/18-ին կզրն Բայրաթթար Մուսթաֆա
փաշայի թէ Մուսար համաձայն է դինազադարը երկարածովր մինչև ոտս
և թուրք հաշտութիւն մը համար Փարսիի մէջ տեղի ունեցող բանակցութիւն-
ներուն վախճանը:

Մուսերը այլևս համոզված կթվեն ըլլալ Բայրաթթարի անկեղծութիւնը
և մյուս կողմն հավատք կընծայնին այդ մասին Մանուկ բեյի իրենց ըրած
հավաստումներուն:

Անոնք տեղյակ ալ էին Բայրաթթարի փորձերուն նրանսայի խնամա-
կալութիւնը թոթվելու համար:

10Մ8 հուլիս 14/26 թվակիր իր նամակին իրը հաւելված իշխան Պրո-
զորովսկի կտեղեկացնէ Մուսթաֆայի Բայրաթթարի ծրագիրներուն մասին
նրանսայի դեմ, այնպէս ինչպէս իրեն հաղորդված են Մանուկ բեյի կողմն²²:

Բերվից, իր կարգին տեղեկագրելով 10Մ8 հուլիս 25-ին (6 օգոստոս)
Մուսթաֆայի մէջ Մանուկ բեյի հետ իր ունեցած շփումներուն մասին՝ կակ-
նարկն թուրքերուն ոչ բարեկամական տրամադրութիւններուն՝ հանդէպ
նրանսայի²³:

11.

ՆԱԳՈՒՆՈՆ ԵՎ ԻՐ ԿԱՅՆՈՒՐԸ

Երկներս քաղաքականութիւնը զոր Նապոլեոն վարեց թուրքերուն հան-
դեպ՝ զայն շկասեցուց սակայն իր փորձերուն մէջ իրեն զրավելու համար
զանոնք:

Այդ փորձերուն մէջ խայծերն ալ կային, զոր Նապոլեոն առիթն առիթ
կըողացներ թուրքիտ աչքերուն, զայն կցելու համար իր քաղաքականութիւն,
և առային ներքին Մուսիտ հետ միշտ թշնամի պահելու համար զայն:

Այդ խայծերն մեկը զինվորական այն օգնութիւնն էր զոր Նապոլեոն խոս-
տացաւ թուրքիտ և որ, ինչպէս հիշած ենք այլուր, կկայանար Դամասցիայն
ֆրանսական զորամասի մը առաջման մէջ զեպի Դանուրի շրջանը, զորաց-
նելու համար թրքական ուժերը առանբու դեմ իրենց մզած պայքարի ըն-
թարքին: Այդ առաջարիը նույն ինքն զորավար Սեբաստիանին ըրած էր թուր-
քերուն՝ Պոլիս հասած առային իսկ օրերու ընթացքին:

Ոչ եվաղ երանկելի է եղած Մանուկ բեյի գծերը վիժեցնելու համար
Նապոլեոնի սույն ծրագրերը ֆրանսական բանակ մը տեղափոխելու համար
Դանուրի շրջանին մէջ, և այդ շնորհիվ այն ազդեցութիւնն զոր Մանուկ բեյ
կպահէր և պիտի պահէր միշտ Բայրաթթար Մուսթաֆա փաշայի վրա:
Մանուկ բեյ ինքն իսկ կարծանազորն ինքնակենսազրահական անդնդու-
թիւններուն մէջ զորս 1810 նոյեմբեր 24-ին Բուխարեստեն զրած է Պետեր-
բուրգ իշխան Հովակիթ լազարյանցին, հիշելու առթիվ իր մատուցած ծա-
լութիւնները ուստերուն:

²¹ Հուրմուզաքի. Գեղամեններ, հաղելած, Բ. էջ 517:

²² ՄՅԱԹԱ, գրք 1821, Թ. 443:

²³ ՄՅԱԹԱ, գրք 1821, Թ. 406—405:

«Ձայսպիտի ծառայութիւնս իմ մատնիչը ոմանք յերևան հանյալ զմահու չափ թշնամանս տաճկաց և Եվրոպացվոց ոմանց՝ զըզոցեցին ընդդեմ իմ որք կրճտեմին զատամուտն յուրյանց. այնուամենայնիմ ոչ երբեք կասեցա ի խորհրդուցս և ի համատարմութեանս, այլ զնս քան զնս բաշայերարար այն-բան դիմեցի զանձն իմ յայնատասերութիւնն ռուսիական ծառայութեանց, քան զի հորժամ հրդեհ պատերազմաց ճարակեր զերեսս երկրի՝ և Եվրոպացիք զօհնելով զբազում ինչս անդադար հնարս հնարեին անցուցանել առ ճայմացիայիմ զբաշական զորս յուրյանց ի Քրքարտանն առ ի օգնել տանկաց և վանել զզորս ռուսաց ի բաղաբացս. ուր բաշաշան աշխատանքը համոզեցի զփաշայն շքեղունիլ զառաջարկութիւնս Նոցա, զոր և արար այնպէս»²⁴:

Իսկ այն տեղեկագրին մէջ զոր ռուս զորքերու հրամանատար զորավար Բազրատիոն Բուխարեստեն 1810 մարտ 12—24-ին պիտի հղեր ցարին խնդրելու համար անկն որ Ս. Վլադիմիրի պատվանշանը շնորհն Մանուկ բեյի՝ ռուս բանակներուն անոր մատուցած բազմապիտի և անշահախնդիր ծառայութեանց փոխարեն, այդ ծառայութեանց կարգին կհիշե նա փաստը ևս.

«Ռուսիոն և Ֆրանսայի միջև մղված պատերազմի ընթացքին Չորավար Սեբաստիանի Բ. Դրան առաջարկեց 25 000 հոգին բազկացած ֆրանսական բանակ մը տեղափոխել, Բոսնիայի ճամբով, զեպի Դանուբ: Բ. Դուրը համաձայն եղավ այս աշակցութիւնը ընդունելու, բայց անհրաժեշտ էր նախապէս համոզել Մուսթաֆա Բայրաքթարը, որմէ կվախնար բայց որուն կարիք ունէր. որպէսզի ընդունի ֆրանսական բանակի մը տեղափոխումը իր իշխանութեան տակ գտնված շրջանի մը մէջ: Այս իմաստով զրկեցավ իրեն, իսկ զորավար Սեբաստիանի միևնույն ատեն անոր մօտ զրկեց իր փեսան՝ Քոնին, ուրիշ ֆրանսացի սպայի մը հետ որպէսզի զայն համոզեն այս բանին համար: Փաշան, Մանուկ բեյի խորհուրդը մտիկ ընելով, մերժեց զիմումը և ճամբեց ֆրանսացի երկու գործակալները: Այս մտքումը Մանուկ բեյի վրա հրավիրեց զորավար Սեբաստիանիի թշնամութիւնը, որ մահացու հակառակորդ դարձավ անոր, և բողոքեց անոր մասին Բ. Դրան, զայն ներկայացնելով իբրև զավաճան և վաճառված ռուսերուն»²⁵:

Մանուկ բեյի փորձերը վիժեցնելու համար Եվրոպայի ծրագիրները թուրքերու օգնութեամբ Ռուսիան տկարացնելու նպատակով, բնականաբար զայն-րուքի հոսանք մը պիտի ստեղծեմին իր զեմ Եվրոպայի մէջ, և թշնամական արտահայտութիւնները պիտի զրգոցին նաև մամուլին:

Այն ընդարձակ նամակին մէջ զոր Մանուկ բեյ 1810 Նոյեմբեր 24-ին Բուխարեստեն զրկեց Պետերբուրգ իր զործի ընկերոջ իշխան Հովակիմ Լազարովիչին՝ ինքն իսկ կակնարկէ Եվրոպական թերթերու այդ խաշակցութեան.

«Ձայսպիտես ծառայութիւնս իմ տեսանելով ոմանց Եվրոպացվոց՝ որք թշնամարար վարեին առ Ռուսս, ետուն ի գազնթայս դնել զանուն իմ և որպէս զկարիճ խաթիլ լեզվով ռամիկ ժողովրդեան տաճկաց, բունս անօրինութեան եղյալ վասն իմ ի բերանս Նոցա, թե ռուսիմ թշնամի իցեմ կայսրութեան օսամանցվոց, ևն, և մտերիմ բարեկամ Ռուսաց...»²⁶:

Մանուկ բեյ ատելութեանը նշավակ պիտի դառնար այս կերպով ֆրանսացիներուն, և բոլոր անոնց որոնք կուզեին ռուսերն ու թուրքերը միշտ թըշնամի տեսնել իրարու:

24 ԼիՊՊԱ (Լեհեղադի կեդրոնական պետական պատմական ասիոյի), ֆոնգ 880, Ե. 5. գործ 7. թղ. 76—83:

25 ՄՌԱՅԱ, գործ 1937, թղ. 173—181:

26 ԼիՊՊԱ, գործ 880, Ե. 5, գործ 7, թղ. 76—83:

օրվան ղեկավարները, պաշտոնակի բրավ մյուսքիին, իսկ յամակներու դա-
րամասերը լուծված հռչակեց:

Հինգ օր հետո, հուլիս 18-ին, Բայրաթթար քաղեց ղեպի պալատու Մուս-
թաֆա կոսմած էր արզնն թև ան կուգա գահընկեց ընելու պինքը, ու իր տեղը
նստեցնելու Սելիմը Ուլսի Ելցեց այդ գոհունակությունը շտայ անոր: Երկար ատեն
Բայրաթթարին չբացվեցավ պալատին դուռը, և երբ ան ի վերջս կհասցոզը
ներս մտնել՝ Սելիմ Գ-ի դիակը միայն կգտներ: Մուսթաֆա խեղդամա՜հ ընել
տված էր զայն:

Մուսթանական գահը շէր կրնար թափուր մնալ: Բայրաթթար անոր վրա
բերավ նստեցուց Մուսթաֆայի ղեռատի եղբայրը, Մահմուդ զոր հայկիմ թե
գտան: Ան ծածկվիք էր վերամակներու սակ: Մուսթաֆա ուլսը էր խեղդա-
մա՜հ ընել զայն սր:

Նոր սուլթանը ստիպեց Բայրաթթարը որ շարունակե մնալ իր կողքին,
և իր զահակալության օրն իսկ անոր հանձնեց մեծ վեզիրության կնիրը: Եր
սարաղգամին առաջին դործն եղավ վրեժը լուծել Սելիմին, ահալոր պա-
տիժներու ենթարկելով անոր սպանության հեղինակներն ու մեղաւկիցները,
է սուլթան Մուսթաֆայի բարեկամները: Իր պաշտոնավարության առաջին
օրն իսկ պալատին դրան առէն 33 զուխներ ցուցադրվեցան: Գլխատվեցավ
նախորդ կայմակամ Քայար փաշան՝ որ սաղրագամ ըլլալ կձգտեր: Երախորդ
մեծ վեզիր Մուսթաֆա փաշան սրտը զրկվեցավ Իսմայիլ Խնայեցին մի-
այն Մուսթաֆա Գ-ի կյանքին, և զայն զաֆնս մտցուցին:

Ռուսզուկի իր գործակիցները պաշտոնի անցան բոլորն այլ Ռամիզ՝ կա-
պուտան—փաշա դարձավ, Մուսթաֆա Րեֆիք՝ քահնյա բեյ, Մեհմեդ Սեիդ Գա-
լիք՝ Ռեյիս—էֆենդի, Մեհմեդ էմին Բեհիշ՝ ղեֆտարգար, կազմելով այսպես
չորս սլուսները իր զահլիժին:

Չեռնարկեց հետո բարենորոգումներու, առաջին հերթին ստեղծելով կա-
նոնավոր բանակ մը, որ Անյմեն պիտի կուլներ:

13.

ՌՈՒՍ ԵՎ ՌՈՒՐԷ ՇՓՈՒՄՆԵՐԸ ՌՈՒՍՋՈՒԿԻ ՄԵՁ

Բայրաթթար երբ 1808 հուլիսին ճամբա կելլեր Ռուսզուկեն մայրաքա-
ղաքին վրա քաղելու համար, ռուս և թուրք խոսակցությունները, որոնք հա-
ղիվ սկսած էին, կապառնային վիժիլ: Բայրաթթար խոհեմությունն ունեցած
էր սակայն լիազորելու Մանուկ բեյը որ իր բացակայության գանոնը վարե
իր իսկ անտնով: Անտահճամ վստահությունը զոր առաջին պահեն ունեցե-
ր անոր վրա և որ երբեք հերքված չէր, իրեն տվեր էր այդ համարձակու-
թյունը: Այդ վստահության ուրիշ մեկ ապացույցն էր հեռուն իսկ դիմել
թյունը: Այդ վստահության տայ անոր ձեռնարկներ ընել հա-
անոր խորհուրդներուն, և իրավասություն տայ անոր ձեռնարկներ ընել հա-
նուն իրեն, և նույնիսկ իր կողմն կերված սպիտակ թուղթեր թողուլ անոր
մտ: և կամ անոր միջոցով ուղարկվելիք իր նամակներուն մեջ բազ տեղ
թողուլ որպեսդի Մանուկ բեյ ինքը լրացնեն իրենց հասցեններուն ուղարկվե-
լն առաջ:

Մանուկ բեյ Ռուսզուկ պիտի մնար ուրեմն շարունակելու համար ռուս-
բու հետ խոսակցությունները, որոնք թափ էին ստացեր այդ օրերուն:

Այնպես որ երբ 1808 հուլիս 11-ին Բարոն Բերվից, իշխան Պրոդորովսկիի
նեկակայացուցիչը, ժամաներ էր Ռուսզուկ՝ ի բացակայության Բայրաթթարին,
որ քաղաքեն մեկնած էր արզնն Պալտ վրա քաղելու համար, Մանուկ բեյի
հետ էր որ հանդիպում ունեցեք էր:

Մանուկ բեյն էր զարձայ որ պիտի ընդուներ այն ռուս ներկայացուցիչ-
ները որոնք Բարոն Բերվիցեն հետո պիտի ժամանեին Ռուսզուկ: Այսպես

Մանուկ բնչ չկրցալ սակայն իսկույն մեկնելի Ռուսչուկեն. ինչպես հանձնարարած էր իրեն Բայրաքթար՝ առկախ հարցեր կային այնտեղ լուծ. վե՛րիք, և ոչ որ կրնար զանոնք կարգի դնել իրմն զատու Այնպես որ սնկ. տե՛մբեր 14-ին հրավիրված Պոլիս հազիվ հոկտեմբեր 6-ին է որ կմեկնեք, և մայրաքաղաք կհասնեք տասը օր հետո՝ ուր զինքը կգիմավորեին հայերը 100 հոգինոց թափորով մը՝²⁹։

Մանուկ բնչի հետ մեկտեղ Պոլիս կու գային, օժանդակելու համար իրեն, Յոան Բիրբերա Ռոսեթթի և Պողոս Սեբաստյան³⁰, Ռոսեթթի պատե. րազմի սկզբնավորության Յաշի իշխանին տեղապահն էր, ու հետո Միխիստեղ գացած էր՝ Բայրաքթարի բակակը ու կօղենք անոր՝ զիվանազիտական հա. րաբերությանց մեչ։ Պողոս Սեբաստյանին հանդիպեցանք մենք արդեն։

Մանուկ բնչ Պոլսո մեջ իրեն հետ ունեք նաև իր վատահելին, համ. րավալոր Պապիկը, մեկը այն զեմբերեն՝ որոնք անբաժան եղած են Մա. նուկեն անոր բովանդակ գործունեության ընթացքին և անշուշտ մոտեն ծա. նոթ այդ գործունեության բոլոր փուլերուն։ Ան էր որ հետագային զրի պի. տի առնեք Մանուկ բնչի մասին իր մանրամասն հուշերը, որոնցմե պիտի օգտվեք Մանր Մսերյան Մանուկ բնչի կենսագրությունը շարադրած ատեն։ Անհրաժեշտ է մատնանշել թե թուրք պատմիչները լուրջամբ կանց. նին ինչպես Մանուկ բնչի Ռուսչուկի գործունեության, նույնպես անոր կա. տարած դերին Պոլսո մեջ սույն նակատագրական օրերուն։

Բարբերախտարար կրասնակուտակի ինքն իսկ զրի առած է անցքերը Պոլսո իր առաքելության. պատմելով թե Պոլիս հասած է նոյեմբեր 12-ին և իր առաջին հանդիպումը եղած է Մանուկ բնչի հետ որ զիրն ներկայացու. ցած է իսկույն Բայրաքթարին, թե շատ շեմ եղած է ընդունելությունը և Պրոգորովսկիի գրությունը Դիվանին առջև կարդացված է հանդիսավորապես, թե խոստացված է իրեն հաղորդել, երկու օր հետո, այն է նոյեմբեր 14-ին, թուրք պատասխանը, իր թարգման ունենալով Կոստանդին Մորուզին, պիտի մեկնեք Յաշ, ուր տեղի պիտի ունենային վերջնական բանակցությունները, ինչպես հաղորդած էր իրեն նույն ինքն Մանուկ³¹։

Պապիկին հուշեցին քաղելով Մսերյան ինքն ալ նկարագրած է ռուս ներկայացուցչին ընդունելությունը Բ. Կրան մեջ, հատենի Դիվանին։

«Քրասնաբուցքի նամակարքը լեալ ի սպարապետն ռուսաց առ փո. խարբայն՝ իմա առ Մուսթաֆա՝ հանդիման եղե նմա ընդ իր ունելով և զթարգմանն։ Եւ ի ժամուն առ ընթեր փոխարբայի այլ ոչ որ կայր բացի Մանուկ պէչէ։ Իրբն ընթերցաւ զիրն և ցուցալ ի բանիցն ակնկալիլ զու հաշ. տութեան, փութացաւ և Մուսթաֆա փաշայն զիւր մեղկանալ զգիտումն օրի. նակ զայս խօսելով ընդ Քրասնա քուցրեայ. «Ենաստացեալ էր մեզ նափոէն տալ նրիս Բիրս զօրականաց առ ի մարտ զենի կտուել ընդ ռուս և վանել զնոսա ի մերոց սահմանաց՝ ի վաշաց ասեմ և ի Մուտալիու Բայջ քանդի հավատացուց մեզ իմաստութեամբ հավատարիմն մեր Մանուկ պէչ թէ այս խոստումն Գաղղիացուց առ օսմանեանս տէրութիւն՝ խայծ իմն է աշապա. տիւր (զի և յայլ նուազ անհաստատ ի բարեկամութեան երևեցան նոքա), հավան շեղէ ընդ առաջարիմութեան նոցա այսմ»³²։

Մսերյան կավեցնեք որ կարճ տեևց Բայրաքթարի գրույցը ռուս պատմի. բակին հետ՝ որովհետև անոր նպատակն էր բանակցությունները շարունակել Ռուսչուկի մեջ ուր ինք ևս պիտի զատնար բայրամի տոներեն հետու։

29 ՄՌԱԲԱ, գործ 1922, թղ. 317։

30 ՄՌԱԲԱ, գործ 1922, թղ. 86—87։

31 Ա. Գ. Արասնակուտակի. Օրական Եոթը 1808-ին Կ. Պոլիս կատարած ճամբորդու. րյան մասին, Մոսկովա — 1815, էջ 25 և 29—30։

32 Մ. Մսերյան, Կենսագրություն Մանուկ բնչ Միրզայանի, էջ 170 (ձեռագիր Մեարգ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին մեջ)։

տվալ վառոթի տակառներուն որոնք իր սայաստանած աշտարակին մէջ կգտնվեն: Հաջորդ օրը իր դիակը միայն կգտնենին:

Իր մարդիկը, որոնք բազաբին զանազան կողմերն էին, շկրցան իրեն օգնութեան հասնել, բայց այնուամենայնիվ դիմադրութիւն ցուց տվին բազաբին դանազան կետերուն վրա, ոմանք փութալով սուլթան Մահմուդը պաշտպանել իր պալատին մէջ որ նույնպէս պաշարված էր բմբոստներն: Ամբոխը, այս անգամ, իր զահրեկեցութունը կուզի և սուլթան Մուսթաֆայի վերադարձը իր զահուն վրա: Այդ ազաղակները վճռեցին Մուսթաֆային ճակատագրի: Մահմուդի մարդիկը խեղդամահ բրին դայն: Սուլթան Սելիմի վրեժն էր որ կանսվեր այս կերպով:

Վմբոստները ի վերջո պիտի հաղթեն սակայն: Բայրաքթարի զխալովոր կուսակիցներուն ուրիշ բան չէր մնար ընել, բայց եթէ խույս տալ մայրաքաղաքն: Անոնց մէջն էր նաև Մանուկ բեյ:

Կանգ կառնեն այսպէս Ռուսո հետ սկսած շփումները ևս կրասնակուտկի, ռուս պատվիրակը Մանուկ բեյի մոտ էր ճակատագրական այդ դիշերը, հաջորդ օրը Քուրբիտ պատասխանը առնելու և վերադառնալու համար Պրոդորովսկիի մոտ:

Հաջորդ օրը, սակայն, ուրիշ բան չէր մնացեր իրեն ընելու, բայց եթէ հեռանալ ինք ևս Պոսն:

16.

ԲԱՅՐԱՔԹԱՐԻ ՀԱՄԱԿԻՑՆԵՐԸ ԹԻՒՍՁՈՒԿ ԿՀԱՄԱՍԵՄՐՎԻՆ

Բայրաքթարի սպանութեան հետ մեկտեղ ցրեխ ցրեխ կըլլար այսպէս Ռուսուկի երբեմնի օջախը: Այդ օջախը կազմող զխալովոր դեմքերը, որոնք իրեն հետ միասին Պոլիս փութացեր էին և զին ստանձնեք երկրին ղեկավարութեան մէջ անոր վարչապետութեան ատեն, որևէ մեկէն ալիքի պատճառներ ունենին ենիշերիներու վրեժագրութենեն սարսափելու, և եկան աճառնել Ռուսուկ, ուր զեռ չէր հասեր ենիշերիներու ուժը և ուր զեռ իր պատասխանի Ռուսուկ, ուր զեռ չէր հասեր ենիշերիներու ուժը, երբեմնի աչ բազուկը Բայրաքթարին:

Բայրաքթարի կուսակիցները համախմբվեցան այսպէս Ռուսուկ, ուր պահ մը խորհեցան նույնիսկ դիմադրութիւն մը սարքել Պոլսո իշխանութեանց դեմ: Բայց այս արգես իրենց կարողութենեն վեր էր: Ենիշերիները հետզհետե կամրանային Պոլսո մէջ, և կըանային այս անգամ ալ Մահմուդ Բ.-ի խաղաղիկ դարձնել իրենց: Եթէ խնայեք էին անոր կյանքին՝ այն պատճառով էր միայն որ Մահմուդ վերջին շտապիղջն էր Ալ-օսմանին, և այլևս արու մարդ չկար օսմանի գերդաստանին մէջ որպեսզի դայն բերին զահուն վրա: Մյուս կողմն Պոլսո նոր ռեժիմը Ռուսուկի շրջաններուն մէջ հենակետեր կապահովեր իրեն և այսններ կորսար օջակելու համար Ռուսուկը:

Եվ սակայն Պոլսո իշխանութիւնները պահ մը վարանեցան: Նույն իսկ Քյոսե-բեհյա Ահմեդ էֆենդին իր պայան ճանչցան Ռուսուկի կտարվիք ենթադրելու թէ սուլթանը ևս զին ունեցած է այս ճանաչման մէջ: Ահմեդ էֆենդին էր որ Մահմուդը գտեր էր պալատի իր թաքստոցին մէջ և փրկեք սուլթան Սելիմի սպանութեան օրը:

Մերիած, 1809 հունվար 28-ին Շամպայնի կգրե, այս անգամ կրայովայէն, թէ Ք. Պուրը ստիպվեցաւ ճանշնալ Քյոսե-էֆենդին իբրև հրամանատար Դանուբյան թուրք զորքերուն, և կըսե թէ ան երկար ատենն ի վեր բանակցութեան մէջ էր առսերուն հետ, ինչպէս էր «Մանուկի» հայը, որ

իր հետ մեկտեղ այս պահուստ մուտքով կզանձի և որ կարևոր գեմք մըն է վալահյո մեջ, հարուստ և բոյար, Քյոսե-էֆենդին, կավելցնեն Մերիաժ, նվերներ ստացալով Բուխարեստի ուս հյուսպատու Քիրիբոյի միջոցով³³,

Ահմեդ-էֆենդիի մոտ հետզհետե համախմբվեցան՝ բացի Մանուկ բեյն՝ ևս և Կապուտան—փաշա Ռամիզ, Խչե բեյ, բոլորն ալ տրամադիր մուտքովի այսինի գործակցելու:

Մուտքովի նախկին խումբն Մեհմեդ Քահսին, որ Երևանական գործերու վարիչի (ղեկավար) պաշտոն վարած էր Բայրաքթարի կառավարության մեջ, անոր հետ միասին սպանված էր ենիշերինբու 1808 նոյեմբեր 14-ի գրոհի ատեն:

Հայաժանքեն ազատեր էր միայն Մեհմեդ Սայիդ Գալիր բեյ, նույնպես մեկը մուտքովի խմբակն որ Բայրաքթարի իշխանության օրերուն արտաքին գործերը կվարեր նախարարության մեջ իբր Ռեիս-էֆենդի: Ավելին, Քուրբիտ արտաքին քաղաքական ղեկավարության մեջ ան ղեր պիտի կատարեր ևս հետագային, միշտ իբրև Ռեիս-էֆենդի, և ինչպես պիտի տեսնենք մեր հաջորդ հոդվածին մեջ՝ թուրք պատվիրակությունը պիտի ղլխավորեր ուսակթուրը հաշտության բանակցություններուն մեջ, միշտ սերտ բարեկամ մնալով Մանուկ բեյին:

Ինչպես հայտնի է՝ թշնամությունները պիտի շարունակվին ղև Երևանական տարի: Այդ տարիներուն ընթացքին ռազմական զործողությանց դուզընթաց, հաշտության փորձեր ևս պիտի շարունակեն տեղի ունենալ, և բոլորին մեջ ալ ղեր պիտի ունենար ինքը Մանուկ բեյ: Առիթ պիտի ունենանք անդրադառնալու անոնց բոլորին:

Տարակույս չկա որ Բայրաքթարի անհետացումն ամենևն շատ հրմուղը Ֆրանսան եղալ: Լանձին անոր իր ծրագիրներուն ամենեն ահեղ խոչընդոտը չքացած էր ասպարեզեն, ու ինք կհուսար որ Պոլսո նոր տերերը պիտի հրաժարին ռուսերուն հետ հասկացողության որևէ փորձ և կատարվածը պիտի շարունակեն պատերազմը:

Նույն հրճվածքը ղգացած պիտի ըլլա ան՝ երբ մուտքովի բույնը բանդվեր վերջնապես, և չբանար այս կերպով թուրք ղեկավարներու վերջին կորիզը որ կուսակից կմնար ռուսերուն հետ արագ հասկացողության մը՝ անց Ֆրանսայի միջնորդության:

Բայց ղեպքերը իր հուսացածն բոլորովին տարբեր կերպով պիտի ընթանային:

17.

ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ԼԵՂՎՈՎ

Փակելն առաջ ռուսները հասկացողության փորձերուն կառչին շերտանք՝ որ վերջ կգտներ Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշային Լզերական մահազան և իր համախոհներուն ասպարեզեն չքացման հետ, ուզեցինք սույն հոդվածին կցել, Մանուկ բեյի արխիվն իսկ քաղելով, բանի մը կարևոր փաստաթուղթեր:

Այս փաստաթուղթերը, որոնք լույս կտեսնեն առաջին անգամ, կուզան վկայելու կարևոր այն ղերին մասին զոր Մանուկ բեյ խաղաց ռուսները:

33 Հուսուցանքի, Գոկոմեհտեներ, հավելված, էջ 536:

մերձեցման փորձերուն մեջ, ինչպես և այն անսահման վստահութեան մասին՝ զոր Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշա կուսածեր զեպի Մանուկ բեյը ոչ միայն Ռուսոյն կտնոված շրջանին իրեն բաղարին այսն և ճետո իբրև սպարապետ Գանուրի վրա գործող թուրք բանակներուն, այլ սաղարպամ դառնալն ետրև ար:

Անտր կվկայէն նաև այն համարման մասին՝ զոր ռուս վիճմորական վերին շրջանակները կստուցանէին Մանուկի հանդեպ այդ առաջին շփումներու ընթացքին, համարում, որ հետզհետե պիտի ամբանար 1808-էն հետո երբ Մանուկ բեյ ամբողջովին պիտի գործեր ռուս շահերուն շրջանակին մեջ՝ օգնելով նախ ռուս բանակի հետագա գործողութիւններուն, և հետո վճարական զեր կատարելով հաշտութեան կերման ատեն, հաշտութիւն, որ իր կարգին իր ուշաքրով ազդեցութիւնը պիտի ունենար նապոլեոնի ձախողանքին մեջ, ինչպես մեզ ցույց պիտի տա երկրորդ մասը մեր սույն հոդվածին:

Քանի մը փաստաթուղթեր ալ կրաղենք Ռուսիո արտաքին բաղարականութեան արխիվէն՝ օգտվելով Մանուկ բեյի Բուխարեստի արխիվին մեջ պահված անոնց ֆոտո-պատճեններեն, լուսաբանելու համար ռուսեթուրք շփումներու առաջին շրջանը և, մանաւանդ, Բայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի և Պրոզորովսկիի միջև առաջին հարաբերութիւնները: Փաստաթուղթերու ուրիշ շարք մը պիտի կցվի սույն հոդվածին երկրորդ մասին, որ նվիրված է Մանուկ բեյի կատարած զերին Բուխարեստի ռուսեթուրք զանազորի կերման մեջ:

I.

ՐԱՅՐԱՔՔԱՐ ՄՈՒՍՄԱՅԱ ՓԱՇԱ՝ ԻՇԵԱՆ ՊՐՈՂՈՐՈՎԱԿԻՆ

ՌՈՒՍՁՈՒԿ. 1808 փետրվար 7 (հունվար 26)

Գերամեծ և վստահալու բարեկամդ իմ

Անբացատրելի է ուրախութիւնը զոր զգացի կարգալով ինձ ուղղած ձեր նամակը ուր ցայտուն կերպով արտահայտեր էիք ձեզ համարող զգացումները և փափարք վերահաստատված տեսնելու ներդաշնակութիւնը և իրարահասակացողութիւնը երկու կայսրութեանց միջև, ինչպես և ամբարպնդված վերտախի՝ գանտեր արդեն միացնող կապերը, մարդկութեան հանգիստ պարգևելով այսպես, և անոր անհրաժեշտ եղող խաղաղութիւնը: Այս զգացումները կուզան ավելնալ այն Բարձր զաղափարին զոր արդեն կստուցանեի ձեզ հանդէպ և որ պատճառն է զեպի ձեզ ուխտած իմ նշմարիտ նվիրումիս: Զպիտի զաղբիւմ ձեր բարբրութեան համար մաղթանքները ընկեի և միշտ փրճառել ձեր բարեկամութիւնը: Շատ ապահով և շատ ծանոթ են օսմանյան կայսրութեան ստիպողական բաղձանքները ռուսական կայսրութեան հետ ամուր խաղաղութիւն մը վերահաստատելու և նորոգելու իրենց հին բարեկամութիւնը և՛ Պետերբուրգի արքունիքը ատոր տրամադիր է ինքն ալ, ինչպես կզրեր բարեկամական ձեր նամակին մեջ, և ոչինչ ալ չի լավ կհամապատասխանէ Բ. Դրան տեսակետներուն: Եվ ապահովարար այդ նկատումն է որ ռուսական արքունիքը Քիլիսիի զանազորին կերումեն անմիջապէս հետո, ձեր հարգելի անձնավորութիւնը նշանակեց բանակցելու և այնքան բաղձացված հաշտութիւնը կնքելու երկու կայսրութեանց միջև, և որ այդ լիազորութիւնները ան ձեզի տվավ, փրկարար այս զործը իրականացնելու և ամբարտելու համար: Ռուս արքունիքին մտադրութիւնը նշանակելու ատեն ձեր բարձրութեան նման լուսամիտ անձնավորութիւն մը որ գործերու մեջ իր ճարտարութեան կմիացնէ բարբրախտ տրամադրութիւններ խաղաղութեան և ազգերու հանգստութեան համար, չի կրնար ուրիշ նպատակի համար ըլլալ բայց եթէ արագացնելու վերադարձը բարեկամութեան և կատարալ:

ներդաշնակութեան որոնք երբեմն գոյութիւն ունենին հին դաշնակիցներու և բարեկամներու միջև և նախապէս է նույնպէս որ այն ուղղակի հարաբերութեաններով, որոնք տեղի պիտի ունենան ձեր և իմ միջև, կարելի պիտի ըլլա ավելի արագ և ավելի դյուրին դարձնել այս գործին ուղին, և ավելի արագ հասնիլ բաղձաքոված նպատակին: Եւ պարզ է որ պիտի ուղեր նպատակ ձեր աշակցութեամբ ալ, իբրև մեկը որ ունի անհրաժեշտ հեղինակութիւնը գործածելու համար բոլոր միջոցները հաջողութեամբ ապահովելու համար անոր:

Բանի որ դուք բացիք արդեն հաշտութեան և բարեկամութեան դուրս, շատ արդար է և տեղին՝ որպէսզի դայն շփակէք այլևս, շարժելով այն անկեղծ և ուղղամտ տրամադրութեամբ որով առաջնորդված էք միշտ, և հետո պահելով բոլոր ձեռքեր իմ և զանազաները, և ուրիշ միջոցով շունչաւով բայց կէք բարեկամութեանը, պիտի շարունակէք մշտական և ուղղակի թղթակցութեան պահպանել ինձ հետ: Ինքս հետևելով բացութեան կանոններուն, և իբրև զներքի մարդ, առանց իմ սեփական գործերս հանձնարարելու ուրիշներուն և ոչ որի թույլատրելով միջամտիս ըլլալ անոնց մէջ, քանի որ վարժված եմ իմ գործերովս ինքս առանձին գրողիլ, դուք ևս ըլլալով քաղ և վեհանձն մարդ, պետք է որ վարժիք բնասանբար և մեր պատասխաններն ու կասկերք մենք միայն գիտենանք:

Ստապելու համար ձեր սեփական վեհասաներուն որոնք ձեր բարեբարներն են և որոնց շնորհներովն ու բարիքներովը ողողված ենք, օգտակար ըլլալու համար մարդկութեան, բոլոր միջոցներով շնայալու համար աշխարհին ապահովել հանգիստ և հանդարտութեան, և խաղաղ կեցութեան մը ժողովուրդներուն և խեղճ հպատակներուն, մեր պարտքն է և հարկադրանք մը որուն կենթարկեն մեզ մեզ վստահված պաշտոնները, Մուսթաֆա փաշան է որ կզիմե իշխան Պրոզորովսկիի, անոր հայտնելու համար իր նկատողութիւնները առանց զիմելու ձեռնարկութեանց և ձեռնու, բայց միայն բովանդակ անկեղծութեամբ և ստորացութեամբը անկեղծ բարեկամի մը, և արտահայտելու և հաղորդելու համար ինչ որ վերև կերևա՝ գրված է մեր ներքև նամակը և շտապողաբար ուղարկված մեր մարդուն միջոցով: Եվ երբ տերոջ օգնութեամբ ան ձեզ կհասնի և կտեղեկանար անոր բովանդակութեան, կհուսանք որ ան կատարյալ փոխադարձութեան կարծանանա ձեր կողմն ևս կիրարկելով ինչ որ կհարկադրեն բարեկամութեանն ու անկեղծութեանը: Կպահանջենք բարեկամաբար որպէսզի միշտ հաստատակամ և անհողորդ մնար մտերմութեան և անկեղծ բարեկամութեան մէջ³⁴:

II.

ԻՇԽԱՆ ՊՐՈԶՈՐՈՎՍԿԻ ԱՐՄԱՔԻՆ ԿԱԽԱՐԱՐ ՌՈՒՄԻԱՆՑԵԼԻՆ

Յալ. 1808 փետրուար 10 (հունվար 29)

Կհիշեք իմ դրութիւններս որոնց մէջ կզրնի ՍԵՐԱՔԵՐ Մուսթաֆա փաշային մասին, թե ան սկսած է բարեկամական հայտարարութիւններն ընել ինձ՝ ըլլա նամակով, ըլլա իմ կողմն իրեն զրկված սուրհանդակներու միջոցով, և թե, իմ ուղարկված նամակներնս մեկուն մէջ բսեր էր թե նոր բեկամ մը շահեցա ինձի:

Նախորդ սուրհանդակով ձեզ ուղարկված սույն տարվան 22 հունվար թվակիր և 72 համար գրութեամբ ձեզ հաղորդեք ի իր նամակին վերջաբանը:

34 ՄՈՒՔԱ, գործ 1919, թղթ. 163—164, ֆրանսերէն թարգմանութեան թուրք բնագրին:

այսմ ալ ներկա սուրհանդակով ձեզ կզրկեմ թարգմանութիւն պատահներ ուրիշ նամակի մը զոր ստացա Մուսթաֆա փաշայնէ, Է տառին ներքև:

Այսօրվաբար ձեր վսեմութիւնը պիտի զարմանա նման առաջարկն մը և անոր կողմն հղած անձնկիրութիւն և բարեկամութիւն արտահայտութենէն: Սույն նամակին հետ պիտի գտնեք թարգմանութիւնը ու ցանկը այն նվերներուն զորս ստացա իրմն և զորս առաջին առթիվ պիտի զրկեմ կնոջս, որովհետև բոլոր աչք նվերները կանացի գործածութեան հատուկ են:

Սույն նամակին վարկածակաւ հետևյալ եզրատեսութիւնները կհանեմ ես. կրնամ ենթադրել որ Մուսթաֆա փաշա, լիակատար վստահութիւն չունենալով Բ. Գրան վրա, կուզէ, Ռուսիո հետ հաշտութիւն կնքելով մասնավոր պայմաններով, միասին զործել Բ. Գրան զեմ, մեր կողմն ձանձղվիլ սույն շրջանի իբր կառավարիչ: Իր նամակին զանազան հատվածները կապացուցանեն սակայն թէ նման գործողութիւններ երկու կայսրութիւնց վեհապետներուն կվերապահ են: Պետք կըլլա ուրեմն ստույգ նկատել որ ինձ ուղղված իր այս նամակը զրված է օսմանչա Գրան բարձրագոյն իշխանութիւն պետութեամբ, ինք գործածված ըլլալով իբր պարզ գործիք մը:

Տեղեկութիւնները որոնք կցված են Բ տառին ներքև, թէև սյարզ արույցներ են լոկ, ինձ կհավատեն թէ <զանոնք բերող> թղթաբերը որ այլևի առաջ հասած է Ֆրանսական սուրհանդակէն, Պոլիս բերած է Բ. Գրան համար անհաճ լուրեր Փարիզի անոր գործակատարէն այսինքն այն մասին թէ Ռուս արքունիքին և Ֆրանսիայի հովանութիւնները կնախատեսեն ինչ ինչ շրջաններու անջատումը թուրք կայսրութիւն հողամասէն: Արդ, Բ. Գուռը կորսնցուցած է արդէր իր վստահութիւնը միջնորդին՝ նապոլեոն կայսեր վրա և կփափաքի՝ արդյոք Ռուսիո հետ հաշտութիւն կնքել մասնավոր պայմաններու մեջ, առանց որեւէ միջնորդութիւն, — բան մը զոր կարելի չէ իրականացնել բայց եթէ զազանի:

Իմ այս վարկածիս վրա հիմնված է նաև պատասխանը զոր ես տվի Մուսթաֆա փաշային, պատասխանն որուն պատճենը կցված է Գ տառին ներքև: Այս կացութիւն մեջ, նկատելով որ ան ուղղամիտ կտիտղոնն դիտւելուք եղավ անոր ցույց տալ իմ բովանդակ արտաբեր անկեղծութիւնս Ատոկն է որ ստիպվեցա Մուսթաֆա փաշային տալ կարեւոր բացատրութիւն մը, հայտնելով իրեն որ իմ կարծիքովս անհնարին է որ թուրքերը համակերպին ինքնաբերաբար իրենց հողերն զիջելու, և վերջապէս սպաջցուցի իրեն թէ աներեկակայնի է որ անգլիացիք ամուր հողի վրա ըլլան թրով՝ անկարելի չէ որ անգլիացիները տված ըլլան անոնց այս հատակագիծը, ստիպելու համար մեզ Բ. Գրան հետ կնքել այս անշատ հաշտութիւնը և այս կերպով մեր արքունիքին հետ գինակցութիւնը վերահաստատել:

Եվ եթէ բարեկամական ոգովով զրած իմ այս նամակս Ֆրանսացիներուն ձեռքն իյնա, այնուամենայնիվ ես անոր մեջ շեմ գտնեք որին բան որ չհամատասխանեն անոնց շահերուն: Անոր մեջ ցույց տված եմ լոկ նորին վեհափառութիւն կայսեր փափաքը խաղաղութիւն հաստատելու աշխարհի, ինչպէս նաև զույգ կայսրութիւնց մեջ, այսինքն նորին վեհափառութիւն կայսրութիւն և Բ. Գրան կայսրութիւն, բայց միևնույն ատեն զգացնել տված եմ թէ հաշտութիւնը պետք է կնքվի պատվովոր և առանց շահու, որովհետև այս իրավունքը կարելի չէ զլանալ որեւէ սեկուն: Իսկ նամակին վերջավորութիւն մեջ գիմակաղերծ ըրած եմ իրենց այս ձեռ գրվոր:

Վերջապէս, փոխարեն Մուսթաֆա-փաշայի կողմն ինձ զրկված նվերներուն, ես ալ զրկեցի իրեն ամենաբնտիր սամուրմուշտակ մը որ զեռ կմնար ինձ և որ 3000 ոտուրի կարծեր: Այս առթիվ կկրկնեմ խնորանքս որ ինձ կարգ մը իրեր զրկեք, որովհետև կարելի չէ նախատեսել թէ Երբ և ի՞նչ պարագաներու մեջ անոնք պետք կըլլան ինձի:

Եվ հիմա երջանիկ պիտի ըլլամ եթէ այս առթիվ իմ ըրածներս արժանանան նորին վեհափառութիւն հավանութիւն:

Գուռ, շատ հարգելի տեր, պիտեք թէ որբան փշտ են թաղաթական խըն-

մտուցյունք. Հետևաբար Բոնսպարտ պիտի ստիպվի լեհաստանն և որիչ վայրերն զորք փոխադրել Սպանիա:

Յրանսական զործակատարք կփորձն հներքել այս լուրերը և մանավանդ Ավստրիո պատրաստուցյունները, որոնք ինքնին կհաստատան ստուգուցյունը հիշյալ լուրերուն:

Մյուս կողմն կտեսնվի որ Ռուսիա կհետևի զկայրերուն և առիթի կբուստու, և հայտնաբար պիտի շանա անկն հետո հաշտուցյունը կըրկէ Բ. Գրան հետո եւլ սակայն առայժմ ստույգ չըլլալով այդ ճեկադրուցյունը, պետք է զգուշախալմբ վերաբերվի զեպի Յրանսան, և հետևաբար երբ Ֆրանսական զործակատարին պիտի հաղորդվի, լստ կայսերական արքունիքի սովորուցյունից, նորին հեռափառուցյան Սուլթանին զահճաբարաբար, մեր Ռեխսփնեյնի պիտի հաշտուցյան անոր, որպեսզի ան ալ իր կարգին հաղորդե իր կաստավարուցյան թն նորին վեհափառուցյան վճռական բաղձանքն է այս օրերս հաշտուցյուն կըրկէ:

Միևնույն ատեն ստիպողական կերպով զրվեցավ Մուհիբ էֆենդիին որպեսզի հետաքրքրվի թե ո՞ր պիտի վերջանա հարցը ներկայիս, Փարիզ թն ալլուր:

Մյուս կողմն հաղորդվեցավ թե՛ Յրանսայի և թե՛ Ավստրիական կատավարուցյան որ Բ. Գուրը, Գանսբյան սահմանին վրա տիրող հրատապ կացուցյան բերմամբ, թիվ մը հող չպիտի գիշի և որ լեթն այս բանին համար պատերազմը վերսկսիլ պետք ըլլա՝ պատրաստ է այդ բանին ալ:

Բեյզազդին Ռուստուկ այցելուցյունը և այդ առիթով ունեցած տեսակցուցյունները՝ պարզ ճամբորդուցյան մը քնույթը յունեին անշուշտ. ան պաշտոն ունեւր շոշափումներ կատարելու, և իշխանապետուցյանց մասին ձեռն հետ ունեցած իր խոսակցուցյուններով՝ աստիճանաբար ներշնչել իրենց կարգ մը պայմանները:

Եվ ահա հրահանգները որոնց մասին խոսեցա վերք:

Եթե այս գիրք ձեզ հասած ատեն որնէ ռուս պաշտոնատար շքտնիքի Ռուստուկի մեջ և բոլոր Բուխարեստ ըլլան, ձեր հարմար տեսած մեկ անձ. նախորդուցյան ձեռով մեր պատասխանը հասցուցը Պրոզորովսկիին, և ձեր կողմն զրկված նամակով մը հաղորդեցը իրեն թե մեծ-վեզիրեն ստացած էր զայն որպեսզի ֆելդ-մարշալին հանձնվի, ավելացնելով միևնույն ատեն թե ունիք կարգ մը մտերմական հայտարարուցյուններ ընելու իրեն հանուն մեծ-վեզիրին և հրավիրելը զայն որպեսզի Ռուստուկ զա տեղեկանալու համար անոնց:

Ձեր հանդիպման ժամանակ նախ անոր փոխանցեցը մեր բարևները և բեր սնոր որ լեթն այն ժամանակ բանուկին հրամանատարն էի միայն, և իմ բովանդակ անկախութեան հակառակ՝ պարտավոր էի հրահանգներ ստանալու Պոլսեն, ներկայիս նոր վեհապետ մը եկած է զահուն վրա որ ինձ վստահած է կայսրութեան կնիքը՝ լիակատար անկախութեան տալով ինձ իմ զործունեութեան մեջ:

Հաղորդեցիք նաև անոր որ իրականացավ բացարձակ միութեան մը Անսպարտու և Ռումելիի բոլոր իշխանավորներուն հետ և որ ներկայիս լիակատար հանդարտութեան և կարգապահութեան կտիրե, անպես որ պիտի շանան սփարտի այսօրերս բաղձաղով հաշտուցյունը կերպ և կերպներու միջև, ռուս կատավարութեան ներկայացուցիչներուն հետ բանակցութեանց միջոցով: Միայն թե բանի որ Վալաչիո և Մուլդովայի իշխանապետութեանց նկատմամբ զանազան մտադրութեանց մասին կիսովի, թուրք կատավարութեանը ոչ մեկ թիզ հող չպիտի գիշի, իսկ նորին վեհափառուցյուն Սուլթանը արդիլած է այդ մասին խոսիլն անգամ:

«Ըսեք զարձայլ» որ Փարիզեն ստացված լուրերու համաձայն երկու կողմի պատվիրակները նույն իսկ խոսակցութեան շնն սկսած զեռ, չլ տեսնուրված ոչ մեկ երկրի և ոչ մեկ ժամանակի մեջ որ պիտադադար կերումեն տարի մը հետո, հաշտուցյունը ձգձգվի առանց որնէ բանակցութեան տեղի ունենալու: Ո՞վ է պատճառը այս հետաձգումներուն, Յրանսա՞ թե Ռուսիա,

Հայտնի չէ, նժե Փարիզի մեջ պիտի չկրնա վերջանալ — քեր տնոր — ուրիշ ճամբա մը գտնենր: Ե՛նք զիտնանր այդ մասին Ռուսիո անկեղծ պատասխաներ. մենք ալ կշանանր անհրամշտը կատարել մեր կողմն: Այս պատերազմին սկիզբն ու վախճանը հայտնի ըլլալով, է՛նք բանակցութեանց սկսովի, սրմամբ ըլլալով երկու պետութեանց մաղնի բարեկամութիւնը և բարյացակամութիւնը, խոսակցութիւնները երկար պիտի չտևեն, և ի՛նչ ժամանակն պիտի հանգին լալ վախճանի մը: Այնպէս որ կկարծեմ թէ բարձր կառավարութիւնը իր աշակցութեանը պիտի տա որպէսզի հարգվին կարգ մը պայմաններ՝ որոնք զստութեան ունեն մինչև պատերազմը, և պահպանուի պայմանակր:

Այս խոսքերը պիտի հայտնենք անոր մտերմական ձևով խոսակցութեանց ընթացքին, աստիճանաբար, բոտ պահանջին:

Ինչ կվերաբերի աչն խնդրին զոր առաջարկեր է Բեյզազն, աչինքն աչն հարցին թէ ոտս կատարութեանը կրնա՞ ապահովիլ Ռուսիո կողմն Ֆրանսայի հետ պատերազմի վերսկսման պարագային, ոտս կառավարութեանը կրնա՞ այդ պարագային որեն կասկած չունենալ Ռուսիո մասին: Այդ բանը ձեզ կսպառնովմ իձնական կերպով: Այդ աթիվ կարելի է կցել յոթը կզգիներու խնդրի:

Այնպիսի ժամանակ մը Երբ ծանոթ են Սպանիո կացութեանը և աշխարհի մչուս զեպրերը, ստույգ է որ երկու երկիրներու համար ալ նպաստավոր պիտի ըլլա հարթել այս զժրախտութեանը որ անիմաստ կերպով ծագեցալ բարեկամ Երկու հին զրացիներու միջև և իրականացնել բարեղեպ հաշտութեան մը:

Բոլոր ասոնք հաղորդեցեր մտերմաբար Ֆելդ-մարշալին և համեցեք մեզ ուղարկել պատշաճ պատասխանը:

Ատոնք Բոլոր հաղորդեցեր պատշաճ եղանակով:

Ասկէ դատ հետարրովեցեր սպանեֆրանսական զեպրերով, և տեսք թէ բանակցութեաններ և տեսակցութեաններ տեղի կունենա՞ն արդյոր Ալտտրիո և Ռուսիո միջև, և մեզ հաղորդեցեր ստացված պատասխաններն ու ձեր լուսարանութեանները կացութեան մասին:

Ե՛նք որեն հարց տրվի մեր մասին, պատասխանեցեր թէ պիտի գաք այս կողմերը, բայց չէք զիտեր ճշգրիտ ատներ:

Բացարձակ վստահութեան ունինք ձեր վրա և համոզված ենք ձեր իմաստութեան և կարողութեաններուն մասին:

Որեն պատրվակ շտալով ուրիշին, ջանացեր ձերը գտնել անշատ հաշտութեան մը կերել ոտսներուն հետ, այս կերպով մեծ ծառայութեան մը մատուցանելով ոչ միայն ինձի, այլ նաև, մասնալորապէս, օսմանյան պետութեան:

Միտան թե է՛նք կարելի չըլլա հասնիլ բազմացված նպատակին՝ հակազդեցութեանը վնասակար պիտի ըլլա Ֆրանսայի մեջ: Հետևաբար պետք է աշալուրջ ըլլաք ձեր զործունեության մեջ:

ՄՈՒՍՏԱՅԱ

Բուխարեստ քաղաքի պատմութեան թանգարանի արխիվ. №. 26310, բեագիր. Ռուսերեն:

IV.

ԲԱՅՐԱԲՈՒԱՐ ՄՈՒՍՏԱՅԱ ՓԱՇԱ՝ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

Կ. Պոլիս. 1808. սեպտեմբեր 13
(1223 ռեբր 23)

Ե՛նք զայս և հավատարիմ Մամուկ բէյ
վերահասու եղա այս անգամ Քուլյուբ թաթար խալիլի ձեռքով ձեր
Պիկած գրութեաններուն և տեղեկութեանց: Ե՛նք Ռուսչուկի և այդ շրջաննե-

րուն մեջ որևէ բաց զգալի պիտի չբլլա և որևէ միաս առաջ պիտի չդա
<Դանուբյան> կղերքներու գործերուն, արտանմայն կուտամ որ զուր ևս
այս կողմերը դար և սույն տողերը կզբևմ այդ պարագան խնայեցելու համար
մեզ էրք աստուծամով մեզ կհասնի այս դիրք, խորհրդածեցեր, և եթև, ինչպես
զրեցի, որևէ միաս չի դար մեր զգործերուն, պիտեց որ թույլտրութիւն տրու-
յաւ է մեր այստեղ գալուն: Կհասամ թև կշարժիր ինչպես որ պետք է:
ՄՈՒՍՔԱՅԱ

Բախարևա Քաղաքի Պատմութեան Քանգարանի Արխիվ, Ն. 26419, Բնագր. Թարգմանք

V.

ԲԱՅԵՐԱԲՈՒՐ ԿՈՒՆՔԱՅԱ ՓԱՇԱ՝ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

Կ. Պոլիս, 1868, սեպտեմբեր 14
(1223 ռեթր 23)

Տեղեկացա մեր պատասխանին, և մեզ ուշադրեցի Պրոպարովսկիի ուղղ-
ված գրութիւն մը, մաս մը սպիտակ տեղ ձգելով անոր մէջ Կարգալե հե-
տո, եթև հարմար կգտնեմ՝ հանձնեցիք իրեն: Հիմա հետևյալ հանձնարարու-
թիւնն ունինք մեզ: Ընդ տարածվեցալ Ռուսիո և Եվրոպի միջև զաշխարհի
մը, և Ֆրանսական ղեկավարին մեկնումին մասին Պետերբուրգէն: Եթև լուրք
հաստատեցի՝ կաշտութիւնը պիտի փոխվի Եվրոպայի մէջ և նպաստավոր վի-
ճակ մը պիտի ստեղծվի օսմանյան կայսրութեան համար:

Ասկէ զատ օգտակար պիտի բլլա եթև Ռուսիո հաղորդվին կարգ մը
իրողութիւններ, և հետեւաբար հարմար է որ զանոնք տեղեկացներ Բիրպիցի
որ կգտնվի այդտեղ:

Մեր մեծ-վեզիրը — (կհաղորդի անոր) — կերևա թև նախապես ծանո-
թութիւն շունք կացութեան ինչ ինչ մասնահատկութեանց մասին: Մասնա-
վորապես թև հայտնի ըր անոր լիակատար հաշուով զուկ Ռուսիո և անոր
զգործութիւնը Ֆրանսային, սակայն մեր տիրոջմէն (մեծ վեզիրեն) ծածուկ
պահված էր իրողութեանց իսկական ղեմը: Հիմա որ ստանձնեց ամբողջա-
կան իշխանութիւնը, լուր ստացալ տեղի ունեցածներուն մասին և ահա թև
ի՛նչ: Զորավար Սերաստիանին, Երբոր եկած է Ստամբուլ, բոլոր կարևոր
փորձերը կատարած է օսմանյան կայսրութիւնը տանելու Ֆրանսայի կող-
քին՝ ոտուկնորք պատերազմին միջոցով: Ի վերջո մեր հանդուցյալ կայսրը
պատասխանած է թև պատերազմ պիտի շմղև հարեան Ռուսիո ղեմ: Հիշյալ
զորավարը, առեև իր մնալի հետո, իր կատարութեանն ղրկած նամակներ
ցուցնէլ տված է որ կհաղորդվին լուրեր զորո Ֆրանսայի կայսրը իր թև
բազիր էր Պետերբուրգէն, Ռուսիո և Անգլիո մերենայութիւններուն մասին
բնղղեմ օսմանյան կայսրութեան: Ան փորձած է իր տեղեկութիւնները ամ-
բացնել ցույց տալով Ռուսիո պատրաստութիւնները սահմանին վրա և ուղած
այս կերպով խաբել մեր պետութիւնը: Սամանյան կատարութիւնը կրկին
չէր համակերպած և թև բովականացած էր կարգ մը նախազգոյշական մի-
ջոցներով միայն, ռուսական բանակը, սակայն, իսլամ պետութեան ղեմ կարգ
մը անտեղի բայելուր զիմեց և արշավեց <անոր հողը>, մինչ անգլիական
նավատորմը կմտնէր Բուսամբուլ: Հիշյալ զորավարը այս իրողութիւնները
իբր այսպիսի տալով իր համաստուններուն, փորձած է համուկել մեր կա-
ռավարութիւնը, որ թևև ստիպվեցալ այս կետին վեր, բայց տեսնվեցալ ար-
դունքը:

Այսօր Ֆրանսայի պաշտոնատարները բլլա Փարիզի, բլլա Բուսամբուլի
մեջ կշարունակեն իրենց էնարիզները, խոսելով Ռուսիո մտադրութեանց մա-
սին, ինչպես և ի մասին Ֆրանսայի կայսեր փորձերուն զանոնք հարթելու

նամակագրութիւններ, հակառակ պարտադրանքին լեհաստան մնացած իր բանակը զրկելու սրպետի սուրբ ուժով ստիպել գանտներ:

Մեր տերը (Բայրաքիւմար) բմբունկը բոլոր աստեր, տեսալ նույնիսկ Յրան-տայի նախկին գրութիւնները այդ մասին և հասկցալ թե Փարսիի մեջ ոչինչ պիտի վերջանայ:

Մյուս կողմն Սպանիո պատճառով սկսած է խառնակիլ Եվրոպայի կա-ցութիւններ, և Յրանսա կրկին սկսած է զրոյնը սամանյան կայսրութիւնը: Գիտցել որ մեր տիրոջ հակումը զեպի Ռուսիան է, մեր հին գրացիներ Միայն թե ձեր կողմն կացութիւն համապատասխան զեռ ոչ մեկ բայլ ցույց տրլամ չբլլալով, մեր տերը ի վիճակի չէ որնէ բան պարպելու նորին վեհափառու-թիւն:

Որնէ կասկածն զուրս է թե հաշտութիւն կներմը այս օրերուն՝ օգտա-կար է Երկու կողմին համար ալ:

Այս օրերս Պոլիս պիտի մեկնիմ ես կարգ մը կարեւոր հարցերու համար և պիտի գտնամ ետ Սղատկար պիտի բլլա նթե ինծի հազորդը: Հշրդիտ պատասխան մը, որբան կարելի է շտտով, ի մասին հաշտութիւնն, սրպետի ես ալ զայն բերանացի հազորդեմ մեր տիրոջ և սրպետի զործերուն բնթացք տրլի բույն մը առաջ:

Եթե այս մասին կարգազրեք անհրամեշտ նախադրլանները՝ օգտակար պիտի բլլան անոնք:

Ամեն պարագայի մեջ ձեր կարծիքն կախում ունի սրպետի գանաղան համբաներն որդեգրենր ամենահարմարը: Այնպես որ որոշեցեր ինչ որ ձեր իմաստութիւնը կթելազրե ձեզ:

ՄՈՒՍԹԱՅԱ

Մտալն վա բուրեւերն զվամ է. «Պատգն և հարգանքի արժանի Մանուկ բէյի»
որ Բոլխարեստ կդտնվի», իսկ քրանսերէն. «Պր. Մանուկ բէյի» Ի Բոլխարեստ»:

Բոլխարեստ Բաղաթի Պատմութիւն Բանգարանի Արխիվ. Թիվ. 26232, բնագիր. Թուր-քերէն:

V.

ԲԱՅՐԱԳԹԱՐ ՄՈՒՍԹԱՅԱ ՓԱՇՄ: ԻՇԽԱՆ ՊՐՈՉՈՐՈՎՍԿԻՆԻ

Կ. Պոլիս, 1908, Ետեմբեր 13

Ասկէ առաջ ստացա բարեկամական ձեր զիրը Ռուսոյնի մեր վստա-հելի մարդուն՝ Մանուկ բէյի միջոցով, որուն այն ատեն հազորդեցի ինչ ինչ հանձնարարութիւններ: Այստեհանդերձ նկատի ունենալով այն խոր բարե-կամութիւնը որ զգոյթութուն ունի մեր միջե, մանավանդ երկուստեք մեր ունե-կամութիւնը որ զգոյթութուն ունի մեր միջե, մանավանդ երկուստեք մեր ունե-կամութիւնը՝ մեր երկու երկիրներուն միջե ևս վերստեղծելու երբեմնի ցած բաղձանը՝ մեր երկու երկիրներուն միջե ևս վերստեղծելու երբեմնի ցած բարեկամական մեր հարարերութիւնները, պարտք սնպեցի կրկին կարգ մը հանձնարարութիւններ բնեջ հիշլալ մեր վստահելի մարդուն սրպետի ձեր վստմութիւնը հազորդի անդամ մը ևս ինչ որ կհարկազրե ներկա կայսրութիւնը:

Անշուշտ ձեր վստմութիւնն ալ նկատի կառնե թե ոչ մեկ կրկրի և ոչ մեկ շրջանի մեջ նախընթացը չկա որ հաշտութիւնը ձգձգլի զինադադարի

կնքում են ավելի քան տարի մը հետո և որ դեռ լուսարանված չէ թե ինչ պատճառով և ուրիշ կու գտնուի <արգելք>:

Ասկէ զատ պարզ է որ ոչ մեկ արգելք չի կրնար հետաձգել վերանորոգումը Երբևեմի բարեկամական հարարներու թիւններուն սույն երկու բարձր պետութեանց մէջ որոնք ցանկացող են հարևանական լավ կապերու, և որ խաղաղութեան կնքումը նպաստավոր պիտի ըլլա երկու երկիրներուն ալ և հանգստութեան պիտի բերէ անոնց հպատակներուն: Այնպէս որ անկարգազրելիորեն լավ գործ մը կատարած պիտի ըլլանք եթէ պատճառ հանդիսանանք այդ օգտակար ձեռնարկին իրականացման: Ահա թի ինչն է որ դիտողն այս տողերը գրելու ձեռքի:

Մեր բաղձանքն է որ եթէ այս գիրը աստուծով ձեր ձեռքը հասնի, բարեհաճիք որքան կարելի է շուտ ձեր ցանկալի պատասխանը պայծառ կերպով գրել նպաստելով լավ գործի մը իրականացմանը:

Բոխարեստ Քաղաքի Պատմութեան Թանգարանի Արխիվ, N. 26390. Բնագիր, Թուրքերէն:

Պատմություն.— Բայրաքթարի սույն եամալը ևս չի գտնվիր ոտուական արխիվներուն մէջ, պարզ այն պատճառով որ ան Երզրոզի մէջ ձեռք հասած չէ: Զայն գտանք Մանուկ բնի թուղթերուն մէջ իր ծրարին հետ մեկտեղ որուն վրա հայ տառերով Թուրքերեն մականգրություն մը կա, համանաբար գրված հետագային Մանուկ բնի արխիվը դասավորողի մը կողմէ: Այդ մականգրությունը կրնէ. «Մագրագատան Փելզմարշալա միւսալիհանըն լապըս պիմիսինէ, անլաշիրը թի մահալին վերիմեմիշ» («Մեծ վեզիրին կողմէ Փելզ-մարշալին ուղղված՝ ի մասին հաշտութեան արագ ավարտման, կերնա թե չէ հանձնված իր հասցեին»):

Եվ բնականաբար չէր կրնար իր հասցեին գրված ըլլալ, որովհետեւ եամակին Մանուկ բնի հանձնվելուն հաջորդ գիշերն իսկ, 1568 Նոյ. 14-ին, տեղի ունեցած է Լեւիշերիներու ապստամբությունը որուն ընթացքին պիտի սպաննվէր Բայրաքթար, իսկ Մանուկ բնի խույս պիտի տար Պոլիսէն: Այդ ղեպերէն հետո գրությունը կկորսնցնէր ինքնին իր կարևորությունը:

ԷԶԵՐ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԿՅԱՆՔԵՆ*

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Բ

ԿՈՒՏՈՒՋՈՒԼԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՎ

1

Ռուսչուկի նոր կորիզը

Քայրաքթար Մուսթաֆա փաշայի եղերական մահը 1808 նոյեմբեր 14-ին՝ պահ մը ընդհատեց հասկացողութեան մը փորձերը թուրքերուն և սուսերուն միջև, փորձեր՝ որոնք սկսեցին ինչ, երբ ղեռ Ռուսչուկի էր Քայրաքթար իբր հրամանատար Գանուրի վրա գործող թուրք բանակներուն և պիտի շարունակվէին սաղարագամութեան կողմէն հետո: Վիճակը էր նախ հանդիպումը, որ նախատեսված էր նոյեմբերի 15-ի համար, երբ ռուս պատվիրակ Կրասնակուտսկի Բ. Գուս պիտի երթար Մանուկ բեյի հետ՝ ստանալու համար մեծ վեզիրին պատասխանը Պրոզորովսկիի առաջարկներուն: Իսկ աղետալի գիշերն հետո մեկը մշտախն ետեմն խույս լին տվեր Պուսեն Քայրաքթարի անմիջական գործակիցները, մանավանդ անոնք, որ անոր կողքին էին եղեր Ռուսիո հետ մեր-ձեցման իր փորձերուն մեջ ևս անոր ղեռ Ռուսչուկի գտնված օրերուն:

Անոնք բոլորը կուգային Ռուսչուկի համախմբվիլ հիմա, ուր այս կերպով նոր կորիզ մը կստեղծվեր, որ ոչ միայն հավատարիմ կմտար Քայրաքթարի «ավանդութուններուն» ի հետևից Պուստ մեջ ենթերիններու նոր տիրապետութեան, այլև տրամադրված էր ռուսերու հետ հասկացողութեան մը:

Մանուկ բեյի պիտի վիճարկեր ղեր կատարել նոր կացութեան մեջ այ: Ռուսչուկի տեսակ մը միջնաբերդ էր եզեր ցարդ իրեն համար, ուր տասնյակ տարիներ ընթացրին մտերիմ կապեր ստեղծել էր և բացառիկ հեղինակութեան կ'ուզէր բոլոր տարրերու և բոլոր խավերու մտա: Իր այդ հեղինակութեան կտարածել Գանուրյան բովանդակ շրջանին վրա, և սերտ նարարե թութեանները, զորս ուներ շրջանի բոլոր այաններուն հետ, բացառիկ զիրք սպանուած էին իրեն:

Իր սույն ազդեցութեանը կշեշտվեր մանավանդ իր վախելած վստահութեամբ ռուսերու մտա, որոնց հետ ինքն էր, որ շփում պահեր էր Քայրաքթարի օրով, և հիմա, երբ ռուսերուն հետ հասկացողութեան մը գալու նոր փորձարկ ևս կնախատեսուէին ինքն էր, որ կողմն էր դարձայլ կապ հանգիստանալու կողմերու միջև:

Նոր շփումներ ուսուերուն հետ

Քյուսե-ՔԼՏչյա ԱՏմեղ էֆենդի, հաղիվ տիրացած Ռուսզուկի այստնության, իր առաջին հոգևրեն մեկն բրավ բարեկամական կապեր վերսկսիլ ռուս հրամանատարության հետ, և ի հարկին հասկացողության մը ճամփան հարթիկ Երկու պատերազմիկ կողմերուն միջև: Ան հաշիփ կանոն մանավանդ յայ պարագան, որ ուսեեր կարող էին հանկարծ վերսկսիլ զինվորական յուշահատմած գործողությունները, որոնք կրնային ազևտարեր բլլալ Ռուրբերու՝ անոր այս խտունակ կացության մեջ:

1808 նոյեմբերի 20-ին ան Բուխարեստ կզրկեր Մանուկի հավատարիմ մարդոցմեն մեկը՝ Մարտին Սերաստյանը, որպեսզի ներկայանա իշխան Պրոդորովսկիի անոր հայտնելու համար իր ջերմ փափարը վերստեղծելու ուսեերուն հետ բարեկամական կապերը, զորս իր նախորդը—Բայրաքիթար Մուսթաֆա փաշան—մշակեր էր ռուս զորքերուն վերին ճրամանատարին հետ: Մարտին շատ սիրալիք կերպով ընդունվեցավ ռուս հրամանատարեն, որուն հանձնեց ԱՏմեղ էֆենդիի կողմն զրկված ընծաները և սրուն հարցումներուն պատասխանելով մանրամասն տեղեկություններ տվավ իրերու նոր դրության մասին Քուրբիտ մեջ: Պրոդորովսկի ինք ևս հավաստիք տվավ իր բարեկամական զգացումներուն մասին եղեպի Ռուսզուկի իր այս լավ հարեանը¹:

ԱՏմեղ էֆենդի ոչինչ չէր կրնար ընել սակայն առանց Մանուկ բեյի Ոչ միայն կարիք ուներ անոր խորհուրդներուն, այլ նաև անոր վայելած համակրության ռուս շրջանակներուն մոտ: Բարեբախտարար Մանուկ ճամփա ելած էր արցուն Պոլսեն, և հասած էր Վիդու:

ԱՏմեղ էֆենդի իսկույն հիսուն ձիավորներ զրկեց անոր ընդառաջ, որպեսզի զայն ապահով հասցընեն Ռուսզուկ:

Ռուսզուկ հասած—չհասած Պոլսեն՝ Մանուկ բեյի ևս առաջին մտահոգությունը կըլլար շփումները վերսկսիլ ուսեերուն հետ՝ շարունակելու համար հասկացողություն մը ընդհատված փորձերը: Ռուսզուկ ժամանելեն տասը օր հետո ան կանցներ Բուխարեստ ուր զինք մեծ համակրությամբ կընդունեին ռուս հրամանատարները:

Բուխարեստեն 1808 նոյեմբեր 28-ին (10 ղեկտեմբեր) զրված նամակի մը մեջ տեղվույն ռուս հյուպատոս Լուրա Քիրիթո կհաղորդե որ այդ առտուն Ռուսզուկեն Բուխարեստ ժամանած է Մանուկ բեյ, ընկերակցությամբ Մարտին Սերաստյանի՝ միասին բերելով Ռուսզուկի այսան ԱՏմեղ էֆենդիի մեկ զիրը Պրոդորովսկիի ուղղված, որուն հանդիպ իր տածած անձնվիրության զգացումները կնորոգեր ԱՏմեղ էֆենդիին այդ գիրով: Մանուկ բեյ պատմած է այդ առթիվ թե Պոլսեն Ռուսզուկ ստացված լուրերու համաձայն Բայրաքիթարի սպանութենեն հետո Պոլս Ֆրանսական զեսպանը խորհրդավոր շփումներ կունենա ըմբոստ ենիշերիներու հետ, բնականաբար զրգուելու համար զանոն: Երպեսզի խանգարեն ուսեերուն հետ հասկացողության զալու որևէ փորձ²:

Մանուկ բեյ ուսեերուն կպարզեր Ռուսզուկի մեջ այդ միջոցին տիրող

1 ՄԻԱՔԱ (Մոսկվայի ուսական արտաքին բաղարակնության արխիվ), գործ 1922, թգ. 495—496.

2 ՄԻԱՔԱ, գործ 1922, թգ. 566—567.

աշակցելու համար Գալիբ էֆենդին, որ Բ. Գրան կողմն հոն զրկվեր էր ուս-
ւերուն հետ բանակցութիւն սկսելու համար: Մանուկ բեյ իսկույն մեկնեցա՞վ
Ռուխարեսա, Ռուսշուկ ձղելով սակայն իր ընտանիքը՝ Պապիկի հոգածութիւն
տակ:

Իրապես ալ երբ Գալիբ բեյ կժամաներ Ռուխարեսա՝ Մանուկ բեյը կզտներ
այնտեղ, և սիրալիբ կերպով կզիմաւորեր զայն:

Մանուկ բայ կզգար որ ռուս և թուրք այս նոր խոսակցութիւնները որն է
էլրի պիտի չհանդիմ. ան հետեւաբար լուր զրկեց Պապիկին որպէսզի իր բն-
տանիքը ևս փոխադրե Ռուխարեսա. դշուրին չէր սակայն այս բանը. Ռուս-
շուկի բնակիչները կրնային արգելել այդ տեղափոխութիւնը: Մանաւանդ
անոնք զժողհ էին այն բանն որ թուրք պատվիրակները զեկտեմբերի վերջե-
լուն դարձած էին արզեն Պոլիս, մինչ Մանուկ դեռ կշարունակեր մնալ Ռու-
խարեսա: Պետք եղավ հայտարարել բոլորին թե Գալիբ բեյ Մանուկ բեյը
փոխանորդ նշանակած է իրեն մինչև իր դարձը Պոլիսն:

Շատ ավելի զժվար եղավ համոզել ռուսշուկցիները սրպէսզի զժվարու-
թիւն չհարուցանեն Մանուկ բեյի ընտանիքին տեղափոխութիւն անթիվ զեպի
Ռուխարեսա: Այնպէս որ Պապիկ 1809 փետրվար 21-ին էր միայն որ հաշո-
ղեցա՞վ զայն անցրնել Ջուրջովա, ուր Այդըն փաշա, որ վաղմտի բարեկամ էր
Մանուկ բեյի, երկու հարյուրի շափ զինվոր ընկերացուց անոնց մինչև Գայա,
այսինքն մինչև Վայահիո սահմանը:

Պապիկ ինքը ստիպվեցա՞վ դառնալ սակայն ևս, Ահմեդ էֆենդի մտ՝
Մանուկ բեյի ընտանիքը Ռուխարեսա հասցնել հետո:

Իրապէս ալ, Մանուկ բեյի և իր ընտանիքին տեղափոխութիւնը Ռուխար-
եսա՝ տեսակ մը ահազանգի դեր կատարեց Ռուսշուկի շրջանին մեջ: Հայտնի
էր որ անախորժ օրեր պիտի սկսեին հայերուն համար: Սուղի պիտի նստեր
անոնց իրենց համակրութիւնը զեպի ռուսերը:

Մանուկ բեյ տասնյակ տարիներ իր հովանավորութիւնն ու պաշտպա-
նութիւնը ընծայեր էր իր ազգակիցներուն, և նախախնամութիւն մը եղեր էր
տեղւոյն հայ համայնքին համար: Հիմա, անոր փախուստն հետո, իրենք
գիրենք վտանգի մեջ կսկսեին զգալ բոլոր հայերը:

Առաջին հերթին իրեն հետեւեցան զեպի Ռուխարեսա անոնք որ իր ան-
միջական գործակիցներն էին եղեր և որոնք խեթով պիտի դիտվեին հիմա:
Բայց հետզհետ անցա՞վ Ռուսշուկեն Ռուխարեսա անցնողներուն թիվը, սկսե-
լով համայնքին երեւելիներն: Անոնք կերպով մը կու գային Ռուխարեսաի
հայ համայնքը թարմացնել, այսինքն նոր շունչ մտցնել հայ ազգային կյան-
քին մեջ: Համայնքին տարեգրութիւննց մեջ առաւելապէս ռուսշուկցիներու
կհանդիպենք ատկեհ հետո ազգային գործերու գլուխը:

1809 հունվար 10-ին ռուս հյուպատոս Լուբա Քիրիքո կհաղորդեր իշխան
Պրոզորովսկիի թե Մանուկ բեյ մտերմաբար հայտնած է իրեն թե Ռամիզ
փաշա դեռ կտատմասի ռուսերուն գալ ապաստանիլ՝ հույս ունենալով տակա-
վին Քուրքիո մեջ հակահեղափոխութիւն մը վրա, և թե Ահմեդ էֆենդի ավելի
տրամադիր է հանձնվիլ ռուսերուն՝ մտահոգ իրեն սպառնացող վտանգներեն³,

Միևնույն Լուբա Քիրիքոն 1809 հունվար 17/29-ին իշխան Պրոզորովսկիի
կհաղորդե ինչ-ինչ տեղեկութիւններ զորս Մանուկ բեյ Ռուսշուկեն ստացած

³ ՄԱԱՔԱ, գործ 1928, թղ. 36:

էր իր հավատարիմ մարդուն Պապիկի միջոցով և որոնց համաձայն հայտնի Փեհլիւան աղան, որ կպաշտպաներ Իսմայիլը, հեռացած է այնտեղէն և ճամփա ելած զիպի Ռուսջուկ, Մանուկ բեյ հավաստած է թէ Ռուսջուկի այն և՛հ մեղ էֆենդին տրամադիր է Իսմայիլը ձգել իր բախտին և ուժ չհամախմբել Զուրջուլայի մեջ, ինչ որ թշնամութեանց վերսկսման պարագային նպաստովոր կացութիւն մը պիտի ստեղծեր ռուսերուն համար: Մանուկ բեյ խնդրած է որ բացորձակապէս զաղտնի մնան իր հայտնութիւնները՝ որովհետեւ կրնան անախտիժ գրութիւն մը ստեղծվի իր ընտանիքին համար որ զեռ կգտնվիր Ռուսջուկ Մանուկ բեյ հայանած է նաև որ Ավստրիա այս պահուս քնտրիզներ լարելու վրա է ի նպաստ Քուրբիտ Մանուկ բեյ բսած է ի վերջո գրեթէ բառ առ բառ. «Առանց համարձակելու շատ առաջ երթալ և առանց ոչինչ խոստանալու, կհուսամ թէ իմ ավլալներս և իմ միջոցներս մարաշաբախն (Պրոզորովսկիի) օգտակար պիտի ըլլան այնքան ազդեցիկ կերպով, որքան շպիտի կարենային ըլլալ 20 հազար ռուս զինվորներէ բաղկացած բանակ մը այս շրջաններուն մէջս:

Լուրս Քիրիբո իշխանին հանձնարարած է այս առթիվ այ. Մեսրոպը և իր գտովար Մարտին Սերաստյանը, զորս անհրաժեշտ է պահել Դանուբին անդին, որպէսզի շարունակեն իրենց ծառայութիւնները բաղձացված հաջողութեամբ»:

3

Հասկացողութեան փորձեր ու կծախողին

Եվ սակայն բուրբովին կանգ չէին առնր թրքական փորձերը հասկացողութեան մը գալու համար Ռուսիո հետ: Երկու կողմն ալ շահագրգռված էր օր առաջ վերջ տալու թշնամութեաններուն, բայց մանավանդ թուրքերն էին որ կարիր ունենին ատոր:

Այնպէս որ բացի Ռուսջուկի փորձերեն ռուս հրամանատարութեան հետ շփումներ ունենալու, Բ. Գուրը ևս ձեռնարկներ կընէր որպէսզի չիզվի Բայրաթբարի օրով ստեղծված թելը:

Արդարև 1809 փետրվար 12/24-ին Բուխարեստ կծամաներ և երեք օր հետ 3աշ կմեկներ թուրք պատվիրակութիւն մը Ռեխա-էֆենդի Ահմեդ Սեիդ Գալիբի գլխավորութեամբ:

Ութը օր հետո, մարտ 4-ին, 3աշ կմեկներ նաև զորավար Միլորադովիչ՝ որ ռուսական պատվիրակութիւնը կգլխավորեր, իր կողքին ունենալով զորավար Հարտինզն ու զորավար Կուշնիկովը:

Եվ այնուամենայնիվ բարեբախտ շեղով հասկացողութեան մը գալու այս առաջին փորձը:

Թուրքերը, ուժ առած անզեթուրք զաշնագրեն, որ հունվար 5-ին կերված էր Գարդանելի մեջ, անզիջող մնացին 3աշի բանակցութեանց ընթացքին և էր Գարդանելի անոնք խզվեցան օրովհետև թուրքերը կը մերժենին որնէ զրական հետևարար անոնք խզվեցան օրովհետև թուրքերը կը մերժենին որնէ զրական պատասխան տալ ռուսական վերջնագրին, այսինքն՝ հավանիլ անոր պահանջած հողային զիջումներուն: Կմնար որ Պրոզորովսկի վերջնական իր պայմանները Բ. Գուրան գիտցներ հատուկ սուրհանդակի մը միջոցով:

Տեսակցութիւնն՝ զոր 1809 մարտ 4-ին Մանուկ բէյ ունեցաւ զոր. Միւրազովիչի հետ՝ մեկն էր ուսերուն հետ անոր շփումներուն ամենէն կարեւոր գրովագնեմն, տեսակցութիւնն որու ընթացքին Մանուկ բէյ շնորհակալութիւն հայտնեց և նախ իր ընտանիքին Ռուսչուկին Բուխարեստ փոխադրութիւն տալիով ընծայված գլուխութիւններուն համար: Միւրազովիչ հիշեցուցած է Մանուկ բէյին՝ անոր բրած խոստումը իշխան Պրոզորովսկիի թէ բանակցութեանց խղճան պարագային պիտի աշխատի Ահմեդ էֆենդիի մոտ Իսմայիլի և Զուրջովայի անձնատուութիւն մատին և ինչպէրած է գործնական ծրարիներու անցնիլ այժմին: Մանուկ բէյ բացատրած է ռուս զորավարին փափակ գիրքը ուր կ'գտնուի Ահմեդ էֆենդի, այն կասկածներուն համար զորս իր մասին ունին տեղւոյն թուրքերը՝ իրեն ուսերուն նվիրված թուրքի և բսած է թէ անոր գործը հիմնապէս պիտի գլուխանա նթև ռուս զորքերը 10—15 հազար մարդով բանի մը տեղէ անցնին Դանուբը, ինչպէս Պիտերսքին, Թահովայի, Նիկոլայովսի, Սիլխատրեի մոտերին ու Գալացին և մեկ բանի օր զան պաշարնն Ռուսչուկի, որովհետև Ահմեդ էֆենդի պատրվակ պիտի ունենա զորք, ապամասփեթը և պարեն չըրկել պաշարված բերդաբազարները, որոնց անձնատուութիւնը հնարավոր պիտի դառնա այս կերպով: Առանց այս փրկարար միջոցին՝ դժվար թէ իրենց նպատակին հասնին ռուսերը, շեշտած է Մանուկ բէյ, որովհետև հակառակ Ահմեդ էֆենդիի բովանդակ բարչացակամութեան, որն է միջոց չկա արդիւնու որպեսզի զինվորներն ու ապամասփեթը Զուրջովայանցնին ի պաշտպանութիւն Զուրջովայի Միւրազովիչ միշտ այնգած է աչն կետին վրա թէ անհրաժեշտ է ամենն առաջ ապահովել բերդաբազարներուն անձնատուութիւնը, և կրկին թելադրած է Մանուկ բէյի զգացնել Ահմեդ էֆենդիին զժխարին կացութիւնը ուր կ'գտնուին թուրքերը, և առաջին հերթին ինքը, Ահմեդ էֆենդին: Մանուկ բէյ բսած է սակայն թէ նման փորձ մը Ահմեդ էֆենդիի կողմէ՝ պիտի միացնէր բոլոր թուրքերը և այնգած է իր նախկին թելադրութեան վրա, ավելցնելով որ ինք անձնապէս նվիրված կ'մնա ռուսական շահերուն և պիտի շնորհանա իր անձնվիրութեան ապացուցք տալ որն է առթիվ, և սակայն իրեն համար ավելի գլուխին է Ահմեդ էֆենդիին համոզել որպէսզի վաճառի անցնի ռուսերուն մոտ՝ բան թէ իրականացնել Զուրջովայի անձնատուութիւնը առանց ռուս բանակին մաս մը անցած ըլլալու Դանուբի հանդիպակաց եղերբը:

Միւրազովիչ միշտ համառած է սկզբնական իր տեսակետին վրա, և ավելցուցած է թէ ռուսերը որն է բան պիտի շահին եթէ Ահմեդ էֆենդի զառուսերուն հանձնվիլ առանձին՝ առանց նախապէս հանձնած ըլլալու բերդաբազարը:

Մանուկ բէյ բսած է թէ այնուամենայնիվ պիտի շարունակե իր աշխատանքները, և թէ առայժմ մեր լուրեր կսպասե Պապիկին՝ Ռուսչուկի մեջ տիրող տրամադրութեանց մասին:

Իշխան Պրոզորովսկի 1809 մարտ 17/29-ին Յաշին Պետերբուրգ՝ կոմս Ռուսչանցեին զրկված գրութեամբ մը կհաղորդէ բոլոր այն փորձերը, որոնք տեղի ունեցան Մանուկ բէյի միջոցով համոզելու համար Ռուսչուկի այս Ահմեդ էֆենդին որպէսզի առանց կալի ռուսերուն հանձնել Զուրջովայի, փորձեր որոնք ապարդշուն անցան սակայն՝ որովհետև Ահմեդ էֆենդի ի վիճակի չէր

Բագրատիոնի փորձը Միլիտարեն պաշարելու փոխարեն՝ զեկեամբեր 3-ին ան կրցավ գրավել Բուսլան:

Միլորագովիչ կձախողեր այս կերպով Զուրջովայի առջև, ձախողելով նաև անմիջական իր հուշանրուն մեջ: Ինչպես կզբ կոր. Լանժրոն իր օրագրին մեջ, Միլորագովիչ նման հաղթանակ մը կուզեր պատվովակ ծառայցնել իրեն՝ բնդհանուր հրամանատար գտնելու համար և ութը հոգի միայն տեղյակ էին Զուրջովայի վրա հարձակման մը ծրագրին.— իշխան Պրոզորովսկին, Քեղակ, Կուտուզով, Հարտինգ, Միլորագովիչ գորավարները, Բուրբելի ռուս հյուպատոս Քիրիբոն, Մանուկ բեյ և Ահմեդ էֆենդի¹⁰:

Հարձակման ծրագիրը սակայն վիժեցավ, միմիայն շնորհիվ Վալահիո գանձատան վարիչ Ֆիրիպեակուի կնոջ, որ Միլորագովիչի սիրուհին էր և որուն բնակարանը կապերն ռուս զորավարը: Անկէ էր որ ֆրանսացիները իմացան դազտնի ծրագիրը և հաղորդեցին որու որ պետք էր¹¹:

Այնպես որ թև 1809 մարտ 24-ին ռուսներ գրավեցին Սլորոպիան, Զուրջովան կղիմանար:

Ահմեդ էֆենդի բնելու ալլև ուշիւ շունըր Ռուսուլուի մեջ Ըրած էր արդեն ան իր կարելին: Տակավ կորսնցուցած էր բովանդակ հողը իր ոտքերու: տակի իր թշնամիները զորացած էին, և սկսած կացութիան տեր դառնալ Դանուբի: Բովանդակ շրջանին մեջ Պահր հասած էր որպեսզի ան կրիւս ապաստան ուզէ ռուսերեն, իր անմիջական զորձակիցներուն հետ մեկտեղ: Իրավ ալ՝ 1809 մարտ 13/25-ին Դանուբը կանցնին և հակողութիան տակ Ֆայասթոբա կփոխադրվին նախկին կապուտան-փաշա Ռամիլ՝ Ռուսուլուի այսն Քյոսե-Քեհչա Ահմեդ էֆենդի. Թրքոնվայի այսն Մեհմեդ Մեմիշ աղա, կապուտան-փաշայի արկղակայր՝ Ինջե բեյ, 100-ի շափ թուրքերու հետ մեկտեղ: Երեք օր հետո անոնք Բուխարեստ կհասնին: Զորս պաշտոնատարները կհյուրընկալվեն զանազան բնակարաններու մեջ, իսկ իրենց հետևորդները կարտոնվեն վիզին մեկնելու¹²:

Տրանսական հյուպատոս կրդու հազիվ 1809 ապրիլ 8-ին Բուխարեստն, կտեղեկագրի Շամպանյի թե սայնտեղ ժամանած են, ռուս պաշտպանութիան ապաստանելու համար, օսմանյան կայսրութիան կերք կարկառուն դեմքերը, կուպուտան փաշա-Ռամիլ, այն որ Պուխըր ոմրակոծեց վերջին հեղափոխութիան առնն, Ինջե բեյ որ այդ միջոցին Դարդանելի մարոցներուն հրամանատարն էր և Ահմեդ էֆենդի՝ որ Մուստաֆա փաշան փոխարինած էր իբրև Թուսուլուի այսն, անոր մեծ վեղիր գտնալուն հետո Պրոզորովսկի հրավիրած է զանոնք ուղղակի Ռուսիա մեկնիլ և անոնք բնդունած են¹³:

Մանուկ բեյ նախըտրելց Բուխարեստ մնալ: Ոչ միայն անոր համար որ վալահիո մայրաքաղաքը ամենեն հարմար վայրն էր ուրկն պիտի կարենար աշակցիլ ռուսերուն՝ թուրքերուն զեմ իրենց շարունակած պատերազմին մեջ, այլև որովհետև աշգպես կթելադրեին իր իսկ շահերը: Ընդարձակ իր կալվածները Բուխարեստի մեջ կամ անոր շուրջն էին, քաղաքին մեջ փառավոր բնակարան ունէր և զեռ նոր այնտեղ էր շինել տվեր համբավավոր իր խանը: Դեռ չէր խոսիր առևտրական իր կապերուն մասին զորս Վալահիո մեջ ունէր:

10 Նույն տեղում, էջ 159.

11 Քեղվիբոնի, Մանուկ բեյ, էջ 16.

12 Նաոմ Ռամիլիխանու, էջ 285—286.

13 Հուրմուզաբի, Գոկուսնետներ, հատոր 16-րդ, էջ 840.

երկրին ազատներնուն հետ կապված իր մենաշնորհին մասին, ինչպես և ի մասին բոյերական տիրազօսին զոր ստացեր էր երկրին իշխաններն:

Եւ ահա, 1809 օգոստոս 21 իր տշրերը կփակեր իշխան Պրոզորովսկի, ու պահ մը անոր կհաջորդեր զորավար Բագրատին: Համակրությունը զոր ծնունի սպորապետին մոտ վայելած էր Մանուկ բեյ, ավելի շեշտվեցավ Բագրատինի օրով որ Մշայրենքը վրացի, Հայամերձ ի բնուստ, իրը հայրենակից իւր համարեալ զՄանուկ Պէյ՝ եղբայրարար սիրով ընկալու զնա, և կապեցան ընդ միմեանս սերտի մտերմութեամբ¹⁴:

4

Մանուկ բեյի կապերը Դանուբն անդին

Հակառակ որ նոր մարդիկ եկած էին Բ. Դրան մեջ՝ թուրք պետության դուրսը և արդեն Ռուսչուկ անցած էր այդ նոր մարդոց իշխանության տակ և հակառակ նաև այն բանին, որ Մանուկ բեյ ինք ևս խույս էր տված Ռուսչուկեն ու եկած էր ապաստանիլ Բուխարեստ՝ ուր տեր ու տիրական էին ռուս բանակները, այնուամենայնիվ այն կապերը բուրբովին շէր խզած Դանուբի հանդիպակաց փոխ հետ:

Ավելի օհիշա՝ թուրքերը իրենք էին որ կշարունակէին կարիք ունենալ Մանուկ բեյի, մանավանդ ամեն անգամ երբ անհրաժեշտ ըլլային անոր բարեխոսությունները ռուսերուն մոտ:

Դանուբյան շրջանի թուրք պաշտոնատարները հաճախ էին դիմեր Մանուկ բեյի միջնորդության զեռ Բայրաքթարի օրով: Մանուկ բեյի արխիվին մեծ բազմամթիվ փաստաթուղթեր կան՝ ինչպես անոր կողմն թուրքերուն եղած նյութական օժանդակություններու, նույնպես անոր կատարած միջամտություններուն մասին:

Այսպես՝ Սիլիստրիի մյուսիսեյլիմ էսսեիդ Մեհմեդ 1808 մարտ 13-ին կխնդրեր Մանուկ բեյին միջամտել ռուս զինվորական իշխանությանց մոտ Հեյներ անուն թուրք ազգական մը ազատման համար¹⁵:

Ուրիշ թուրք պաշտոնատար մը, էրուրքը, 1808 նոյեմբեր 1-ին Մանուկ բեյին կզորեր իսարչայի մոտ ռուս զինվորական շարժումներուն մասին և անոր օժանդակությունը կխնդրեր Բենդերի նախկին Մուհաֆիդ Հասան փաշայի համար¹⁶:

Բայրաքթարի կուսակիցներուն տարտղնումեն ետքն ալ Մանուկ բեյ շարունակեց իր հմայքը պահել Դանուբն անդին, և իր կապերը երբեմնի իր բարեկամներուն հետ: Ռուսչուկի այսին Բոշնակ Արզուլան, որ հաջորդը էր Ահմեդ էֆենդիի, 1810 մայիս 1-ին կխնդրեր Մանուկ բեյին 20 հազար օխա յուղ զրկել իրեն և նաև ազ¹⁷:

1810 հուլիս 28-ին Մեհմեդ Սիբուրի նամակով մը կխնդրեր Մանուկ բե-

14 Մսերյան, էջ 197:

15 Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 26391:

16 Անդ. № 26394:

17 Անդ. № 26417:

յլն միջամտել առա իշխանութեանց մտտ ի նպաստ Թուրքութեանն վերցված րանի մը աղջիկներու¹⁸։

Քաղաքնորի նախկին թուրք հրամանատար Իրաճիմ 1810 հուլիս 8-ին Լճանուկ բնյի տեղեկութիւններն կհաղորդէր այդ շրջանին մէջ մղված կռիվներուն մասին և զրամական օգնութիւն կհանդերձ Մանուկենն¹⁹։

Մանուկ բնյի պահած սուլի ազդեցութիւնը թուրքերուն վրա չէր կրնար յմտահոգել ֆրանսացիները՝ որոնք պահ մը խանգավառվել էին 1808 նոյեմբերի Պոլսո ներկրական ղեպորբերն հետո, և հուսացեր որ Քաղկաններու մէջ այլևս իրենց հեղինակութենէն կզրկվին Քայրաթթարի Լըրեմնի կուսակից-նէրը, և անոնց կարգին նաև Մանուկ Բնյ, և այսպիսով առսերը կզրկվին հենարաններ ունենալն թրքական ճակատի վրա։

Ըրդու, ֆրանսական հրուսատուք, 1809 ղեկտեմբեր 30-ին Բուխարեստեն կտեղեկագործ արտաքին գործերու նախարար Շամպայնիի թև սուրբ որ առաջ Թուստուկեն խիստ զաղտնի հոն ժամանած են Լըկու անձեր և օթևտնած Մանուկ անուն շատ հարուստ հայուն բով, նախապես զանձապետը Մուստաֆա փաշային որուն շնորհիւ ընդունած էր զբաղձան-իշխանի տիտղոսը և որուն մահվանն հետո եկած ասպատանած էր Բուխարեստ՝ մեծ հարգանք վալելելով առսերուն մտու Երկու անձերն մեկը զրկված է Ռեխ էֆենտիին, և մյուսը մեծ վեպիրին զբաղձան Մորուզի կողմն, իշխան Քաղաթտինին ուղղված գիրերով, Հաջողեցա իմանալ որ մեծ վեպիրն ու Ռեխ էֆենդիին կպատասխանեն իշխան Քաղաթտինի կողմն եղած առաջարկներուն և որ Մանուկ բնյ իրիչնորդ է առա և թուրք բանակներու միջև։ Կանգիտանամ այդ առաջարկներու պարունակութիւնը, բայց Բ. Գուռը կպատասխան անոր թև պիտի համաձայնի Լթն Թուսիա պարպել իշխանապետութիւնները։ Ինձ կհավաստեն թև այդ սյարագային Բ. Գուռը հոժար է ձամբել անղիական ղեսպանը։ Անհամբերութեամբ կսպասվի Քաղաթտինի պատասխանին։ Բոլոր աստեր տեպի կուսենան մեծ զաղտնապահութեան մէջ, բայց ես հաջողեցա իմանալ ղիվանին պաշտոնյաներն մեկնեն, որ շատ կսիրեն մեր աղբը»²⁰։

Նվ սակայն այս անգամ ևս հօդս պիտի ցնդին նապոլեոնի գործակալներուն հույները։

5.

Կամենցկին և իր հազարանակները

Իմանուկ բնյ իր ազդեցութիւնը պահեց զոր. Կամենցկիի օրով ալ որ առաջ րանակներուն սպարապետ կարգված էր Պրոտորովսկիի տեղ 1810 թվականի հունվարին։

«Սա բանզի այր բարձրամիտ էր և անձնհամ», և ովիս և անհամբոյր և դժվարամատոց» ղեպի Երկրին բոյարները՝ որոնցմն մեկն ալ Մանուկ բնյ ինքն էր, այս վերջինը շուգեց անձամբ անոր այցի երթալ իսկույն, այլ Պապիկը զրկեց զանազան նվերներով։ Կամենցկի սակայն շերձ փախագ հայտնած ըլլալով իր հետ տեսակցիլ՝ Մանուկ բնյ այցելեց անոր, այցելութիւն որուն ընթացքին 2—3 ժամ տեսակցեցան անոնք և զոր. Կամենցկի փոխա-

¹⁸ Անդ, № 26501։

¹⁹ Անդ, № 26480։

²⁰ Հուրմուգաբի, Գոկումենտներ, հատոր 16, էջ 643։

մատր դրկեց անոր ընտանիքը զոր նույնպես ազատած էր գերութենէն և որուն ևս աջակցեցեցալ զրամասպես:

Անոնք որ թուրքերու մոտ կղանային, միասին կտանեին նաև Մանուկ բնյի բարերարութեանց յուրերը:

Ինչպէս զորս Կամենցկի Պապիկը զրկեց զոր. Զասի մոտ, որ պաշարած էր Ռուսչուկն ու Զուրջովանի Ռուսչուկը կպաշտպանենք Բոշնակ Աբգովլուս՝ թովն ունենալով Զարսեցի Ալլո փաշան, իսկ Զուրջովան՝ Ալդըն փաշա: Զակառակ իր բոլոր փորձերուն՝ Զաս չհաջողեցալ անձնատուր ընել Բոշնակը, ոչ ալ Ռուսչուկը գրավել զննքով:

Ռուսչուկի հանձնման համար միջնորդելու պաշտոնը վիճակեցալ Մանուկ բնյի:

Յիշխարել, Բուխարեստի ավատրիական հյուպատոսը, 1810 հունիս 20-ին կհօղորդէր Մեղերնիխին թե Մանուկ բնյ խորհուրդ տված է Բոշնակ աղա-յին ռուսերուն հանձնել Ռուսչուկը՝ խնայելու համար բաղաբին ավերման²⁴:

Ուրիշ աղբյուրի ալ գիտենք թե Բոշնակ աղա ինքն էր որ Մանուկ բնյի միջնորդութիւնը պահանջեց ռուս հրամանատարեն:

Լիշեցնենք որ Ռուսչուկի առջև մղված կոնֆլիկտն, 150 զինվորներու և երեք հայ թահաններու հետ մեկտեղ, կմասնակցեր նաև Գրիգոր Աբբ. Զաքարյան Ակկերմանցի որ նույն իսկ վիրավորվեր էր կոնֆլիկտն ընթացքին և որ թաղաք կմտներ հաղթական զորքին հետ մեկտեղ, հոն հանդիպելու համար Մանուկ բնյին որ Ռուսչուկ էր եկեր որպեսզի թուրքերն համոզե առանց կովի հանձնելու բաղաբը:

Մանուկ բնյ նույն ճարտարութիւնը ունեցալ Շիշթովի և Նիկողոյի անձնատուլութեանց առթիվ ալ երբ հաջողեցալ հիշյալ զույգ բերդերը հանձնել տալ առանց արյունահեղութեան, նույն ամբողջներու հրամանատարները իրենք էին, որ հետեւելով Բոշնակ աղայի օրինակին, Մանուկի ներկայութիւնը կպահանջեին անձնատուր ըլլալու համար:

Դանուրի շրջանի թուրքերը Մանուկ բնյին երախտապարտ մնալու պատճառներ ունեցան հետագային ալ:

Յիշխարել 1811 ապրիլ 3-ին Բուխարեստն կգրե Մեղերնիխին, թե հետևանք տալով Մանուկ բնյի թելադրութեան՝ զորավար Լանժրոնն էտ առաջ Սիլիստրեն և Նիկողոյիսը բանակելու իր որոշումը²⁵:

7.

Յրանսա և իր շղայնությունը

1806—1812-ի ռուսիստուրք պատերազմին վերջին շրջանը կզուգադիպի արդեն այն տարիներուն, երբ նապոլեոն կծրագրեր իր մեծ արշավանքը Ռուսիո վրա: Ոչ որ ուրեմն իրեն շափ շահագրգռված էր որպեսզի տեսն զնո կրկար թուրքառուս թշնամութիւնները: Եվ բնական էր որ Դանուրեան շրջանի իր գործակալները զժկամութեամբ տեսնեին Մանուկ բնյը դարձյալ ասպարեցի վրա, այս անգամ արդեն տարբեր դերի միջ:

²⁴ Զուրջովախի. Գոհումենտներ. հատոր 19-րդ. մաս 11, էջ 648:
²⁵ Անգ, էջ 714

Յրանսական ծագումը զոր ունեւր ռուս բանակի զորավարներն Լանժերոն ապահովաբար դեր կատարած է այն չկամ արտահայտութիանց մեջ զորս կնիւրեր Մանուկ բեյին իր օրագրութիւնը գրի առած ստեղծ:

Այսպէս, զորավար Լանժերոն պատերազմական իր օրագրին մեջ 1809 մարտին Քշնամական կերպով կարտահայտի Մանուկ բեյի մասին, իբրև թէ ան իր հետ միասին վերջուցած ըլլա, Պոլսէն փախած միջոցին, հանգուցյալ Բայրաքթարին գույրերն ալ, և կրսե թէ ի զուր է շնորհւած Ս. Վլասգիմիրի Գ. կարգը նման արկածախնդրի մը և լրտեսի մը, և Ռուսուկի առման մասին խոսելու ստեղծ ևս իր կարծիքը աննպաստ է ի մասին Մանուկ բեյի և Քշուս-Քեհչա Ահմեդ էֆենդիի²⁶:

Ավելի հետո, 1809 հուլիսին, Լանժերոն իր օրագրին մեջ կծու ակնարկութիւններ կրնէ Մանուկ բեյի մասին, ըսելով որ ան Քուրքիտ կողմէն նշտված ածան գիներով արմտիք կզնի Վալահիո մեջ և կվաճառե Քուղարիո մեջ բառապատիկ գինով²⁷:

Հաջորդ ամսուն իր նույն օրագրին մեջ կզրն թէ վստահութիւն չունի Մանուկ բեյի խողովակով ռուս հրամանատարութիան հաղորդված լուրերուն վրա, թէն ստիպված է այնուամենայնիվ գործածել դայն²⁸:

Չոր. Լանժերոն իր օրագրութիւն մեջ Գրիգոր Աքր. Չաբարյանի մասնակցութիւնը Ռուսուկի գրավման համար մղված կռիվներուն,— որոնց ընթացքին նույնիսկ պիտի վիրավորվեր բարձրաստիճան հայ հոգևորականը՝ պարզևատրելու համար հետագային իր ցույց տված բաշտիւնն առթիւ,— այնուամենայնիվ կրսե թէ «Յուրբերու ղեմ մղված պատերազմի մը մեջ պետք է կարելի եղածին շափ բիշ գործածել, նույն իսկ մեր գիրբերուն մտանցնել, հայեր, հույներ և վալահներ»²⁹:

Ուշագրավ է որ Լանժերոն իր պատերազմական օրագրին մեջ չի խնայեր նույն իսկ Կուտուլովին՝ որուն հանդեպ անբարյացակամ տողեր կնիւրէ: Սովետական հեղինակ մը որ զբաղած է Յուրբերուն ղեմ ռուս բանակներու ջախջախիշ հաղթանակներով Կուտուլովի հրամանարն տակ, կանգրագրուանա Լանժերոնի շարմախտ տողերուն, դանոնը նոր փաստ մը սեպելով այն շարաշուր ղերին համար զոր ռուս բանակի շարբերուն մեջ ծառայող օտարներ ունեցան ռուս մեծ զորապետին ղեմ, նույնիսկ իրենց վերագրելով, ինչպես կրնէ Լանժերոն, պատիվը անոր տարած այս կամ այն հաղթանակին³⁰:

Լանժերոնի սույն աննպաստ վերաբերումը Մանուկի հանդեպ՝ անով մահալանդ աչքի կզարնէ որ ան հիմնովին կհակասե բոլոր մյուս ռուս զորավարներու բարյացակամ և զբաղատալից արտահայտութիւններուն նույն այդ Մանուկ բեյին նկատմամբ:

Սախ ունիւր Պրոզոպրովսկիի 1808 ղեկտ. 18 թվակիր ղնահատական գիրք Մանուկ բեյի մասին, այն արտոնութիւնն առթիւ որ անոր ընտանիքին կտրվի Քուխարեստ զալ հաստատվելու³¹:

Նույնքան զբաղատալից է զոր. Բագրատիոնի կողմէն 1809 սեպտեմբեր

26 Հուրմուգալի. Գոկոմենտներ, հավելված 3, էջ 156—159:

27 Անդ, էջ 185:

28 Անդ, էջ 198:

29 Հուրմուգալի. Գոկոմենտներ, հավելված Ա. 3-րդ մաս, էջ 278:

30 Ս. А. Жуков. Разгром турецкой армии в 1811 г., Москва, 1952, стр. 53—54.

31 ԲՔԳԹԱ, № 65336:

13-ին Մանուկ բեյին արված վկայականը³², որու շահերու հանդեպ անոր ցույց տված անձեղներ ջանքերուն մասին:

Այդ վկայականն երկու օր էտք, 1809 սեպտ. 15-ին, Բուխարեստի ռուս հյուպատոս Լուքա Քիրբբու, իշխան Պրոզորովսկիի հրահանգով նոր վկայական մը կհանձնեն Մանուկ բեյի ի մասին անոր մատուցած ծառայութիւններուն³³:

Չոր. Միլորազովիչ, իր կարգին, 1810 հունվար 25-ին վկայական մը կստորագրեն Մանուկ բեյի շուքլած ձիգերուն մասին, և այդ առթիւ հրահանգ կուտա որու իշխանութիւններուն՝ ամեն պաշտպանութիւն ընծայել անոր և անոր ընտանիքին³⁴:

1810 մարտ 12-ին զորավար Բագրատիոն ուրիշ վկայական մը կհանձնեն Մանուկ բեյին՝ միշտ զրվատելով անոր մատուցած ծառայութիւնները և նույն օրն իսկ, ուրիշ պաշտոնագրով մը կվավերացնեն Վալահիո զիվանին կողմէ 1809 հունիս 9-ին Մանուկ բեյի արված առանձնաշնորհումները ի մասին անոր ունեցած կալվածներուն իշխանապետութեան մէջ³⁵:

Նույն տարվան սեպտեմբեր 4-ին զորավար կոմս Կամենցկի շնորհակալութիւն կհայտնեն Մանուկ բեյի՝ այն ծառայութիւններուն համար զորս ան մատուցած է որու բանակներուն³⁶:

Դեռ շինք խոսիք զնահատանքի այն արտահայտութիւններուն մասին, որոնց արժանացուց որու արբունիքը Մանուկ բեյը զեռ 1810-ին:

Արդարև նույն տարվան մայիս 20-ին էր որ Ալեքսանդր Ա. ցարը Մանուկ բեյի կշնորհեր Ս. Վլադիմիրի աստիճանին Գ. կարգը³⁷:

Ավելի հետո, 1814 հոկտ. 3-ին, ցարական ուրազով մը Մանուկ բեյի պիտի շնորհվեր «Պետական իրական խորհրդական» տիտղոսը, Ալեքսանդր Ա. ցարին կողմէ ընդունված օրն իսկ՝ Վիեննայի մէջ:

Յրանսակոտ գործակալներու, և անոնց կողքին զորավար Լանժերոնի անբարյացակամ արտահայտութիւնները իրենց արձագանքը բերին մինչև մեր օրերուն: Անոնք պատճառ եղան որ Մանուկ բեյը սխալ ճանչցվի հետազատ սերունդներին, և ան հիշատակվի պարդապես իբրև հասարակ կապատաղա սերունդներին, և ան հիշատակվի պարդապես իբրև հասարակ կապալառու մը և սեղանավոր մը, և շատելը զայն հիշեն այսօր... Բուխարեստի իր համրավաժող խանին հետ:

Պատմութիւնը, սակայն, իր անակնկալները ունի ինքն ալ: Լուչային կհասնէ հանկարծ զեպքեր՝ որոնց վրա իջած էր մոռացութեան թանձր մշուշը:

Արխիվային նյութերը՝ որոնք հայտնվեցան վերջին տասնամյակներումն՝ ստիպեցին որ պատմութիւնը իր մեղքը փայլե...

32 Собрание актов, III, 1838, стр. 354.

33 ԼԿՊԱ, ֆոնդ 380, ուց. 5, գործ 7, Թ. 191.

34 ԲՔՊՔԱ, № 35072:

35 ԲՔՊՔԱ, № 35124:

36 ԲՔՊՔԱ, № 35068:

37 ԼԿՊԱ, ֆոնդ 880, ց. 5, գործ 7, Թ. 82:

Կուտուզովի ժամանումն Լախ

Քուրբերը, սակայն կարիք ունենի որ առաջ հաշտվելու ուստի հետ: 1811 տարվան սկիզբը անոնք Մանուկ բեյի կղիմեն զորձյալ ուսերուն մաս նոր միջնորդութեան մը համար:

Նույն տարվան հունվար 26-ին Բուխարեստ կհասնի թուրք պատվիրակ մը որ ի միջի ալոց Մանուկ բեյի կրերն Ռեխ-էֆենդիին ընդարձակ մեկ գիրը որ Մանուկ բեյն կխնդրել միջնորդել ուսերուն մաս հաշտութեան մը համար, զգացնելով սակայն կանխազ թե պիտի չհամակերպին հողային գիշումներու:

Պարտված էին թուրքերը, բայց ոչ ջախջախված: Դեռ քաջութուն կղզային անոնք պատվով դուրս գալ արդեն հինգ տարի տեղոջ այս պատերազմն: Զանոնք համակերպութեան ստիպելու համար՝ նոր հարված մը դեռ անհրաժեշտ էր:

Զորավար Կուտուզովի անվանումը 1811 մարտին իրր ուսս զորքերու հրամանատար՝ զորավար Կամենցկիի տեղ, կուգար նոր թվական մը բանալու ըլլա պատերազմական գործողութեանց, ըլլա հաշտութեան բանակցութեանց մեջ, նոր թափ մը տալով անոնց:

Կուտուզով առաջին անգամ չէ որ կու գար այս շրջանները: Ան մաս կը առնր ուսեթուրք նախկին պատերազմին ալ, և ինք կը շահեր երեք մեծ հաղթանակներ, 1790 ղեկտեմբերին Իսմայիլի, 1791 հունիսին Բարադաղի և ամիս մը հետո Մըլիխի մեջ: Մասնակցեք էր նաև սույն պատերազմին՝ 1807 մարտին զրկվելով Մուղովա, բայց իշխան Պրոզորովսկիի հետ իր տարակարծութեանց պատճառով Վիլնո փոխազրկել էր հաջորդ տարին: Հիմա, 1811 մարտին, կրկին կուգար Դանուբյան ռազմարեմք այս անգամ արդեն իրրն ընդհանուր հրամանատար ուսս բանակներուն:

Կուտուզով ևս առաջին օրնն կարիք ունեցավ Մանուկ բեյի, ինչպես ունեցեր էին զինք նախորդող բոլոր ուսս հրամանատարները: Մանուկ բեյի օժանդակութունը չէր կայանար միայն իր և իր մարդոց գործոն ղերին մեջ զինվորական գործողութեանց ընթացքին, այլ անոր աջակցութեան մեջ ալ թուրքերուն հետ հաշտութեան բանակցութեանց առնն:

Յիւլյաբեկ, Բուխարեստի ավտորիական հյուպատոսը, 1811 մայիս 8-ին կտեղեկագրեր իր կառավարութեան՝ խորհուրդներուն մասին զորս Մանուկ բեյ կուտա զորավար Կուտուզովի թուրքերուն հետ բանակցութեանց մեջ անոր բռնելիք գիրքին մասին³⁸:

Այդ բանակցութեանները արդարև պիտի սկսեն շուտով:

Անոնք 1811 հունիսին սկիզբ առին Բուխարեստի մեջ մեկ կողմն Լամիդ էֆենդիի և մյուս կողմն Պուստ ուսս ղեսպան Իտալինսկիի միջև³⁹, առանց սակայն անմիջական արդյունք մը տալու:

Այնպես որ 1811 օգոստոս 17-ին ուսեթուրք բանակցութեանները դեռ որեւէ պտուղ տված չէին⁴⁰:

38 Լուսուզաֆի, Դոկումենտներ, հատոր 19, մաս 2, էջ 719:

39 Լուսուզաֆի, Դոկումենտներ, հատոր Բ, հավելված Ա, էջ 614:

40 Անոյ, էջ 620:

Կառուցողով կ'հնչանեն թե այդ մասին պիտի հաղորդի ցտրին, հայտարարելով սակայն մեծ վեղիբրին թե պիտի համարձակի նման առաջարկ մը ներկայացնել իր վեհապետին բայց միայն այն պարագային, եթե Այբուդիայի թուրք բանակը անձնատուր ըլլաւ:

1811 զեկտեմբեր 7-ին մեծ վեղիբր կ'համակերպի նվաստացուցիչ այս առաջարկին ալ: Այբուդիայի թուրք զինվորները, որոնք 36 հազարին 12 հազարի իջած էին՝ կ'հանձնեն իրենց թնդանոթներն ու զենքները:

Գեկտեմբեր 11-ին թուրք լիպպորները կ'ժամանեն Բուխարեստ:

3.

Մանուկ բնյ իրև միշնոդ բանակցութուններուն

Առ ահա կրկին ասպարկզի վրա է Մանուկ բնյ:

Ինչպես հայտնի է՝ Բուխարեստի հաշտութեան բանակցութեանց մեջ ռուս պատվիրակութեան անդամներն էին Անդրե Իտալինսկի, Պոլսո ռուսական ղեկավար, զորավար Ժան Սարանին, և Պոլսո ռուս ղեկավանատան զխաւոր թարգման Ժողեֆ Ֆոնդոն, իսկ թուրքիս պատվիրակներն էին Սեյիդ Մեհմեդ Գալիբ, Սրվան Ռեխա էֆենդին, Ասիական կողմի կազաուկեր Մուֆրի զադե Բրահիմ Սելիմ էֆենդին, և ենիշերիններու զխաւորներն Աբդուլ Համիդ էֆենդին, զխաւոր խորհրդական ունենալով Գիմիտարաբի Մորուզին, ավագ զբազումներ Բ. Գրան, որ ծագումով հույն էր:

Արդ, ոչինչ ավելի ձեռնտու էր ռուսերուն համար, քան մտերիմ կապեր գործ Մանուկ բնյ ունեթ Բուխարեստ ժամանող հաշտութեան թուրք պատվիրակութեան հետ:

Հիրավի՝ Սեյիդ Մեհմեդ Գալիբ բնյ, որ Յաշի ձախողած բանակցութեանց ընթացքին թուրք պատվիրակն էր եղեր և որ թուրք պատվիրակութեան պետը կ'մնար սույն բանակցութեանց ընթացքին ևս՝ մեկն էր Մանուկ բնյի ամենամտակի թուրք բարեկամներէն:

Ան իրեն հետ մեկտեղ մաս էր կազմեր Ռուսչուկի մեջ Բայրաթթար Մուստաֆա փաշայի շուրջ հավաքված խմբակին և մասնակցեր էր Բայրաթթարի կառավարութեան ալ: Ենիշերինները Բայրաթթարի բոլոր գործակիցները իրենց զիրբերեն բշկու առեն շէին հաջողեր զպիլ Սեյիդ Մեհմեդ Գալիբ բնյին և Մահմուդ Բ. Սուլթանը զայն պահեր էր Ռեխա էֆենդիի պաշտոնին վրա, և այդ անկամանքով ալ ան կու գար հիմա հաշտութեան թուրք պատվիրակութեանը զխաւորելու:

Մանուկ բնյի և Գալիբ բնյի մտերմական կապերը այնպիսին էին, որ թուրքիս Ռեխա էֆենդին շէր բաշվեր նույնիսկ զբանական օգնութեանը զիմնու իր հայ բարեկամեն: Մանուկ բնյի արխիվին մեջ պահված են 1809 մարտ 12 և 13 թվակիր անոր զույգ նամակները որոնցով զանազան զումարներ փոխ ուղած է ան՝ ռուսերու հետ բանակցութեան համար Յաշ հասնելուն առթիվ⁴²:

Գալիբ բնյ նման փոխառութիւններու համար Մանուկ բնյի զիմած է

42 Բուխարեստ քաղաքի պատմութեան թանգարանի արխիվ, № 26230 և 26233:

մտերիմ նամակին մեջ թե Ռուսիո կայսրը հրամայած էր կուտուցովին թուրք պատվիրակության հետ անհրաժեշտ շփումները ունենալ իր՝ Մանուկ բեյի միջոցով. «նայ կրս հրամայեալ էր թե նայ իմոյ միշնորթութեամբ խոսեցի պատասխաններն (թուրքաց) մեծ զեապանին. զի այս բանըս արշիններն խիստ գաղտնի էր. միայն թուրքիոյ մեծ թեսպանն և Գուլիստովն և ծառայք, և այլ ֆոնթոներն զի Հայ էր ի մէջ բրինձ Գուտուցովի և իմոյ թարգման. այլ ուրիշ մեկ մարթ չի գիտեր ոչ թուրքիոյ մէկայլ երկու թեսպանն և ոչ նոցա: Թարգման Մարտզըն և ոչ բուստաց (զեսպանն), ոչ (ի) թալինցրին»⁴⁵:

Բուխարեստի հաշտութեան բանակցութեանց և Մանուկ բեյի կատարած զերին մասին բարերախտարար թանկատիկն վկայութիւններն կ'մնան ըլլա ուս-սակիան արխիվներու վաղեմութեան, ըլլա ստար հյուպատոսներու տն-դեկագիրներուն մեջ. առանց հիշելու փաստանյութերը, որ Բուխարեստի պատմութեան թանգարանի իր սեփական արխիվին մեջ կ'պահպանէր: Բուխարէ միաձայն են վկայելու բացառիկ այն զերին մասին՝ զոր Մանուկ բեյ խաղաց սուս և թուրք սույն բանակցութեանց ընթացքին, զեր որ զբարախտարար մուտ-ցութեան տրված է պատմական հետազոտութեանց մեջ:

Հյուպատոսական այն տեղեկագիրներուն մեջ զորս Բուխարեստի և Յա-լի ստար հյուպատոսները զրկած են իրենց կառավարութեանց՝ զանոնք տեղ-յակ պահելու համար ուսման երկիրներու մեջ տեղի ունեցող անցուղարձերուն, բացառիկ շահեկանութեան կենդանացնեն Բուխարեստի ավստորիական հյու-պատոս Ֆելչշարելի հրած տեղեկագիրներ Մետերնիխին: Եթե ֆրանսական հյուպատոսները տարված էին առաջելու պատերազմը երկարաձգված տեսնելու մտահոգութեամբ, Ավստրիո գործակալները նույնքան մտոնն կ'են-տեղին Բուխարեստի անցքերուն, մզված տարբեր շահագրգռութենէ: Այդ նպատակով ալ անոնք ավելի մտոնն շփում ունենին թուրք պատվիրակության շրջանակներուն հետ, և մասնավանդ սույն պատվիրակութեան ավագ խորհրդ-ական իշխան Մորուզիի՝ որուն հետ մտերիմ խոսակցութիւններ ալ կու-նենային: Ֆելչշարելի իր 1812 ապրիլ 9 տեղեկագրով Մետերնիխին կ'հաղորդե, յօրինակ անոր հետ իր մեկ գաղտնի տեսակցութիւնը ուր խոսքի նյութ եղած է Մուլդովա մուտքը ավստրիական բանակի մը, ինչ որ պիտի ստիպեր ուսու-րը Վալահիան պարպել և հնարավորութիւն տալ թուրքերուն Գանուրը անցնելու⁴⁶:

Դեպքերը այլապէս պիտի զարգանային, և այս ու նոնք ծրագրիներ պիտի ծառայէին պատմական արձանագրութեանց էջերը զարգարելու համար միայն:

10.

Որպէսզի կ'ենթի Բուխարեստի դաշնագիրը

Ռուս և թուրք շփումները պիտի աշխուժանային 1812 տարվան հետ: Մեկ կողմն եկատնիքի կ'զառնար որոշ աճապարանք մը երկուստեք, որով-հետեւ երկու կողմերն ալ կարիք ունենին օր առաջ վերջացած տեսնելու թը-

⁴⁵ Լիցիւ, ֆոնդ 880, ց. 5, գործ 7, թղ. 214:

⁴⁶ Հուլիսուլաքի, Գոկումենտներ, 20-րդ, 1, թ. 12—13:

1925-ին հաշտության դաշնագիրը կերվեցավ վերջնապես, և հունիսի մեջ էր միայն որ ան կրամնվեր ուսման հոգերեն:

Քուխարեստի դաշնագիրը 1812 հունիս 23-ին կվավերացվեր Վիլնայի մեջ, և հաջորդ օրը նապոլեոն կձեռնարկեր իր մեծ զորհին քնդդեմ Ռուսիո:

Մանուկ բեյ կրնար հօտարտ բլլալ արագացուցած բլլալուն համար ուսուեկուրը հաշտության սույն դաշնագրին կնրումը, և այս՝ և մեծ սրտմտութուն նապոլեոնի և իր մեծ ու փոքր զործակալներուն, որոնք իրենց բոլոր միջոցներով աշխատեը էին երկարաձգելու թշնամությանները, ռուս զորքերը դրողած պահելու համար Գնաուրյան սույն շրջանին մեջ ռուս պետությանը զեմ նապոլեոնի ծրագրած մեծ արշավանքին ասուն:

Մանուկ բեյ զեռ շորս տարի ափելի առաջ կուզեր իրականացնել հասկացողություն մը երկու պատերազմի կողմերուն միջև, եթե պարագաները թույլ տված բլլային իրեն:

Այն վկայականին մեջ զոր իշխան Պրոգորովսկի իր մեռնելուն առաջ հրահանգած էր հանձնել Մանուկ բեյի՝ Քուխարեստի ռուս հյուպատոս Լուրս Բիրբոր, 1809 սեպտեմբեր 15-ին, հիշատակելու առթիվ Մանուկ բեյի մատուցած ալլազան ծառայությունները ռուս զենքերու հաջողության համար, կվկայեր ի միջի ալլոց թե Մանուկ բեյ օգիտցած է հանգուցլալ Քալարթթար Ռուստաֆա պաշան բարչացական տրամադրության մեջ պահել զեպի Ռուսաստանը, տրամադրություն, որ պիտի առաջնորդեր Ելու կողմին համաշալ զհեցուցիչ հաշտության մը եթե մահը, Պոլսո վերջին բմրոսութան րնթացքին, խլած շլլար ալս խաղաղասեր մեծ վեզիրը⁵²:

Եթե հասկացողության փորձերը վիժեցան այն ասուն, Մանուկ բեյի կամրեն բոլորովին անկախ պայմաններու երեսն, շորս տարի հետո անոնք կիրականանային՝ ի հեճուկս նապոլեոնի և իր զործակալներուն բոլոր հույսերուն և սաղրանքներուն, իսկ սույն հաջողության մեջ Մանուկ բեյ իր վճռական զերն ուներ դարձլալ:

Մտերմական այն նամակին մեջ զոր Մանուկ բեյ հաշտության կնրումեն ափելի բան տարի մը հետո այն է 1813 օգոստոս 6-ին Սիրիուն պիտի զրկեր Պեսեբբուրդ իշխան Հովակիմ Լաղարյանին, կթվե խոշընդոտները, որոնց պեար եղավ զիմադրավել հաշտությունը ապահովելու համար պատերազմի կողմերուն միջև, Ռուսաստանի այնքան նպատավոր պայմաններու մեջ, և այդ՝ հակառակ սաղրանքներուն աշարայալխտ նափոխիոնի որ այնպես մեծ յոյս և սիրտ տվիալ էր թուրքաց...⁵³:

II.

Աստաբելու համար իր ձեռնդավալիքն

Քուխարեստի դաշնագիրը նոր հանգրվան մը կրանար Մանուկ բեյի կյանրին մեջ:

Անոր հետագա գործունեությունը ամբողջապես կկապեր ռուս շահերու հետ:

52 ԱՊՊԱ, ֆոնդ 880, ց. 5, դոմ 7, թղ. 191—195:

53 Անգ, թղ. 212:

ել սակայն բոլորովին ալ չէր խզած ան իր կապերը թուրքերուն հետ, մանավանդ անոնց՝ որոնց հետ անցեր էր իր ամբողջ կյանքը Գանուբի ակերուն վրա և որոնք, փոխադարձաբար, զեռ իրեն կապված կղզային իրենք զիրենք:

Հաշտութեան կնքումը անիթ մը եղաւ Մանուկ բեյի՝ իր վեհանձնութեան նոր մէկ ապացուցք տալ թուրքերուն, այս անգամ այն զերիներուն, որոնք պիտի վերադառնային Ռուսիայն և որոնց մէջ ինք ևս բարեկամներ կհաշվելու վերադարձողներուն մէջ էին հայտնի Փեհլիվան փաշան, Իսխիլալը Ահմեդ փաշան, Արաբ փաշան, Չափան օղլու Մեհմեդ փաշան, Մորալը Ալի փաշան, և զեռ ուրիշ բազմաթիւ կարկառուն զեմբեր՝ որոնցմէ ոմանք ծառայեալ էին Բայրաքթարի օրով: Անոնցմէ շատերուն Մանուկ բեյ օգներ էր իրենց գերութեան շրջանին. հիմա, երբ անոնք Բուխարեստ կհասնեին իրենց գերութեան՝ Թուրքիա դառնալու համար, իր հոգածութեան առարկա դարձած բոլորն ալ, ամեն կերպով օգնելով անոնց, Քյոսե-Քեհչա Ահմեդ էֆենդի նիկոլակեա մնացորդ էր՝ վստահութեան շունեկալով Թուրքիո նոր փշխանութեանց վրա, իսկ Ռամիզ փաշա առայժմ կսպասեր Յաշտ:

Երբ Կոստոզով 1811 հուլիս 12-ին կպարպեր Ռուսչուկը հոր ճարակ ընել և հետո գայն, Բոշնակ Աբդուլլահ որ ինք ամիս առաջ, 1810 հոկտեմբեր 5-ին, գայն հանձներ էր ռուսերուն՝ առանց կոիվ մղելու, ինչպես թելադրեր էր իրեն Մանուկ բեյ, կդատնար կրկին Ռուսչուկ վերստանձնելու համար քաղաքին այննութունը, դայն գտաւ հետին ծայր թշվառութեան մէջ, ու ամեն կարգ ու կանոն շրջված այնտեղ հիմնի վայր: Իր առաջին մտածումն եղաւ Ռուսչուկ հրաձիբել Մանուկ բեյը՝ վստահ որ ան միայն կրնա դարման անիլ այս տաժանելի դրութեան: Այս նպատակով ալ քանիցս նամակներ գրեց անոր Մանուկ բեյ ի սկզբան վստահութեան շունեկալ և Ռուսչուկ զրկեց Պապիկը որ շատ սիրալիր կերպով ընդունեց Բոշնակ: Պապիկ հավաստեց վերադարձին թե եղած հրավերը քաղաքին բարիքին համար է միայն: Այնուամենայնիվ, պարագաներու բերմամբ Մանուկ բեյ չկրցաւ շուտով մեկնել: Երբ սակայն 1812 հոկտ. 2-ին ծովակալ Չիչակով ռուս զորքերը բաշեց Բուխարեստն, Մանուկ բեյ որոշեց պատասխանել Բոշնակի հրավերին, և հոկտեմբեր 18-ին մեկնեցաւ թուրք պատվիրակութեան պետին՝ Գալիբ բեյի հետ, որուն ևս գրած էր Բոշնակ Մանուկ բեյը համոզելու Գալիբ 5 օր միայն մնաց Ռուսչուկ և մեկնեցաւ Շումլա մեծ վեղիբին մոտ, իսկ Մանուկ բեյ զեռ ստան մը մնաց հոն և իր խորհուրդներով սատարեց բարեկարգելու քաղաքը ուր ինք ծներ և հրկար ատեն ապրեր էր: Իր թելադրութեամբ էր, որ, օրինակ, Բոշնակ զեղչեց շրջակա գյուղերուն վրա գրված տուրքերը, որոնք կհնչեին բնակչութեանը:

12.

Բ. Գրան մոլեգնութունը

Սիւ ճիշտ այդ օրերուն նոր մոլեգնութեան մը կհամակեր Բ. Գուռը: Ան կսկսեր միջոցներու ձեռնարկել պատուհասելու համար անոնք, որոնք պատրաստեր և նվիրագործեր էին իր նվաստացումը Բուխարեստի մէջ:

54 Մսեյան, էջ 221—222:

55 Մսեյան, էջ 222—225:

Այդ մողկեցութիւնը ան սկսեր էր ցուց տալ, Բայրաթթարի եղբրական վախճանին հետո, բոլոր անոնց զեմ, որոնք գործակցեր էին անոր՝ ըլլա ենիշերիներու տիրապետութիւնը ջախջախելու համար անոր ձեռք առած միջոցներուն ատեն, ըլլա անոր փորձերուն առթիվ ուսերուն հետ հասկացողութեան մը գալու համար:

Ասոնցմէ ոմանք պատուհասվեր էին 1808 նոյեմբերի դեպքերուն վազորդային իսկ, ուրիշներ ենիշերիներու վրեժխնդրութենէն հողոսրած՝ հաջողք էին ուսերուն արտատանիլ, ինչպէս նախկին կապուտան փաշա Մամիզ, Ռուսշուկի այն Բոյսե-Քեհչա Ահմեդ էֆենդին, Թրնովայի այն Մեհմեդ Մամիշ ազան և ուրիշներ, ու կապրեին տարազրութեան մեջ:

Հալածանքն պիտի չազատելին նաև անոնք որ զեր կատարեր էին Բուխարեստի հաշտութեան կերման մեջ: Արդարև զեռ շորցած չէր դաշնագրին տակ զրված սատրապութեանց միւսներ, երբ Բ. Գուլը հետապնդել սկսավ բոլոր անոնք, որոնք աջակցեր էին Թուրքիոյ համար այնքան անկաստողաշնագրի մը կերման, սկսելով նույն իսկ անոնցմէ որոնք Ռուսիոյ հետ մտնողման հր կուսակից էին զեռ Բայրաթթարի օրով: Ընդէն է՝ ան պիտի խնայեր թուրք պատվիրակութեան պետին, Գալիբ բեյի, որ Սուլթանին մասնավոր համակրութիւնը կվայելեր և հետագային մինչև սատրապութեան պիտի բարձրանար. բայց բոլոր մյուսները հալածանքի նշալակ պիտի ըլլային մեյ մեկ կերպ:

Իր շղթայադերձած այս հալածանքին մեջ Բ. Գուլը կուր գործիքնեռ ունեցավ իրեն: Ասոնցմէ էին Բուխարեստի և Յաշի համար իր անվանած նոր իշխանները, մասնավաղ առաջինը անոնցմէ որ Յանբու Կարաջա Վոզան էր և իշխանները, մասնավաղ առաջինը անոնցմէ որ Յանբու Կարաջա Վոզան էր և որ կրկար կատարել պատուհաս մը դառնալու վախճիտ բնակչութեան համար:

Ինչպէս տեսանք՝ Մանուկ բեյ բալական երկար մնացեր էր Ռուսշուկ, որ գնացեր էր Բոշնակ աղայի հրավերով: Այնտեղ էր զեռ երբ 1812 նոյեմբերին Շումլա, մեծ վեպիբին հանդիպելով, Բուխարեստ իր պաշտոնատեղին բերմար վախճիտ նոր իշխանը, Յանբու Կարաջա, որ Թուրքարանն անցնելուն փափարեցավ Մանուկ բեյը տեսնել և անոր հանգիստելուն՝ հազար հալուն փափարեցավ Մանուկ բեյը տեսնել և անոր հանգիստելուն մասին, ակնարկելով վատտիբ տվավ երախտագիտութեան իր զգացումներուն մասին, ակնարկելով Պոլսոյ մեջ մահվան պատիժ իր փրկվելուն՝ Մանուկ բեյի իսկ միջամտութեան շնորհիվ: Մանուկ բեյ վերադարձեր էր Ռուսշուկ, իսկ Կարաջա ուղղակի գացեր էր իր աթոռը գրավել:

Մանուկ բեյ զեռ Ռուսշուկ էր նույնպէս երբ լուր առավ թև Շումլայի մեջ զիսատված է Գիմիտրակն Մորուզին՝ ուսնթուրք գաշնագրի կերման մեջ իր ունեցած զերին համար: Լուրը իրեն հաղորդված էր Պապիկին կողմէ, որ իր կարգին գայն իմացած էր իշխան Կարաջային: Կարաջա Պապիկին խնդրած էր իր տեղեկացնել նաև Մանուկ բեյին և անոր թելագրել որպէսզի զգուշանա Վալիբ բեյին և թղթակցի անոր հետ, ան ևս, ըստ Կարաջայի տեղեկութեան, Բ. Գրան կողմէ գատապարտված ըլլալով մահվան, իրեն պետք ուսերու հետ նվաստացուցիչ այդ հաշտութիւնը կերող թուրք պատվիրակութեան:

Եվ ահա, զեռ Ռուսշուկէն Բուխարեստ շնեկնած, Մանուկ բեյ նամակ կատանար նույն ինքն Գալիբ բեյին, որ իր կարգին զինք կզգուշացներ Կարաջա իշխանէն, հայտնելով որ ան համախորհուրդ շարաշուք Հալիթ էֆենդիի

Առաջին հրճվողներեն պիտի ըլլային նաև ֆրանսական զործակալները՝ որոնք տապալած կտեսնենին հանձին Մանուկ բեյի ուխտյալ ստիս մը նապոլեոնի շահերուն:

Բուխարեստի ֆրանսական հյուպատոսը, լըզու, 1813 հունիս 9-ին կտեղեկագրեր Մաթինին, թէ իր նախորդ ղեկույցով հաղորդած էր Մանուկ բեյի փախուստին և անոր ինչքերուն վրա զրկած սկիբեստրին մասին: Այժմ կազմեցան, թէ հրահանգ եկած է Բ. Գոնեն Վալահիո իշխանին՝ շվեքցնել արգելքը և կարևորութիւն շտալ ուս հյուպատոսին բողոքներուն և թէ կիսովի նույնիսկ, որ Բ. Գոնը Պոլսու ուս պատվիրակին պահանջած է այդ Մանուկը. զոր դասալիբ կնկատես և որ իրը թէ մեծ գումարներ ունի վերագործնելիք³:

Եվ, այնուամենայնիվ, թուրքերը չուղեցին թողուլ Մանուկ բնի օժիքը, ոչ միայն անոր համար, որ Գանուրի ալիբուն վրա զեռ կարիք ունենի անոր ծառայութիւններուն երկրին տնտեսական կյանքին մեջ, այլ որովհետև իրենց համար ազեալ մը պիտի ըլլար, և թէ ան վիրջնականապես հանձնվեր ուսական շահերուն, պատերազմեն հետո ալ:

Մանուկ բեյի արխիվին մեջ բազմաթիվ նամակներ կան Պոլսեն զրկված իրեն թուրք սյաշտոնատարներու կողմէ՝ որոնք անընդհատ Պոլիս կհրավիրեն զինք, ըսելով, որ Բ. Գրան շրջանակներուն մեջ համակրութիւն և բարացակամութիւն կտիրեն ղեպի իր անձը և պատճառ մը չկա, որ ան շղատնա իր հայրենիքը: Առաջին հրավերը ան կտանաք հազիվ Սիրիու հաստատված, այսինքն 1813 մայիս 22-ին, Քեհյա-զաղե Ահմեդ Ամիշ աղայի կողմէ, որ իր մտերիմն էր եղբի Բայրաքթարի օրերէն, և որ հաջողքեր էր իր դիրքերը պահել նոր իշխանութիւնաց օրով ալ⁴:

Մանուկ բեյ ոչ միայն լուրջի շառավ այդ հրավերները և իր դիրքը որեւէ կերպով չփոխեց, այլ Սիրիուն Քիշնե զրկված նամակներով խորհուրդ տվավ Ահմեդ էֆենդիին ալ՝ շխարվիլ անուշ խոսքերէն Բ. Գրան զործակալներուն, որոնք կու գային թուրքին հրավիրելու զինքն ալ⁵:

Բայց միևնույն ատեն անպատասխանի ալ շրջուց իրեն ուղղված սիրալիբ այդ հրավերները, և 1813 հունիս 23-ին գրեց Ահմեդ Ամիշ աղային այն շարժառիթներուն մասին, որոնք պժգացուցներ էին զինք, և այն անշնչելի մթնոլորտին մասին՝ որ զեռ կշարունակեր տիրել օսմանյան մայրաքաղաքին մեջ⁶:

Հրավերները կանգ չառին սակայն: Մանուկ բեյ փաղաքշական գիրք ստացավ 1813 օգոստոս 11-ին և 14-ին ալ⁷, որոնք ալլես անպատասխան մնացին:

Եվ սակայն միշտ թուրքեր եղան, որոնք հետագային ալ կարիք ունեցան Մանուկ բեյին, ինչպես կարիք ունեցեր էին պատերազմի շրջանին՝ ուսներուն մոտ զանազան միջամտութիւնաց համար:

Այսպէս՝ 1815 հուլիսի 25-ին, երբ արդեն Մանուկ բեյ վաղուց հեռացած էր թուրք հողեն, Սուլեյման Սըրբի, որ վերահսկող անվանված էր Սիլիստրայի

3 Հուրմուզաֆի, Դոկումենտներ, հատոր 16, 42 9:

4 Բուխարեստ քաղաքի պատմութիւն թանգարանի արխիվ, № 26407, 26528, 35063»

35093:

5 Անդ, № 35059:

6 Անդ, № 35166ա և 35167:

7 Անդ, № 35168, 35160:

րով տիպար բաղաբ մը հիմնելու Թինիի մաս, և պաշտոնը, որ ուս պարունի-
րին կողմնն վստահվեցալ իրեն հետևելու թուրք շարժումներուն Գանուրի
չբշտնին մեջ, ինչպես և Բուխարեստի և Յաշի իշխաններուն գործունեութեան՝
ի վնաս ուսմեն ժողովրդին, զրվագներ, որոնք արժանի են նյութ դառնալու
ուրույն հողվածներու և որոնք, այլապես, կերևան մանրամասնորեն. Մա-
նուկ բեյի կյանքին և գործին նվիրված մեր ընդարձակ մենագրութեան մեջ:

№ 14

ՄԱՆՈՒԿ ԵՎ ԻՐ ՀԱՅԵՐԸ

Մանուկ բեյի կյանքին այս զուլսը փակելն առաջ շէնք կրնար բանի մը
առող շնվիրել իր հայ գործակիցներուն, այսինքն անոնց, որ աշակցեր էին
իրեն՝ ուս շահերուն մատուցած իր ծառայութեանց ընթացքին, ըլլա պատե-
րաղմական գործողութիւններու պահուն, ըլլա հաշտութեան համար իր կա-
տարած աշխատանքներուն մեջ:

Արդարև, Մանուկ հավատարիմ մարդոց խումբ մը կհասկսեր միշտ իր
շուրջը Բացի բազմաթիվ այն գործակիցներէն, որոնք անհրաժեշտ էին իր
առևտրական այնքան ընդարձակ գործունեութեանց համար Գանուրի զույգ
ափերուն վրա, աշխատակիցներու ուրիշ խումբ մը իր տրամագրութեան տակ
ունէր ան իր բաղաբական գործունեութեան մեջ:

Այս մարդին վրա անմիջական աշակիցներ էին շուրս Սեբաստյանները—
Պողոս, Մեսրոպ և Գաբրիէլ երեք եղբայրները նախ, և շորորդը Մարտին՝
Մեսրոպի որդին: Լեզուներու տեղյակ և բաղաբական ինտրիգներու մեջ թըրծ-
ված՝ շուրս Սեբաստյանները ծանոթ անուններ էին Գանուրի զույգ եզերքնե-
րուն վրա, և դանազան առիթներով իրենց ծառայութունները ի սպաս էին
դրած ուսմեն երկիրներու իշխաններուն: Անոնցմէ օգտված էր նաև Մանուկ
մասնավորաբար ուսերու հետ իր շփումներու ընթացքին: Բայրաբնարի օրով
Պողոս Սեբաստյանն էր եղեր առավելապես, որ բանագնացի դեր կատարած
էր: Մեսրոպն էր, որ առհասարակ կշարագրեր հայերեն լեզվով իր նամակ-
ները, մինչ Մանուկի իր իսկ գրի առած գրութունները հայտատու թուրքերեն
էին, թուրքերենը եղած ըլլալով իր մայրենի լեզուն: Գաբրիէլ գործնական աշ-
խատանքներ էր, որ կկատարեր: Իսկ Մարտին ասպարեզ եկալ համեմատա-
բար ավելի ուշ, 1808-ն հետո:

Բոլոր Սեբաստյաններն ալ միշտ անձնվեր մնացին իրեն, և եղան ուսու-
րու հետ իր գործակցութեան բոլոր հանգրվաններուն մեջ: Մանուկ բեյ, իր
կարգին միշտ պաշտպան, մնաց անոնց, և երբ կմերժեր իրեն համար որևէ
զրամական հատուցում ուսերուն իր մատուցած ծառայութեանց փոխարեն՝
ուս իշխանութեանց հողածութեանը կհանձնարարեր Սեբաստյանները:

Սեբաստյան երեք եղբայրներն ալ ուսական շահերու շրջանակին մեջ
պիտի մնային հաշտութեան դաշնագրի կնքումեն ևտքն ալ, շարունակելով
վայելիլ ուսական պաշտպանութիւնը:

Այնպես որ, երբ Ռուսիո կանցլեր Նեսելրոդ 1813 հուլիս 13/25-ին Պե-
տերբուրգէն կգրեր Պոլիս՝ ուս դեսպան Իտալիսկիի, թն ցարը Մանուկ բե-
յին ուսական բաղաբացիութիւն շնորհած է և կհանձնարարեր հետևաբար

անոր՝ անհրաժեշտ պաշտպանությունը ընծայել Մանուկ բեյին Վալահիո և Մուղղուլայի մեջ իր ունեցած գործերը կարգի դնելու առթիվ, որպեսզի ան կարևոր օգտավի ժամակետն ու դյուրություններին, զորս Բուխարեստի գաշնազիրը կապահովեր երկու կայսրությանց դաղթականներուն, կազմելոցնէր միևնույն ատեն, թէ ռուս քաղաքացիություն շնորհված է նաև Պողոս, Մեսրոպ և Գաբրիել Սեբաստյաններուն, և թէ անհրաժեշտ է անոնց ևս ընծայել միևնույն պաշտպանությունը¹⁵:

Բայց ոչ որ այնքան անձնվիրությունը ծառայեց Մանուկ բեյին, որքան Պապիկ Արթինյան և Ասատուր Ավետյան, որոնք իր հավատարիմ գործակիցներն եղան ոչ միայն իր սեփական գործերուն մեջ, այլ ռուս շահերուն իր բերած օժանդակութեան ատեն ար:

Հետադային, իր Ռուսիա հաստատուելէն հետո, Երբ կմիջամտեր ռուս արքունիքին մոտ որպեսզի տիտղոսներ շնորհվին նաև իր զուգ արակիցներուն, իր դիմումին մեջ կակնարկէր նաև անոնց մատուցած ծառայություններուն այդ առթիվ:

Ասատուրի համար կրսեր, օրինակ, թէ սուլթան Մուստաֆայի օրով օգնական նշանակված էր իր մոտ, և Բայրաքթար Մուստաֆա փաշայի հրամանին տակ կառավարիչն էր եղեր Շիշթովի շրջանին, իսկ իշխան Պրոզորովսկիի ատեն իր հետ միասին անցած էր ռուսերուն: Զորավար Կամենցկիի օրով հաստատված էր Զիմնիշա, Շիշթովի դիմաց, և իրեն, Մանուկի, կղրկեր շահեկան լուրեր, զորս կոմս Կամենցկիի կփոխանցեր ինքն ալ իր կարգին: Նիկոպոլի և Կուլեի բանակցությունները իր միջոցով եղած էին և երկիցս հանդիպություն ունեցած էր Կուլե անցնելու թուրքերուն մոտ: Կուստուզովի օրով ալ Զիմնիշա մնացեր էր և ճշգրիտ լուրեր կղրկեր Զուրջովա ուղղակի Կուստուզովի՝ իրեն: Ան Զիմնիշա մնացեր էր մինչև հաշտության կնքումը:

Ավելցնեք, որ Ասատուր իր աներծագն էր և 1813-էն 1916 Բուխարեստ զեռ երիք տարի մնաց Մանուկ բեյի գործերուն զուխը, հետո վերջնապես Բեսարաբիա անցնելու համար:

Գալով Պապիկին՝ Մանուկ բեյ սնոր համար կգրեր, թէ Բայրաքթար Մուստաֆա փաշայի օրով զինվորական պաշտոնի վրա էր ան հազարապետի աստիճանով, և Թրնավայի շրջանին մեջ Գաբրովան և Դերինդենը կկառավարեր, իսկ Պրոզորովսկիի ատեն ինքն ալ միասին էր անցեր ռուսերուն: Մեծապես օգտակար եղած էր զոր. Բագրատիոնի իբրև քաջատեղյակ Բալխանյան շրջանի դիրքերուն և անոր հրահանգով ծառայած զոր. Զասի հրամանին տակ, ավելի հետո մաս առնելու համար կոմս Կամենցկիի վարած գործողություններուն¹⁶:

Սույն Պապիկն էր, որ Բայրաքթարի օրով Մանուկ բեյին ընկերացած էր Պոլիս, ուրկն ինք ևս խոյս էր տվեր 1808 նոյեմբերի եղերական զեպերեն հետո, ուշագրավ զեր կատարելու համար Դանուբյան բերդաքաղաքներու գրավման ատեն մասնավորապես:

Մանուկ բեյի արակցող հայերուն թիվը չի փակվի որ այս քանի մը զեմքով: Ան ամենուրեք գործակիցներ կհարեր իրեն, բոլորին ալ վրա տարածելով իր հեղինակությունը, բայց և իր բացառիկ հոգածությունը:

15 ՄՌԱՔԱ, գործ 2290, թղթ. 28:

16 Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 35207:

Վ Ա Վ Ե Ր Ա Թ ՈՒ Ղ Թ Ե Ր

Վաճառաթուղթերը, զորս ունինք ի ձեռին, լրիվ կպարզեն Մանուկ բեյի կատարած վճռակալն ղերը պատերազմի այս նոր շրջանին՝ փութացնելու համար ռուս և թուրք հաշտութիւնը, և այս կերպով աջակցելու համար Նասպոյեռնի ձախողանքին:

Այդ վաճառաթուղթերը իրենց սովոր մասով պիտի կցվին այն մենա-
գրութեան՝ զոր պիտի նվիրենք Մանուկ բեյի կյանքին ու գործունեության և
վրդ այս պահուս հայերենի վերածելու վրա ենք՝ ռումաներեն շարադրած
ըլալով պաշն նախապես:

Ավելորդ չսնպեցինք սակայն անոնցմէ մեկ քանին կցել մեր հողվածին
եւլին երկրորդ մասին, ինչպես ըրինք առաջին մասը փակելու ատեն ա:
Փաստաթուղթերը, զորս կներկայացնենք, առնչություն ունին առավելապես
այն աշխատանքներուն հետ, որոնց լծփնցավ Մանուկ բեյ ռուս և թուրք պա-
տերազմի վերջին փուլերուն ընթացքին, այսինքն Բայրաքթարի եղերական
վախճանեն և իր գործունեությունը վերջնականապես ռուս շահերուն կա-
պելէ հետո:

№ 1

ՄԱՐՏԻՆ ՍԵՐԱՍՅԱՆԻ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՊՐՈՁՈՐՈՎՍԿԻԻ ՀԵՏ

1808 ղեկնմբեր 2 (Նոյեմբեր 20)
Բոխարեստ

(Հատված տեսակցութեն մը, զոր Բոխարեստի մեջ ունեցավ 1808 Նոյեմբեր 20-ին Ռուս-
ջուկի Անմեղ Էֆենդիին կողմն ղրկված Մարտին Սերաստյան՝ որ նամակներ և նվերներ կրերը
մարաշխտ իշխան Պրոզորովսկիին):

*Պ. Սերաստիանին (ուղղե՛ Սերաստյան) ըսավ մարաշխտին, թէ Ահմեղ
Էֆենդի ղրկեք ղրկած է հատկապես նորին բարձրութեան ուղղված բարեկամա-
կան նամակով մը, նորոգելու և ամրացնելու համար բարեկամութեան և իրա-
րահասկացողութեան կապերը, ընդմեջ իրեն, Մուստաֆա փաշայի հաջորդին
և մարաշխտին, հավատարմով, որ ինք ևս իրավունք ունի անոնց և փափա-
քելով արժանանալ անոր վստահութեան և հարգանքին:*

*Մարաշխտը պատասխանեց, թէ Ահմեղ Էֆենդիին իր համբավեն կճանչնա.
և քանի որ ան կուզար հաջորդելու իր հանգուցյալ բարեկամ՝ Մուստաֆա փա-
շային, իրեն համար հաճույք կսեպի իր բարեկամությունը հավաստել անոր
իբրև իր հարեանը:*

*Մարտին խնդրեց մարաշխտեն Ահմեղ Էֆենդիի անունով՝ ընդունիլ այն
քանի մը ընծաները, զորս ան կղրկեր նորին բարձրութեան ի նշան բարեկա-
մութեան, ըստ ներկայացված ցուցակին:*

Մարաշխտը պատասխանեց, թէ զսնոնք կընդունի իբրև երաշխիք բարեկամութեան և նկատելով, որ շատ քիչ ատենական համար կկամ է հոս և սչինչ չէ բերած հետք, իբն համար հաճույք պիտի սեպէ Յաշեն ուղարկել անոր իր փոխադարձ լարեկամութեան ապացուցութիւր:

Մարաշխտը հարցուց հետո, թէ Պոլսո նեղափոխութունը վերջ գտա՞ծ է արդե՞ն:

Մարտին պատասխանեց, որ հաղիվ երևր օր տևած է ան, և թէ ըմբոստ լենիշերինէր, տեսնելով սուլթան Մուստաֆայի դիակը՝ բաշված են, հնազանդելով սուլթան Մահմուդի հրամաններուն: Ու բսով, թէ Մուստաֆա փաշան ինքն էր, և ինքզինքը օդը հանեց՝ ձեռքը շինալու: համար ապստամբներուն, որոնք իր կշանքին կապառնալին:

Մարաշխտը հավաստեց, որ խիստ զգացվում է իր հանգուցալ բարեկամին Մուստաֆա փաշայի այս կելբական մահվան համար և որ իր կարծիքով լազ չէր, որ մեկ հարվածով ան փորձեր փոխել օսմանցիներու գինվորական բովանդակ հին սիտեմը:

Մարաշխտը հարցուց, թէ ի՞նչ էր շարժառիթը սույն աղետին:

Մարտին պատասխանեց, թէ լենիշերիները զժգո՞ծ մնալու պատճառներուն հարվով և միևնույն ատեն զազտնի հասկացողութեան կկամ ըլլալով հանգուցալ սուլթան Մուստաֆայի հետ իր եղբայրը (Մահմուդ Բ.) ստիպված էր զայն ղոհել, վերջ տալու համար սույն ըմբոստութեան, որ կապառնար իր գահուն և ստիպելու համար ապստամբները որպեսզի իրենց պարտականութեան զուխը անցնին:

Մարաշխտը հարցուց, թէ որո՞նք հաղթեցին ի վերջո, լենիշերինէրը թէ սելժնեները¹⁷: Մարտին պատասխանեց, թէ սելժնեները իրենց պարտութենէն հետո բաշվեցան ասիական կողմը, Սկյուտար:

Մարաշխտը հարցուց, թէ ներկայիս մեծ վեղիքը ո՞վ է մայրաքաղաքին մեջ:

Մարտին պատասխանեց, թէ սուլթան Մուստաֆա այդ բարձր պաշտոնին կոչած էր Առնափուտ Մեմիշ էֆենդին, այն նույն անձը, որ սուլթան Սելիմի օրով իր ղորբերով պաշտպանած էր Վալահիան Վիդիի Պազվանգօղուին ասպատակութեանց դեմ: Մարտին ավելցուց, թէ Բնթիբ աղան՝ որ Ահմեդ էֆենդիի բացակայութեան Ռուսչուկի հրամանատարութեանը վարած էր, սպանված չէ, ինչպէս պահ մը լուր տարածվեցավ հոս, այլ ընդհակառակն, վերջերս իր բարեկամական կայերը նորոգեց Ահմեդ էֆենդիի հետ, երգում տալով, որ պիտի ծառայէ հասարակաց գատին:

Մարաշխտը ըսավ, թէ շատ բաներ այրած են մայրաքաղաքին մեջ և շատ մեղկիթներ կրակի տրված, և հարցուց, թէ Այա-Սոֆիան՝ ևս այրած է և շատ մարդ զոհվա՞ծ է կոիվներու ընթացքին:

Մարտին պատասխանեց, թէ թրքական բազմաթիվ տուններ հրո ճարակ եղած են, թէ մեղկիթները փրկված են, թէ Այա-Սոֆիայի վրա բռնկած կրակը մարված է, թէ երկուստեք մարդկային կորուստներուն թիվը մոտ 15 հազար կհաշվվի:

17 Սելժնե, կարգապահ բանակը զոր փորձեց ստեղծել Քալբաթար:

Մարաջախտը ըսավ, թե կապուտան-փաշան ազատած է նավու մը վրա ապաստանելով:

Մարտին հաստատեց, թե ան նալով գացած է Կաղիր փաշայի հետ մեկ-տեղ մինչև Վիդա, Մեղիայի մոտիկ, Աև ծովու ծովաբերինն ետին, մայրաքաղաքեն ոչ շատ հեռու, և թև այնտեղ կգտնվին Բեքիր աղայի հրամանատարությամբ 15 հազար զինվորներ:

Մարաջախտը ըսավ, թե ուրեմն կրնա ան Ռուսչուկ անցնիլ, Ահմեդ էֆենդիի մոտ, և ի հարկին կարող է գալ ապավինել Վալահիա, ուր ինք, մարաջախտը, անոր ապաստան պիտի ընծայն, ապահովված իր թշնամիներուն կողմն որևէ վտանգի դեմ:

Մարաջախտը անոր հարցուց նաև, թե ո՞վ է Ռեիս էֆենդին ներկայիս: Մարտին պատասխանեց, թե վերջերս սուլթան Մահմուդի կողմն այդ պաշտոնին կոչվեցավ Գալիբ էֆենդին:

Մարաջախտը դիտել տվավ, թե աս այն Գալիբ էֆենդին է, որ ասկն առաջ պաշտոնի վրա էր և բանակցեցավ Սլորոզիայի զինադադարի դաշնագրին առթիվ:

Մարաջախտը տեղեկություն ուզեց Մանուկ բեյի և սպատար Բիրիբայի մասին:

Մարտին պատասխանեց, որ Ահմեդ էֆենդի լուծ ըլլալով Մանուկ բեյի ժամանման մասին վիզա՝ Ռուսչուկին հեռուն ձիավորներ զրկեց որպեսզի ընկերակցին անոր և որ ան հասած պետք է ըլլա արդեն. գալով Բիրիբայի, որ Ռուսչուկին Պոլիս էր մեկներ Մանուկ բեյի ետենն, այնտեղ մնաց իր ընտանիքին մոտ:

Նորին բարձրությունը անոր դիտել տվավ, որ <սուլթան Մահմուդ> վերջին շտապիղն է օսմանյանց տոհմին և այլևս հաջորդ չունի:

Մարտին պատասխանեց, թե անոր սուլթանուհիներեն ոչ մեկը հզի է մինչև այսօր:

Մարաջախտը հարցուց, թե պիտի ընդունվի՞ Իսմայիլի Փեհլիվան աղային մատուցած հրաժարականը:

Մարտին պատասխանեց, թե Ահմեդ էֆենդի մերժած է անոր հրաժարականը և հրավիրած է զայն, որպեսզի իր բարվոք և հավատարիմ ծառայությունները շարունակն նաև իր իշխանության տակ:

Մարաջախտը ըսավ, թե Բրայլայի նազիրը, հանգուցյալ Մուստաֆա փաշայի թշնամին՝ զո՞հ եղած պիտի ըլլա անոր մահվան լուրը առնելուն:

Մարտին ըսավ, թե հիշյալը ինք ևս պիտի հաշտվի Ահմեդ էֆենդիին հետ, որ ավելի մեղմ է, քան իր հանգուցյալ նախորդը:

Մարաջախտը հրահանգներ տվավ, որպեսզի պ. Մարտին հոգածության արժանանա, մինչև որ Ահմեդ էֆենդիի ուղղված իր պատասխանը պատրաստ ըլլա և հանձնվի իրեն՝ անգամ մը ևս իր ներկայության ընդունվելով, որպեսզի հավաստվի անոր իր բարեկամությունն ու հարգանքը զնպի Ռուսչուկի իր այս լավ հարևանը:

1809 հունվար 10 (1808 ղեկանմբեր 29)
Բուխարեստ

Դրագոման Մանուկ խիստ զաղտնի կերպով հաղորդեց ինձ, թե Ռուսչուկեն իր մեկնումին ժամանակ, մտերմաբար խորհուրդ տված է նախկին կապուտան-փաշա Ռամիդ փաշային, որ վերջերս ապաստանած էր այնտեղ, որ եթե ուզե անցնել Վալահիա՝ ռուսերուն մոտ, պիտի գտնե ներկա պարագաներուն խիստ նպաստավոր ընդունելություն մը և քավարար երաշխիք առ միշտ, մանավանդ, որ ծագումով իրիմցի է ինք, բայց ան պատասխանած է, թե իր նախատեսությունները և հույսերը հակահեղափոխության մը համար, պատճառներ են թուրքիս պահելու զինքը:

Մանուկ ինձի ըսավ, թե Ահմեդ էֆենդի թորթախավոր ըլլալով և ծանրաշնչություն ունենալով, որոնց ենթարկվեցավ ուժգնապես սուլն դժբախտ հեղափոխության երեսն, կվախնա, որ անսպասելիորեն մեռնի ան, ինչ-որ անկարգությունները իրենց գազաթնակետին պիտի հասցնե Ռուսչուկի մեջ. ահա թե ինչու ինք <Մանուկ> փութացուց իր մեկնումը Ռուսչուկեն և պիտի ջանա իր ընտանիքը ևս Բուխարեստ փոխադրել հոնկե որքան կարելի է շուտ:

Անոր հաղորդած են Ռուսչուկեն, թե Ահմեդ էֆենդի մուշտակ հագցուց (պաշտոն տվավ) զանազան սպաներու, թե այնտեղ կապասվի շուտով Իսմայիլի Փեհլիվան աղան, թե լուր կա նաև, որ Դանուրի եզերքներուն մոտ կհասնին շուտով Բ. Դրան քանազնացները, բայց Վիգբի և Աղրիանուպոլսո շրջականերուն մեջ կտիրեն այս պահուս խռովություններ և ըմբոստություններ, որոնք մոտալուտ ներքին պատերազմ մը կզգացնեն և կապառնան Բուլղարիո և Ռումելիի մեջ շփոթություններ պայթեցնելու. այլապես վախնալիք ոչինչ կա Վիգիների և Ռուսչուկի կողմը. իսկ Ահմեդ էֆենդին պաշտոնական ուլինչ շրտաացավ դեռ Բ. Դրենն:

ՄԱՍԲԱ, գործ 1928, թղ. 36, ֆրանսերեն պատճեն:

1809 հունվար 17/29
Բուխարեստ

Դրագոման Մանուկ ինձ մեկ նամակը ցույց տվավ Ռուսչուկի իր գործակալին՝ Պապիկի, որ Ահմեդ էֆենդիի հավատարիմն է և ստանձնած է իր (Մանուկի) շահերը ևս իր բացակայության և որ խորհրդապահաբար իրեն կհաղորդե հետևյալը:

Իսմայիլի Փեհլիվան Աղան, ուզած ըլլալով մոտենալ Ռուսչուկի, որպեսզի Կուրբան-Բայրամի տունը տոնե Ահմեդ էֆենդիի իշխանության տակ

գտնվող գյուղի մը մեջ, իբր լիազոր Իսմայիլ իւշոյած էր իր տեղակալ Աբու Աղան իր հաղարի շափ հավատարիմ զինվորներով, իր հետ բերելով զկայի Բարադառ շուրջ 700 զինվորներ, և հրը կանդ առած էր Կուսկունջուկ գյուղը, Աբա Աղային լուր ստացած և, թև նախորդ մեծ էնջիբը Չիլիբի փաշան¹⁸, զոր Մուստաֆա փաշա Պուսան բշած էր զկայի Իսմայիլ, որպեսզի հոն իր ծախքով բանակ մը պահել սուլն բերդաբաղարին պաշտպանութանը համար, զլուխն անցած տեղվույն բնակիչներուն և մնացյալ պահակազորին, հայտարարած է, թև այլևս չեն ուզեր Փեհլիվան աղան, ոչ ալ իր տեղակալը, որուն առջև պիտի փակվին զուտները և որ կրնա բաշվիլ երթալ իր մարդոց հետ:

Փեհլիվան Աղա սուլն հեղակարծ զկայքը հաղորդած ըլլալով Ահմեդ էֆենդիին, այս վերջինը անոր զրկած է իսկույն իր վստահելին՝ Հաճի Ամիլ Աղան բերանացի հայտնելու համար անոր, թև պետք է առայժմ որևէ ձեռնարկ չընել Իսմայիլի և իր հափշտակիչին դմ, թև պետք է ձեռք բաշել և իր ճակատադրին թողուլ վայրը իր բնակիչներով, զորս մուրթեցուցած է փաշան, որ, իբրև ներիւրի, հակառակորդն է իբրև, և հաղորդելու անոնց, թև ոչ մեկ նպատակ ունի կոնվ մղել իրենց զեմ և բոնի վերջնէլ բաղաբը, բայց պետք է ի վիճակի ըլլան զայն շղիշիլ ոուսերուն և անոնց կողմէ հարձակած պարագային զայն պաշտպանել ինչպես պաշտպանեց Փեհլիվան Աղան մինչև այսօր: Փեհլիվան փաշայի բաշվելն հետո՝ աչետեղ միայն 2000 զեշ զինվորներ կմնան, որոնց ծոցին մեջ վեճերն ու խռովութիւնները պիտի սկսին: Ահմեդ էֆենդին կխորհի իր հավատարիմ ու սիրելին՝ Փեհլիվան աղան գործածել իր բնախը և փորձված զինվորներուն հետ՝ ընդզեմ Ըլբըզուի¹⁹ դավադիրներուն և մնացյալ ապստամբներուն:

Մանուկ ինձ հավաստեց, թև Մեսրոպ Սերաստյան տեղեկութիւն շունկը ցարդ այս լուրեն, որ գաղտնի կպահճի Ռուջուկի մեջ: Ձեր վստմութիւնը պիտի զատե անոր կարեւորութիւնը, նկատի ունենալով, որ Մանուկ թեյ կհավաստե, թև Փեհլիվանի բաշութիւնն ու համատութիւնն էր, որ թուրքերուն ձեռքը պահեցին ցարդ այս կարեւոր և ահավոր բերդաբաղաբը:

Մանուկ մտերմական իր խոսակցութեանց ընթացքին ինձ ըսավ, թև եթև Ահմեդ էֆենդին շի պաշտպաներ Իսմայիլը Ռումելիի իր զինվորներով, զորս Բ. Դուռը ոչ թև Փեհլիվան Աղային, այլ ուրիշին հրամանին տակ պիտի զեւ և որոնք ոչ մեկ արժեք պիտի ունենան այլևս, անոր համար է, որ այսպիսով պատերազմը պիտի վերսկսի, Իսմայիլի գրավումը անհունապես ավելի պիտի գյուրանա և նույնիսկ անոր անձնատվութիւնը անհնար պիտի ըլլայ: Ան ինձի ըսավ, թև Ահմեդ էֆենդին ներկայիս հանգիստ է և ապահով ոուսերուն կողմն, աչպես որ անպաշտպան կթողու Ջուրջովան և Իսմայիլը, և իր զորքերը կգործածեն ապստամբներուն զեմ և իր սեփական երաշխագործութեան համար իր իշխանութեան տակ գտնված վայրերուն մեջ, որոնք կգտնվին ըմբոստներուն և իր հակառակորդներու սպառնալիքին կամ գրոհին ներքև, թև թշնամութեանց վերսկսման պարագային ինք հանձն կառնե համոզել Ահմեդ էֆենդին, որպեսզի համաձայնի Մարաշախտին (Պրոզորովսկի) հետ թև՝ մեկ և թև՝ մյուս բերդաբաղաբին համար, բայց պետք է առայժմ փաղաքել զայն ու խնայել անոր (Ահմեդ էֆենդիին): Ան (Մանուկ թեյ) զիս երզվնցուց այս մա-

¹⁸ Չեիբի Մուստաֆա, մեծ վեզիր, 1807 մայիս 4—1808 հուլիս 29:

¹⁹ Ըլբը-օզու, Սյուլեյման, որուն պաշտոն տված էր Բ. Դուռը Ահմեդ էֆենդիին շաշիվը տեսնելու:

սին չխօսել որևէ մեկուն ՚Նեո, նկատի ունենալով, որ իր բնածանիքը զեռ կզտնովի թուրքերուն ձեռքը և կվախենա, որ անոնց կազմե վտանգի և շնաջնջումի նշավակ կդառնա. (բաժվ) թե կսպասե Նաշտութեան՝ լիազորներուն վալահիա սնցնելուն՝ որպէսզի իր բնածանիքը ազատե անոր սպառնացող վտանգներէն մասնավորաբար, ներկա զմեզակի պարագայներուն մեջ: Ան ինքն ըսավ, թե ուրիշ ոչ մեկուն պիտի չարտահայտվեր այս կերպով՝ որովհետեւ (Նամուզմա՛ է թե) ևս երբևր չպիտի օգտագործեմ իր բաժնեբեր, շարաշար չպիտի գործածեմ իր վտահոյութիւնը և չպիտի ուղեմ զայն զօհնէ որևէ անդադունապահութեամբ. (ան ըսավ) թե այս կերպով ան կսպասե տեսնելուն, որ ինչ ցարձվածք պիտի ստանան բանակցութիւնները, որոնք պիտի սկսին՝ իր ծառայութիւնները ի սպա զնելու Նամար մարաջախտին, շուղելով և չկրնալով որևէ բան խոստանալ կանխավ, բայց Նուսալով, որ պիտի կարենա մեծապէս օգտակար ըլլալ մէզի: Ան ինչ զպացուց, թե մեծ Նակառակորդ մը ունի՞ր Նանձին Ալատրիո, որ մուրհացուցած է և կշարունակե մուրհացնել թուրքերը և կզորե զանոնք ընդդէմանալ սույն իշխանութեանց մեզի կցվելուն: Այս առթիվ պետք է զիտել տամ, թե ավստրիական զործակալ պ. զը Բրենների ճամբորդութիւնը զկպի Յաշ, պ. Դուրգների օժանդակելու զիմակին տակ, — ի բացակայութիւն պ. Լամմերի, որ զժողոված Քլլալով (Մուղովայի) զիմակին և ուսսերուն Նեո՝ յի կրնար այս պահուս Յաշ վերադառնալ, առանց անպատեհութեան կրնա Մուղովայի ավստրիական Նուսառտաբանի վիճելի Նարցերուն աշխատանքին մէջ ունենալ բոլորովին զիվանագիտակէն նպատակ մը. ձգտելով այնտեղ լրտեսել և Նեոտադոտել ավելի մտտն լիազորներու զիմումները, մանավանդ ինչ որ կրնա վերաբերիլ իշխանապետութեանց և մասնավորաբար Վալահիո Նոզվածին:

Մանուկ բեշ ինչ ըսավ, թե այն ատեն պիտի կարենա ինչ բողազերծել ամեն բան առանց վերապահութեան, որովհետեւ, ըսավ ինձ, ի՛նչ օգուտ զՆահրիվէլէն առանց օգտակար ըլլալու զործին, եթէ իշխանապետութիւնները պիտի վերադարձվեն Բ. Դրան. այն ատեն թուրքերը պիտի նշմարեն, որ քողազերծ ըրած է իրենց շահերը և զողտնիքները Դանուրի Նանդիպակաց եղբրքին վրա և կորստեան պիտի մտտնովի ու պիտի ստիպվի նույնիսկ Նեոսնալ այս երկրներուն և Վալահիային՝ սպաստան փնջրելու այլուր, զե՛ծ մնալու Նամար թուրքերու և Նույներու Նալածանքներէն, որոնք մեծապէս պիտի թշնամանան իրենու Այս բանին Նամար պետք է, ըսավ ան, Նեոտաձգեմ և Տրամարիմ բացարձակապէս նույնիսկ մտերմական բնութիւն ամեն զիմումն իմ պետերուս մոտ. ստիպվեցա խոր գաղտնապահութիւն խոստանալ իրեն իր Նաշտութեանց Նամար և իրեն ըսի թե որևէ մեկին ավելի զիտեմ, թե որքան կրնա ազգել Աճմեղ կֆենդիի և նույն իսկ Բ. Դրան նախարարներու կարծիքին վրա, մանավանդ երբ սուլթանը ևս իրեն Նանդեպ կպահճե ետախտագիտական զգացում մը, զոր արտահայտեց նաև Նանզուցյալ Մուստաֆա փաշայի Նայ սեղանավորներուն. (ան ըսավ), թե այսպիսով ըլլա իր սեփական, ըլլա մեր շահերուն պահպանման Նամար, պետք է խնամքով ծածկել երեսութիւնը և որքան կարելի է երկար ինքզինքը նվիրված ցուց տալ թուրքերուն շահերուն, և ցուց տալ, որ մարաջախտին մոտ իր ունեցած վարկին շնորհիվ կմիջամտե ի նպատ Թրքական շահերուն Դանուրի սույն եղբրքներուն վրա:

Պարտքս սեպեցի բոլոր այս մտերմական մանրամասնութիւնները Նադորդե մարաջախտին միտիայն առ ի զիտութիւն իրեն, խնդրելով իրմէն, որ

դիս պզտիկ շնորո հանդեպ Մանուկ բնյի, ոչ ալ ուրիշին, տեղի շտալու համար որեւէ տարակուսանքի և կարենալ շարունակելու համար, առանց որեւէ կասկածի, իրմն քաղել այս կարգի տեղեկություններ, որմն մարաշախտը պիտի կարենա լավագույն օգուտները քաղել ի նպաստ մեր օգոստոսափառ վեհապետին շահերուն: Մանուկ ինձ կրկնեց իր իսկ սեփական բառերով. «Առանց համարձակելու շատ առաջ երթալ և առանց ոչինչ խոստանալու կհուսամ, որ իմ տվյալներս և իմ միջոցներս մարաշախտին օգտակար պիտի ըլլան այնքան ազդեցիկ կերպով, որքան չպիտի կարենային ըլլալ 20 հազար ռուս դինվորներն բաղկացած բանակ մը այս շրջաններուն մեջ»:

Կհամարձակիմ հանձնարարել այս առթիվ պ. Մեսրոպը և իր զավակը՝ Մարտին Սեբաստյանը, զորս անհրաժեշտ է պահել Դանուբին անդին և զանոնք մշակել ի բացակայություն Մանուկ բնյի, որպեսզի շարունակեն իրենց ծառայությունները բաղձացված հաջողությամբ:

ՄԻՒՔԱ, գործ 1928, թղ. 82—84, Ֆրանսերեն պատճեն:

№ 4

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԵՎ ԶՈՐԱՎԱՐ ՄԻՆՈՐԱՂՈՎԻԶԻ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1809 մարտ 4

Բուխարեստ

(Հաղորդագրություն այն գաղտնի տեսակցության մասին, կոր Ն. Վ. տեղակալ-գորավար Միլորադովիչ և դրագոման Մանուկ բեյ ունեցան, կոլեգիայի խորհրդակաՆ Բիրիբոյի միջոցով, գորավարին ապարանքին մեջ):

Մանուկ բեյ զորավարին հայտնեց իր երախտագիտությունը այն բարության համար, զոր իշխան մարաշախտը (Պրոզորովսկի) ունեցած էր հրահանգ տալով որպեսզի բնդունվի իր ընտանիքը:

Զորավարը Մանուկ բեյը ապահովեց մարաշախտին նպաստավոր տրամադրությանց և իր վիճակին նկատմամբ անոր ունեցած ջերմ շահագրգռության մասին: Հետո ըսավ անոր, թե մարաշախտը իրեն վստահած ըլլալով իր՝ Մանուկ բեյի խոստումը, թե բանակցությանց խզման պարագային պիտի դուրացնեն Ահմեդ էֆենդիի մոտ Իսմայիլ և Զուրջովա բերդազարներուն անձնատվությունը, կուզն իր հետ միասին մշակել ծրարիքը գաղտնի այն պատրաստություններուն որոնք կիրարկության պիտի դրվին այդ նպատակին հասնելու համար:

Մանուկ բեյ ըսավ, թե շանքեր թափելու վրա է համոզելու համար Ահմեդ էֆենդին, որ ինք ևս զա ապաստան փնտռել Վալահիո մեջ և զայն բերելու համար ռուսերուն կողմը: Այն ատեն կուլեգիայի խորհրդակաՆ Քիրիբո հաղորդեց զորավար Միլորադովիչին պարունակությունը մարաշախտին զրկած իր զույգ տեղեկագիրներուն այն թաքուն ձեռնարկներուն մասին, զորս Մանուկ բեյ կատարած է Ահմեդ էֆենդիի և Ռամիզ փաշայի մոտ, տեղեկագիրներ, որոնք նորին վսեմության փետրվար 28 թվակիր հրահանգներեն ավելի առաջ հղված են:

Ջորավարը հարցուց Մանուկ բեյի, թե որևէ պատասխան չունի՞ իր վըստահելի մարդերն՝ Պապիկինն և թե կկարծեն, որ Ահմեդ էֆենդին մեզ կհանձնեն բերդաքաղաքը առանց կռվի՞ եթե թշնամությունները վերականգնվեն:

Մանուկ բեյ պատասխանեց, թե տրված ըլլալով իր ներկա կացությունը և նպատատվոր նկարագրեր Ռուսշուկի բնակիչներուն, որոնք կկասկածին արդեն Ահմեդ էֆենդիի վրա իրբև նվիրված ռուսերուն, հնարավոր չի գտներ այս անձնատվությունը՝ առանց ռուս բանակի մը երևման Դանուբին անդին և նույն իսկ այն կարծիքին է, թե անմիջապես որ ռուսերը ուզեն անցնիլ Դանուբի շրջա կետերեն, Պիետրայեն, Ռուհուվայի և նիկոպոլիսի միջև, Սիլիստրայի մոտ, և Գալացեն 15 հազար մարդով, Իսմայիլի, Ջուրջուվայի և Բրայլայի բերդաքաղաքները պիտի իյնան ինքնին, որովհետև Ռուսիայի զանազան շրջաններու և Դանուբին սույն եզրերենրու բնակիչները, որոնք պիտի երթային զորացնել այդ բերդաքաղաքներու պահակազորքերը՝ չպիտի կարենան իրենց վայրերը թողուլ այնտեղ մեկնելու համար. ասկե դատ, Ահմեդ էֆենդին կախված է պարեն և զորք չլրկիլ Իսմայիլ և Բրայլա, և եթե ռուս բանակ մը զա տասը օր պաշարել Ռուսշուկը, ան արդարացի պատրվակ պիտի ունենա հրավիրելու բնակիչները, որ կարենալ պահպանելու համար իրենց ընտանիքներն ու ստացվածքները, պետք է անձնատուր ըլլան ռուսերուն, և արգելելու զանոնք իրենց դուռները թողուլ զբաղվելու համար Ջուրջուվայով, և այսպեսով իրականացնել Ռուսշուկի անձնատվությունը և անմիջապես հետո էլ Ջուրջուվային. ասկե զատ այս միակ միջոցով է, որ ան պիտի հաջողի թույլ շտալ, որ վեց հազար հրացանները, զորս կներկայացնեն Ռուսշուկի բնակիչները, իրենց սեփական պաշտպանությամբ զբաղած, կարենան Ջուրջուվանցնիլ: Առանց ատոր, ըսալ ան, հակառակ Ահմեդ էֆենդիի բովանդակ բարի կամեցողության, որևէ միջոց չկա արգիլելու, որպեսզի զինվորներն ու ռազմամթերքը Ջուրջուվա շանցնին ի պաշտպանություն Ռուսշուկի:

Ջորավարը դիտել տվավ, թե ուրեմն Իսմայիլի և Ջուրջուվայի ռուսերուն հանձնվելու մասին իր տված խոստումին համաձայն չէ, որ կարելի է հույս դնել Ահմեդ էֆենդիի վրա:

Մանուկ բեյ ըսալ, թե իր տվյալներուն վրա հիմնվելով կենթադրեմ, որ այսպէսով ըլլալու համար Ջուրջուվայի, Իսմայիլի, Բրայլայի և նույնիսկ Վիդինի անձնատվության՝ պետք է ռուս բանակ մը անվրեպ և առանց ժամանակ կորցնելու անցնի Դանուբին անդին և իսկույն քալի զեպի Բալկաններու ոտքերը՝ ստիպելու համար այս շրջաններու թուրքերը, ամենուրեք անոնց պարտադրելու համար օրները և զողացնելու համար նույնիսկ Պոլսիները: Փերկարար այս միակ միջոցով է, որ կարելի պիտի ըլլա զբաղել օժանդակ զինվոր և ռազմամթերք ստանալու հնարավորութենեն զրկված այս բերդաքաղաքները, առանց արյուն թափելու: Առանց ատոր, թուրքերը, որոնք պատակաբար են այս պահուս ներքին տարակարծություններով, պիտի միանան բոլորը, տարված ֆանատիզմե, միահամուռ կանգնելու համար ընդդեմ իրենց կրտսեր թշնամիին: Այլապես ինք խոստում չտվալ այնպես կարգադրել, որ Ահմեդ էֆենդին Ջուրջուվան կարենա հանձնել, առանց որ Ռուսշուկի հողամասը Դանուբի մյուս կողմեն ռուս բանակե մի պաշարված ըլլա:

Ջորավարը պատասխանեց, թե այս հատակագիծը ծանոթ էր և լավ, բայց պետք էր տեսնել, թե միջոց չկա՞ նախապես զբաղիլ բերդաքաղաքները: Այս բանին համար Մանուկ բեյ պետք էր ըմբռնել տար Ահմեդ էֆենդիին, թե սույն

պատերազմը պիտի մղվի մինչև ծայրագույն կետ՝ ոչ թե հանգուցյալ զորավար Միքելանժի օրով Եղածին նման, թե մարաջախտը բոլոր միջոցները ձեռք առած է իր բանակին հայթայթելու համար այն ամենը, ինչ որ անհրաժեշտ է, թե Բրյադի մեջ առ ունի պաշարման ահեղ հրետանի մը և նկատի ունենալով, որ մարաջախտը գործունյա և նախաձեննող է, Ահմեդ էֆենդիի զատապարտված է պարտութիւն մատնվելու: Զուրջովայի գրավումն իսկ առաջ, տրված ըլլալով, որ ինք ևս շրջապատված է ամեն կողմն թշնամիներով և հակառակորդներով և թե, հետևաբար, իր սեփական փրկութիւնը պետք է փնտրել այստեղ և նախապէս հասկացողութեան զառուսերուն հետ և հանձնել իր բերդաբաղաբը:

Մանուկ բն ըստով, թե Ահմեդ էֆենդի, իրեն թուրք, պիտի շկարենա այդ բանը ընել՝ և թե նույն իսկ ուզել, քանի որ Ռուստուկը Զուրջովային զատող խիստ փոքր հետազոտութիւնը կոչուրացնէ ձնշումը (պրեսամ) քնակիչներուն օգնութեան երթալու բերդաբաղաբին՝ առաջին իսկ սպասնալիքներուն, և որոսերուն մոտեցած պահուն: Անոնք անվշիպելիորեն պիտի սպաննեն Ահմեդ էֆենդիին: Եվ արդէն գերազանց և հանդիպակաց եղբրին խիստ մոտ գտնվող ուժի մը սպառնալիքի տակ առանց ըլլալու ալ, թուրքերը կրքից որեւէ բերդաբաղաբ պիտի չհանձնեն հոժար կամբով: Մանուկ բն ըստով նաև, որ հորմահետ Փեհլիվան Արա հեռացալ Իսմայիլին, այս բերդաբաղաբը չի գտնվիր այլևս Ահմեդ էֆենդիի իշխանութեան տակ:

Զորավարը հարցուց, թե Մանուկ բն կրնա՞ շուտով պատասխան ստանալ իր վստահելի մարդէն՝ Պապիկին:

Մանուկ պատասխանեց, թե գրավոր պատասխան մը չի կրնար ունենալ, բայց շուտով սուրհանգակ մը պիտի գրիկ անոր Ռուստուկ՝ այստեղ կանչելու համար զայն, որպէսզի տեղեկութիւններ հաղորդել և նոր հրահանգներ ստանալ:

Զորավարը սույն խնդրոյն մասին Մանուկ բնի հետ զաղտնի երկրորդ տեսակցութիւն մը հետաձգեց անոր (Պապիկի) վերադարձին:

Նորին վստածութիւնը ըստով նոր, Մանուկ բնին, թե կրնա վստահեցնել Ահմեդ էֆենդիին, թե մարաջախտը տողորված է բարյացակամութեամբ և վահանանութեամբ և որ Մանուկ բն ինքն ալ կրնա հուս գնել ամենաշոյիչ վարձատրութեան մը՝ իր իր մատուցած ծառայութեանց համար, և պատված պիտի զգա ինքզինք իր ազնկցութիւնը ի գործ դնելու այդ նպատակով, եռանդով և նշտութեամբ:

Մանուկ բն ապահովուցուց զորավարը, թե նվիրված է Ռուսիո շահերուն զեռ թուրքիա գտնված ատեն և հիմա, որ ռուս կայսերական բանակին անմիջական պաշտպանութեան տակ է՝ քնականաբար իր գործունեութիւնը պիտի կրկնապատկել բոլոր այն բաներուն մեջ, որոնք կախում ունին իրմէ: Կըսն միևնույն ատեն, թե իրեն համար ավելի դյուրին է Ահմեդ էֆենդիին Ռուստուկին անցընել Վալահիու, քան թե իրականացնել Զուրջովայի անձնատուութիւնը առանց ռուս բանակին մաս մի անցած ըլլալու: Դանուրի հանդիպակաց ամբ: Դիտել տվալ, թե ներկայիս ճիշտ պահն է, երբ թուրքերը, պատակտած, լպիտի կարենան ռուսերուն զորավոր և կենդրոնացյալ դիմադրութիւն մը ցույց տալ: Առանց ազոր, ըստով, եթե ուզվի բերդաբաղաբները պաշարել կանոնավոր կերպով, անոնց ամեն կողմն հաջորդական օգնութիւններ պիտի հասնին, և անոնց գրավումը շատ սուղ պիտի արժն մեղի:

Զորավարը հրավիրեց Մանուկ բեյը Պապիկի վերագարծը աբաղացնել իմանալու համար անկե Ահմեդ էֆենդիի տրամադրությունները և տեղեկագրելու համար մարաշախտին:

Նորին վստմությունը բնավ Մանուկ բեյին, որ երբ Ահմեդ էֆենդի ռուսերուն հանձնվի ատանձին և սուսնց բերդարադարին, բան մը պիտի շահինք աղկե, տրված ըլլալով, որ անոր անձնական բոլոր լավ հատկությունները քավական չէին զայն ահագոտ զինվորական մը դարձնելու: Այդ պարագային ավելի լավ էր, որ մնար այնտեղ և իր տեղը բերվեր ուրիշ մը, որ պատերազմիկի ավելի տաղանդ ունենար, քան ինչ որ ինք ունեցած էր մինչև այսօր:

Մանուկ բեյ պատասխանեց, թե Ահմեդ էֆենդի այս պահուս ավելի զորեղ է, քան իր բոլոր հակառակորդները, որ ան կրնա ետ մղել որևէ հաջորդ՝ զոր Բ. Գուրը պիտի ուղեր նշանակել իր տեղը, և որ հակառակ այս բոլորին ինք բոլորովին հուսահատված չէ զայն համոզելու հաջորդական թնադրություններով, և կամ զոնե, որքան հնար է, զայն տրամադրված պահել ի նպաստ ռուսերուն և այս նպատակին համար իր կողմե որևէ միջոց չպիտի խնայե, ինչպես որ ըրավ անոր Բուքրեշեն քաշված ատենը, բայց միևնույն ատեն, ըսավ Մանուկ բեյ, պետք է նկատի ունենալ Ռուսզուկն ու Զորբովան շին նմանիր Բուքրեշի:

ՄՈԱՔԱ, գործ 1928, թղ. 539—542, Ֆրանսերե պատճեն:

№ 5

ԹՈՒՐԸ ՊԱՏՎՈՐԱԿ ԳԱԼԻԲ ԲԵՅ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

1809 մարտ 12 (1924 Մոսկուրեմ 25)

Յաշ

...Մեր Յաշ ժամանումը որոշված ըլլալով, առիթ մը կփնտոնի բարեկամության և սիրո զգացումներս արտահայտելու Ձեզի և ի՞նչ ավելի լավ առիթ կրնար ըլլալ, քան զրամական առիթը:

Արդարեւ, տեսակցություն մը մեջ ի Բուխարեստ, հայտնեցիր ինձի, որ կարիքի պարագային դիմեմ ձեզ առանց քաշվելու: Հիմա կարիք ունենալով զրամի, ինձ մեծ գոհունակություն պիտի պատճառեր, եթե ինձ զրկեք 5000 զրուշ, պահելով իրր մուրհակ սույն նամակս, զոր ինձ վերագարծներ, ևթ՝ վերագարծներ Ձեզ հիշյալ գումարը: Կամ եթե անհրաժեշտ է ուրիշ մուրհակ՝ պատրաստ եմ զայն ուղարկել Ձեզ:

Հետևարար գրեցի և Ձեզ հղեցի ներկա տողերս, որպեսզի հայտնեմ Ձեզի, որ խիստ շնորհակալ պիտի մնամ, եթե շտապով ինձի զրկեք հիշյալ գումարը: Առիթնե կօգտվիմ հարգանքներս հայտնելու համար Ձեզի: Ինձ կմտահոզան այն պարագան, որ զեռ շվերագարծավ Մեսրոպ:

(կնիք)

Մյուս էջին վրա Մանուկի ձեռքով հայատառ թուրքերեն գրված է. «Յաշնե մեկը 5000 զրուշ փոխառություն կուզե»:

Բուխարեստ քաղաքի պատմության թանգարանի արխիվ, № 26233, ընագիր, Թուրքերեն:

ԳԱԼԻԲ ԲԵՅ ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻՆ

1809 Մարտ 12 (1924 Մտեաբեմ 25)
Յաշ

Մանուկ բնիին, արժանալից մեր բարեկամին.

Նրբ կգտնվենք Բուրբշ, խոսակցութեան մը ընթացքին, զոր ունեցանք զրամի մասին, ինձ հայտարարեցիք, թե կարիքի պարագային օգնութեան պիտի հասնէր ինձ: Այն ատեն այնքան կարիք չունեի, և հայտնեցի Ձեզ թե պիտի գրեմ, Երբ անհրաժեշտ ըլլա, միևնույն ատեն Ձեզ արտահայտեցի շնորհակալութիւններ Ձեր ինձ ցույց տված ժեստին համար, շիմա սակայն ստիպված եմ հայթայթել ինչ-ինչ առարկաներ, տալու համար զանազաններու և սակե զատ կարիք ունենալով ինչ-ինչ ծախքերու համար, շնորհակալ պիտի ըլլամ, և թե անմիջապէս ինձ զրկեք 15.000 զրուշ, կամ ուղղակի զրամով, և կամ փոխանցագրով (հավալե): Կհուսամ, թե պիտի զրկեք որքան կարելի է շուտ, և մնչ պիտի հաղորդեք, թե մեր կողմն ինչ տեսակ մտրհակ պետք է տանք և որու անվան:

(ԿնիՔ)

Սեյիդ Մեհմեդ Սեյիդ Գալիբ

Կուսակի էջին վրա Մանուկ բնի իր ձեռքով գրած է հայատառ թուրքերեն. «մեկը 15 հազար զրուշ փոխ կուզես»:

Բուխարեստ քաղաքի պատմութեան թանգարանի արխիվ. № 26230, Բեազիր, Թուրքերեն:

№ 7

ԻՇԵԱՆ ՊՐՈՋՈՐՈՎՍԿԻ ԿՈՄՍ ՌՈՒՄՅԱՆՅԵՎԻՆ

1809 մարտ 17/29
Յաշ

Իմ շատ հարգելի տեր, կոմս Նիկոլայ Պետրովիչ.

Հունիսի 26 թվակեր և 17 համար գաղտնի գրութեանս հետ մեկտեղ Ձեր վսեմութեան օգնականին՝ պետական մտերիմ բարտուղար կոմս Սալտիկովի մեկ պատճենը զրկած էի կուլեգիայի խորհրդական Քիրիբոյի տեղեկագրին, որ կպարունակեր Մանուկ բնի այն խոստումը, թե այն պարագային, երբ զինվորական գործողութիւնները սկսին Ռուսիո և Բ. Դրան միջև, մեզ աշակցութիւն ցույց տա այն իմաստով, որ պիտի համողն Ահմեդ էֆենդին մեզ հանձնել Իսմայիլ և Ջուրջովա բերդաքաղաքները: Որովհետև այն ատեն մտադիր էինք հայտնութեան բանակցութիւններու ձեռնարկել օսմանյան Դրան լիազորներուն հետ, չկրցանք որևէ ձևով օգտվիլ նման խոստումն մը: Սակայն, այլեւի հետ, երբ, նորին վեհափառութեան անձնապէս տված հրամանին վրա, Պոլիս զրկեցի Ձեզ ծանոթ հայտարարութիւնը և կսպասեի, որ Բ. Դրան պատասխանը անգոհացուցիչ պիտի ըլլա, պատշաճ ուշադրութիւնը ընծայեցի կրկին Մանուկ բնի խոստումին, որպէսզի անկե օգտվիմ անմիջապէս, որ պատերազմը կրկին սկսի: Ինձ անկարելի եղավ ճամբորդութիւն մը կատարել

մինչև Բուխարեստ, որպեսզի անձամբ տեսնվիմ Մանուկ բեյի հետ, իսկ թըզ-
թակցությունը պիտի ձգձգեր խնդիրը, ի վնաս գործնրու բարձրը ընթացքին:

Եվ որովհետև տեղակալ-զորավար պ. Մխրթաղովիչ նկատ էր այստեղ
մասնակցելու համար կոնդրեսին, որ չզուամարվեցալ սակայն, և բանի որ ան
պիտի դատնար ետ՝ իր պաշտոնատեղին, զաղտնի հանձնարարություն տվի
անոր, որպեսզի հանդիպում մը ունենա Մանուկ բեյին հետ և միտին պատ-
րաստեն հատակագիծ մը՝ որուն համաձայն կարենանք համոզել Ահմեդ էֆեն-
դին, որպեսզի առաջին հերթին մեզ հանձնե Ջուրջովի բերդաբաղաբը:

Կկցեմ, Ա տառին ներքև, պատճենը այն հրահանգներուն, զորս այն ատեն
տվի կոնդրեսի խորհրդական Քիրիբոյին: Աղկե հետո, նույն իսկ այդ օրը,
տեղեկագիր մը ստացա Քիրիբոյեն այն խիստ վտանգավոր կացության մա-
սին, ուր կգտնվեր ոչ միայն Մանուկ բեյը, այլ Ռուսչուկի Ահմեդ էֆենդին
ինքն իսկ: Այս տեղեկագրին պատճենը պատիվ ունեցա Ձեզ զրկել մարտ 13
Յվակիր և 65 համար մտերմական գրությանս հետ մեկտեղ, Բն ինչ հրա-
հանգներ տրվեցան իմ կողմն պ. պ. Մխրթաղովիչի և Քիրիբոյի, կիմանաք
ներսիակ պատճեններն, որոնք նշանակված են B և C տառերուն տակ: Sb-
ղակալ-զորավար Մխրթաղովիչ, զեռ Բուխարեստ չհասած, ողջամբ հասած է
այնտեղ Մանուկ բեյի ընտանիքը, ինչպես արզնն տեղեկացաք 13 մարտին
63 համարով իմ Ձեր վսեմության զրկած գիրնս: Աղկե անմիջապես ետք Մա-
նուկ բեյ Մլրբողիս և Ռուսչուկ զրկեց իր հավատարիմ մարդը Պապիկ, որ-
պեսզի համոզե նախկին կապուտան-փաշա Ռամիզ փաշան և Ահմեդ էֆենդին
զալ ապաստան փնտռել Վալահիա, ռուս բանակներու պաշտպանության
տակ: Պ. Քիրիբոյի տեղեկագիրներն այդ մասին կկցեմ ներկա գրությանս
D և E տառերուն ներքև: Աղկե հետո, մարտ 9-ին, ստացա F և G տառերով
նշանակված տեղեկագիրները տեղակալ-զորավար Մխրթաղովիչի և Մանուկ
բեյի միջև տեղի ունեցած տեսակցության մասին:

Երբ իմ ականջիս հասալ այն ստույգ լուրը, թե Դուռը Ահմեդ էֆենդիի
տեղ նշանակած է ուրիշ մը, իսկ ինքը դատապարտված է մահվան, իրողու-
թյուն մը, զոր Ձեզ հաղորդեցի, շատ հարգելի պարուն, 13 մարտ Յվակիր և 64
համար գրությամբս, այն ատեն հարմար սեպեցի պնդել պ. պ. Մխրթաղովի-
չի և Քիրիբոյի մոտ, որպեսզի հաղորդեն Ահմեդ էֆենդիին, Մանուկ բեյի մի-
ջոցով, իր շատ վտանգավոր կացության մասին, և զայն համոզեն որպեսզի
հանձնե Ջուրջովան և զա ապաստանի Վալահիա: Սույն գրությանս հետ,
H և I տառերուն ներքև, Ձեզ կհղեմ քաղվածքներ իմ այդ հրահանգներնս:

Վերսպան, հաջորդ օրը, թղթատարով ընդունեցի պ. Քիրիբոյի 9 և
10 մարտի տեղեկագիրները, նշանակված L և M տառերով, ինչպես նաև
[Մխրթաղովիչ] Միխայիլ Անդրեևիչի սուրհանդակով զրկած տեղեկագիրնե-
րը, ներկա գրությանս կցված N և O տառերուն ներքև: Բոլոր այս տեղեկա-
գիրները կատարելապես համոզեցին զիս, որ, մեկ կողմն, եթե նույն իսկ
Ահմեդ էֆենդի վճռե արդարև Ռուսչուկեն խույս տալ Վալահիա, Ջուրջովան
անձնատուր պիտի լըլլա մեզի, իսկ, մյուս կողմն, շատ զեշ կացության մեջ
է ներկայիս սույն բերդաբաղաբը և շատ տկար պահակազորք մը ունի: Ենթո-
հիվ այն կասկածներուն, զորս պիտի ունենան թուրքերը մեր գինվորներուն
տեղափոխություններուն պատճառով, ինչպես նաև այն միջոցներուն հետե-
վանքով, զորս Դուռը ձեռք պիտի առնե անվրեպ շատ կարճ ատենեն, Ջուր-
ջովայի այս զեշ կացությունը փոփոխություն պիտի կրե, և այդ պարագային

սույն բերդաքաղաքին գրավումը պիտի պահանջի ժամանակի մեծ կորուստ և խիստ մեծ զոհողություններ մեր կողմն: Նկատի ունենալով նաև այն փաստը, թե սույն ամսվան 20-ին շուրջ պիտի ավարտի պայմանաժամը, երբ պետք է ետ դառնա իմ կողմն Պոլիս զրկված սուրհանգակը, և որովհետև այնտեղեն չեմ սպասեր գոհացուցիչ պատասխան մը, այլ միայն մղված կայսր և հայրենիքին օգտակար ըլլալու ջանքն, շիրքս կորսցնել այսրան հաղվագչուտ արիք մը և հետևաբար հրաման ավի տեղակալ-դորաւար Միլիարդովիչին հանկարծակաւ հարձակում մը շղթայողերծել Զուրջովայի վրա և կարելին ընել գրավելու համար բերդաքաղաքը Այս մասին այսօր իսկ կտեղեկագրեմ Նորին վեհափառութեան, խոր երկյուղածութեամբ հղիւով անոր նաև պատճենը իմ կողմնս պ: Միլիարդովիչի տրված հրամանին:

Որպեսզի նորին վեհափառութիւնը տեղյակ ըլլա քովանդակ այս գուժողութեան ընթացքին, կ'իսնդրեմ, շատ հարգելի պարոն, տեղեկագրեցեք նորին վեհափառութեան բոլոր պարագաներու մասին, զորս նկարագրեցի վերև:

Հիշելով նորին վեհափառութեան իմ մասին արտահայտած բարյացակամ զնահատութիւնը, որ կարելի ամենամեծ երջանկութիւնն է աշխարհի վրա, մեծապէս երախտապարտ պիտի ըլլամ Զերդ վսեմութեան, եթէ բարի ըլլաք ինձ հաղւորել: Թէ նորին վեհափառութիւնը ի՞նչպէս ընդունեց իմ կողմն: Եսնվամ այսքան հանգուզն որոշումը Շատ մեծ և ամբողջապէս բացատրելի անհամբերութեամբ մը պիտի սպասեմ ձեր պատասխանին:

Կմնամ...

Իշխան Ա. Պրոզորովսկի

2. Գ. Ճիշտ սուրհանգակին մեկնումի պահուն, ստացա Պոլսո մեր թըղթակիցներուն նամակներն քաղվածքներ, նշված P և Q տառերով, որոնց կկցեն R տառով, իբրև հետաքրքրություն, նոր տոմարով մարտ 3-ին վիճենայն զրկված բուլտիներ, զոր ինձ բերին Բուխարեստին:

ՄՌԱԲԱ, գործ 1928, թղ. 525—528, Բնագիրը ուսեսեն:

№ 8

ՄՍԵՐՅԱՆ ՌՈՒԱԶՈՒԿԻ ՇԻՇԹՈՎԻ ԵՎ ՆԻԿՈՂՈՒՍ ԳՐԱՎՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Տեսեալ Քամենցքեայ՝ թէ ժամանակ աշնանույն մերձեալ է և ինքն զեռ շմարթի առնուլ զՇումի՝ ուր կար բանակն փոխարրայի (Յրրաց), ած գումարեանց զզօրան ամենայն ի վերայ Ռուսչուգայ՝ զի գլթ զայն անուցուտ Եվ Պօշնաք՝ որ տատանէր տագնապեր յանձն՝ վասն սովոյն տիրելոյ քաղաքին և վասն հրափողոյն ու Ռմբացն նուաղելոյ, իբրև լուաւ՝ եթէ միահամուտ ամենայն զօրութեամբ զան Ռուսք յարձակիլ չիւր վրայ՝ խորհեցալ անձնատուր լինել: Եւ ի միտանգամն զալ բաներբին առ ինքն նովին առաջնով պատգամաւ ի դիմաց Քամենցքեայ՝ զայս ետ նմա պատասխանի. «Եղէց անձնատուր՝ եթէ անցէք ի բանակ ձեր այդր զՄանուկ պէյ ի պայմանել զղաշինն ուխտի մերոյս: Զայս իբրև լուաւ Քամենցքի, հոյնհետայն նամակ արարեալ առ Մա-

նուկ պէջ, հրախրեաց զնա զայ առ ինքն: Եւ նա առանց բնաւ ժամակորսյա լինելոյ, աճապարեաց շորա հաս ի բանակ նորա: Իսկ Քամենցքի քանդի կասկածիս զՊոշնաքայ, թուլ շետ Մանուկ պէջի գնալ հանդիպել նմա ի մեջ բերդին, այլ՝ առաջարկեաց զի Պօշնաք ինքն եկեսցէ: Ել ասոյս Պօշնաք հնգերումքք արամք յամբողջն՝ եկ ի բանակ անդ Ռուսաց՝ սևասնկ զՄանուկ պէջ: Եւ յաւուրն երկրորդի Մանուկ պէջ ևս մտնալ է բերդն՝ խոսեցաւ ընդ Պօշնաքն և ընդ Ալեօ փաշայի կարենցոյ: Եւ սոյս առ երկր զՊօշնաք ի բանակն սուսաց: Իսկ Պօշնաք թէպէտև զբազարն խոստանայր տալ, բայց ըստ այնոցիկ պայմանաց զորոց խօսեցեալ էր Մանուկ պէջ, այսինքն է զի որ ի ներքո քաղաքին էին զօրք թողուցին երթալ զինուր իրեանց ի բանակն փոխարքայի, և միւս՝ զի տաճիկ որերոյն ևս տուցին սայլք որչափ և պէտք իցեն առ շուկոյ յերկիր օսմանեան, ուր ուրիք և կամիցին գտանել հանդիսա: Ի հաստատել զաշինն օրինակ զայս ի ձեռն Մանուկ պէջի՝ ևլ Պօշնաք (յամբ 1810 ի հոկտ. 5) զօրօք իւրովք ի Ռուսազգայ, և ժողովուրդք Տանկաց հանգերձ ախիւր և կարասեօք անկան ի չու դէպ ի Շումի՝ ունկելով արնթեր հեծելազօր ի պաշտպանութիւն և անց քաղաքն ի ձեռն Ռուսաց:

Յանձնատուրն լինելոյ Ռուսչուպայ ահ սաստիկ անկաւ ի վեհայ բերդորացն մերձակայից, որպիսիք էին Շիշթով և նեապոլ: Քանզի չգրով նոցա ուժգին պաշարեալ (զի ռուսք զամենայն զօրութիւնս իրեանց ամեալ կուտեալ էին ի պաշարումն Ռուսազգայ), շէ՛ւ ևս անձնատուր լեալ էին: Եւ չորժամ առաջագրեցավ վերակացուց անցին անձնատուր լինել, պատասխանի կտուն թէ՛ ստանց տեսնելոյ զՄանուկ պէջ՝ շտամք գրերգեանն անպատերազմա: Այլ և բողոքարպետն նեապոլտոյ Հաճի Իպիշ Օղլու Ալի Աղայ, և քաղաքապետն Շիշթովայ Զիրիստար Ահմեդ Աղայ նամականի ևս արարին զայսմանէ առ Մանուկ պէջ: Եւ ի հասանել նամականոյն առ Քամենցքի, նա տաքելով զայնոսիկ առ Մանուկ պէջ, խնդրեաց ի նմանէ անձամբ երթալ ի Շիշթով և ի նեապոլ, և ածել զնոսա ի նուաճումն որպէս զիւրք ինքն զիտիցէ: Իսկ Մանուկ պէջի զայս նուագ յերթին իւր ի քաղաքսն յայնոսիկ զժողովմերևիկ պատահեցին դէպս: Զի ի հարկին ստիպելոյ բռնապատեալ նորա անցանել երկվարաւ ընդ վտակ, մի Դանուրայս հեղեղեալ յոյժ ի յաճախելոյ անձրեաց ընդ այն ատրս, և զկամեցեալ ժամակորոյս լինել՝ մնալով չորքն նուազելոյ, զմահ յական ետ, աճապարեաց անց ընդ չուրն մազապուր(ծ) ի մեծէ վտանգէն լինելով: Էր ընդ նմա յայնժամ և մի ոմն մերաղնեաց Յակոբ անուն Հաճի Անտիսեան: Ի ոմանէ լուեալ է որդին Մանուկ պէջի զպատմութիւն անցիցս): Զմեծութիւն զայսր վտանգի կշռել ունիմք մեր յայնմանէ, զի մի ոմն ի ռուս ձիարարացն որ կարգեալ էին յուղեկցութիւն Մանուկ պէջի, ի պտուտից չուրցն վարեալ՝ հեղձաւ:

Ի մտանել Մանուկ պէջի ի բերդեանն, և ի խօսիլն ընդ երկացունց քաղաքապետացն՝ անդէն իսկ ի նմին ատուր (ի հոկտ. 17) տալ ետ զքաղաքն ի ձեռս ռուսաց ըստ պայմանացն, որովք տուան Ռուսչուր: Եւ տաճիկ որեանն՝ որ ի քաղաքս յայնոսիկ գտանէին, ելեալ ի բնակութեանց իրեանց՝ դէմ եղին գնալ ի Դանուր. և տուաւ նոցա յուղեկցութիւն ձիարարք ի ռուսաց, զի մի որ ինչ արգել նոցա լինիցի զճանապարհոյն:

...Ի զաղթել տանկաց ի Ռուսչուպայ. ի Շիշթովայ և ի նեապոլեայ՝ յուղի արկ Մանուկ պէջ զընտանիոն Մուսթաֆա փաշայի (Պայրաքթար) շքով մեծաւ և փառաւորութեամբ. և զօրս միանգամ ճանաչէրն ի զաղթականաց ան-

տի՝ շվերջացաւ պատուախրել ըստ իւրաքանչիւր ամաննացոյ Եւ ոչ միայն այս, այլ յաւել ևս նպաստ մեծապէս լինել ամենայն աղքատաց, մանաւանդ որոց և՛նիչերեան զասոցն չին՝ զի ոչ զարմանս և եթ քաշխեսց նոցա զկերակրոյ՝ այլ և դրամս, զի՝ մի զպիտոյցից ինչ անձկութիւնս կրիցեն ի ճանապարհոյ մինչ ցծածաննելն յիրեանց տեղիս Եւ ապա բազումք ի բարերարելոց անտի երթեալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ այնչափ իմն և այնպիսի հռչակաւ զառատաձևնութիւնն բարոզեցին զՄանուկ պէյի, մինչև հասանել համբաւոյն ի լիս արքայի լուսա զայն և Շեյխիզիսլամն և Սա թէև ծանօթ չէր ցայնժամ Մանուկ պէյի, բայց յետ այնորիկ բարեկամութիւն շատ եցոյց նմա փոխարէն երախտեացն նորա առ տաճիկս և Նոյնպէս և զխաւորագոյն իշխանն (Ազալար Ազաւը) ևնիչերեաց էյիպ Ազայ՝ մի յազատելոց ի գերութենէ ձեռամբ Մանուկ պէյի, երթալ ի Կոստանդնուպոլիս՝ պատմեր ամենեցուն՝ զիս՝ որ երախտագիտս ի Մանուկ պէյն լեւալ էր ինքն Եւ վասն այնորիկ սկսան ևնիչերիք այնուհետև հաշտ ակամբ նայիլ ընդ հայս ի բաց առաջին զրկահարանսն թողնալ ։

Մտերյան, անդ. էջ 207—212 ։

№ 9

ԹՈՒՐԸ ՆՈՐ ՊԱՏՎԻՐԱԿԻ ՄԸ ԺԱՄԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1811 հունվար 31

Բոխարեստ

(Հատված հյուպատոսական տեղեկագրն մը)

... Հունվար 26-ին Բուխարեստ հասալ թուրք պատվիրակ մը, Քափիջի-Բաշիի հանգամանքով ևն միևնույն նուման էֆենդին էր, որ բազմիցս զըրկված էր Շումլայեն, մեծ վեզիրին կողմն հաղորդագրություններ բերելով ռուսական հրամանատարության ։ Պալատան միրահորի աստիճան ունի, և ներկայիս մեծ վեզիրին տան մեջ կգտնվի իբր սպա ևն իչևանեցալ պ. Իտալինսկիի տան հարեան բնակարանին մեջ և շատ սիրալիւր ընդունելության արժանացաւ, ըլլա ռուս սպարապետն, ըլլա ռուս բանակի մյուս զօրավարներն ։ Ինչ որ շատ հավաստի կերպով լուր ստացվեցալ իր առաքելության նպատակին մասին, այն է, թն մեծ վեզիրեն պ. կոստ Կամենսկիի ուղղված քաղաքավարական պարզ նամակի մը հետ զոր միասին կրերն, ան պաշտոն ունի Մանուկ բեյին բերելու՝ Ռեիս-էֆենդիին ընդարձակ մեկ գրությունը, որուն մեջ կրավի, թն հիմնվելով այն վստահության վրա, որ կա Բ. Դրան իր հարումին մասին, պաշտոն կհանձնվի իրեն միջնորդել Ռուսիո հետ հաշտության մը մասին, առանց որ Բ. Դուռը հավանի թիղ մը հող զիջիլ ։ Դյուրին է գուշակել, որ այս առաքելությունը ևս, իր նախորդներուն պէս, որեւ արդունք պիտի շտա ։ Ինչ որ ավելի որոշ կհայտնվի նման առիթի մը, ռուսերուն անհամբերությունն է հաշտության համար, և ոչ որ կկասկածի, թն ան պիտի շարունակ արագորեն կնքվի, եթն պատվով կարելի ըլլա զուրս զալ անկն, այն բանն հետո, որ այնքան բարձրադաջակ հայտարարվեցալ բովանդակ Եվրոպայի, թն կարելի չէ հրաժարիլ իշխանապետություններն ։

Հուլիսի, Դոկումենտներ, 16, էջ 896 ։ Ֆրանսերեն պատճեն

Հարիզլի պարոն կոմս Նիկոլայ Պետրովիչ.

Այս օրերս Մանուկ բեյ եղալ Քեհյա բեյին մոտ, շոն գտալ իշխան Մորուզին, որ առանձին սենյակի մը մեջ կզբաղի ծածկագիր նամակներու ընթերցմամբ, մինչ Գալիբ էֆենդի սալոնին մեջ, երկու լիազորները և Չափան-Օղլու կվիճելին թուրք բանակին կացութեան մասին և կրտսին, թե որքան դժվար պիտի ըլլա անոր համար տոկալ նոր պատերազմի մը, սլակասին հետեանրով ամենաանհրաժեշտ նյութերու, ինչպես օրինակ վրաններու, որոնք ամբողջութեամբ գրավվեցան ղեռ անցյալ տարի մեր զորքին կողմն:

Իշխան Մորուզի սրահ մտալ և Քեհյա բեյին հանձնեց թուրք լեզվով գրութիւն մը. միևնույն ատեն երրորդ լիազորը, Համիդ էֆենդի, խնդրեց անոնցմէ ընդհատել այնքան անախորժ վիճարանութիւն մը: Գալիբ էֆենդի, գրութիւնը կարգաւ հետո, զայն փոխանցեց Համիդ բեյին, ըսելով. «Ասիկա պիտի ուրախացնէ Ձեզ. շատ հանելի լուրեր ունինք»:

Համիդ էֆենդի Գալիբ բեյի վերադարձուց թուղթը, զիտել տալով, որ պետք էր նախապես հրահանգ տալ զայն թարգմանելու: Հետո Քեհյա բեյ սույն թուղթը հանձնեց Չափան-Օղլուի, ավելցնելով. «Ասիկա մեզ զորող մեր զործակատար Մավրոյենին է»:

Մանուկ բեյին տեղեկութիւն ստանալով սույն վիճարանութեան մասին, պաշտոն հանձնեցի անոր բոլոր շանքերն ի զործ ղեկն հիշյալ թուղթին պարունակութիւնը գիտնալու համար, բայց ասկէ հազիվ բանի մը շարքա առաջ ան հաջողեցա՞վ այդ ընելի:

Խոսակցութեան նստելով Գալիբ բեյի հետ շորս աչքի մեջ, հարցուց անոր, թե իրապէս լավ լուրե՞ր կ'պարունակէր գրութիւնը, զոր իշխան Մորուզի հանձնեց էր իրեն: Քեհյա բեյը պատասխանած է, թե այն թուղթն էր, զոր ստացած էր Վիենային զործակատար Մավրոյենին և որ կիմացնէր իրեն, թե անխուսափելի է պատերազմը Ֆրանսայի և Ռուսիո միջև, թե ան պիտի պայթի նույնիսկ շատ մոտ ատենն և թե ֆրանսական զորքերը բոլոր շարժումի մը մեջ են ու արգեն շոնոսը անցած են առաջումները:

Պարտականութիւն կսեպեմ Ձեր վսեմութեան տեղեկացնել Գալիբ էֆենդիի ստացված այս լուրը և կկարծեմ, թե ավելորդ չէ ավելցնել թե (ֆրանսական) հյուպատոս լըզոն, զոր միշտ հսկողութեան տակ կպահեմ, ոչինչ չէ հաղորդած սույն պատրաստութեանց մասին թուրք լիազորներուն և կզոհանա միայն անոնց հաղորդելով լուրեր ֆրանսական հաղթանակներու մասին Սպանիո մեջ, բան մը, զոր կտեղեկացնե ինձ ամեն անգամ, որ հանդիպենք իրարու:

Խորին հարգանքներով, և այլն...

Կոմս Միխայիլ Կուտուզով

Հ. Գ. Ներկա հաղորդակցութիւնը գրելն հետո իսկական պետական խորհրդական Յոնթոն ինձ ներկայացուց տեղեկագիրը, ուր կխոսվի Մանուկ բեյի և Քեհյա բեյի հանդիպման մասին: Սույն տեղեկագիրը Ձեզ հղելով իր բնագրով, կմնամ, և այլն:

ՄԱՆՔԱ, գործ 1952, թզ. 80—81: Բնագիր, ռուսերէն:

Համաձայն Ձեր վսեմության հրահանգներուն՝ երեկ հաղորդեցի Մանուկ բեյին այն ծրագրին մասին, որ կազմված է ընդդեմ օսմանյան կայսրության և նկատողություններուն հորս այդ ծրագիրը ներշնչած է Ձեր վսեմության: Լեզուս զոր անոր խորհուրդ տվի բռնել Քեհյա-բեյին հետ՝ Ձեր վսեմության ինձ հանձնարարածն է:

Ըսի ես անոր, որ Ձեր վսեմությունը տեղեկացած է ստույգ աղբյուրի, թե հատակագիծը, որ ուրիշ պետությանց կողմն բանի մը տարիներն ի վեր հղացված է փնացնելու համար օսմանյան կայսրությանը եվրոպայի մեջ՝ այս պահուս կհետապնդվի տենդագին կերպով և նույն իսկ մոտալուս կկվի անոր կիրարկությունը, թե սույն պետությունները նկատած են, որ ներկա պատերազմին բոլոր արշավանքները Ք. Դրան ի վնաս եղած են մեծապես, որքան եվրոպայի, նույնքան Ասիո մեջ, և որ ներկա արշավանքը վերջացած է անոր համար շատ ավելի աղետալի կերպով, թեև Ռուսիա իր բանակին մեծ մասը բաշած ըլլալով Դանուբի եզերներեն՝ կզոհանա պարզ պաշտպանողականով մը, մինչ Ք. Դուռը համախմբած է իր բոլոր ուժերը հարձակողականի անցնելու համար. թե պետությունները կհետևենին, որ թուրքերը պիտի չկարենան երկար դիմադրել [Ռուսիո] կայսերական արքունիքին. թե հարմար վարկայան է բաժնելու անոր ավարը. թե անոնք տրամադրված են այս բաժանումը առաջարկելու կայսերական արքունիքին:

Գալով, հետո, այն խորհրդածություններուն, զորս այս լուրերը ներշնչած են Ձեր վսեմության, ըսի Մանուկ բեյին, թե սույն ծրագիրը հակառակ է որքան կայսեր անձնական զգացումներուն, նույնքան իր թագին շահերուն, նորին վեհափառության նպատակը, շափավոր պայմաններով հաշտություն առաջարկելով, կձգտի իր արագ եղբակացությանմը, խափանել Ք. Դրան զեմ դարբեմված դավը և բարեկամ զառնալով անոր՝ զառնալ պաշտպանք անոր եվրոպական ստացվածքներուն. թե այսպիսով պետք չէ, ինչպես կըլլար հին ժամանակներու մեջ, այս հաշտության վրա նայել միմիայն իրրե վախճանը պատերազմին. թե կներկայանա այստեղ մեծ կայսրություն մը, որ ձեռք ձգած ըլլալն ետք, Աստուծո օգնությամբ, մեծ առավելություններ Ք. Դրան զեմ մղած իր պատերազմին մեջ, կփափաքի սահման մը զնել անոր հաշտությանմը. թե իր այս ընթացքը իրեն թելագրված է մասնավորապես խորհուրդներն մյուս պետությանց, որոնց նպատակն է օգտվիլ ներկա պատերազմին օսմանյան կայսրությունը տապալելու համար եվրոպայի մեջ. թե կայսեր սույն տրամադրությունները, մեկ կողմ թողելով ուրիշ ամեն շարժառիթ, բավական են ստիպելու Ք. Դուռը, իրրե փոխարինություն, այն զույլն զիջումներուն, զորս նորին վեհափառությունը կպահանջե (Այստեղ Մանուկ բեյի հիշեցուցի Բուկովինայի զիջումը Ավստրիո՝ խոստացված և չկատարված օգնության մը փոխարեն): Թե նորին կայսերական վեհափառությունը կրնա առավել շափով հավանել սույն զիջումներուն, իրը հաղթանակի իրավունք, և իրրե իրավունք հինգ տարիս ի վեր մղվող մեծածախս պատերազմի մը վնասուց հատուցման. թե, եթե պատահելով անկարելին, Ք. Դուռը կասկածի տակ ձգե վեհանձն և մեծազոգի մտադրությունները, գլուրին է իրեն ապա-

հովիվի այդ մասին, առաջարկելով, բացի հաշտության կնքումեն, դինակցության մը, որով կրկու պետությունները փոխազարմարար երաշխավորեն զիրար իրենց հասարակաց թշնամիներուն դեմ. թե Մեծ Տիրոջ (սուլթանին) կորովի նկարագիրը և հոգեկան ամբողջութեան հիացում կպատճառեն Ձեր վստահութեան, բայց ըլլա ինքը, ըլլա իր կառավարութեանը իրենց իմաստութեամբը պետք է նժարը գնեն նորին կայսերական վեհափառութեան կողմն պահանջված փոքր զիջումները և անհաշիվի հետևանքները այն վտանգալոր կացութեան, ուր պիտի գտնվի կայսրութեանը, երբ նվրուպայի զլիսավոր ցահիճններուն միջև այսօր տեղի ունեցող բանակցութեանը վերջ գտնեն համաձայնութեամբ մը և նույն իսկ պատերազմով մը, որ պիտի ծագի ընդդէմ Բ. Գրան, Ռուսիո հետ հաշտութեան կնքելու ժամանակ լուսեցած:

Ավելցուցի, որ եթէ մյուս պետությունները կշնանան տարհամոզել Բ. Գուրը, անոր համար է, որ անոնք դիտեն, թէ արագ հաշտութեան մը պիտի խանդարեն բաժանման իրենց ծրագիրը. պատերազմին շարունակութեանը պիտի սպահնակ անոր կիրարկութեանը և ավելի դուրսին պիտի դարձնեն, ավելի ևս նվազեցնելով իր հատույթները, պաշտպանութեան իր միջոցները:

Ի վերջո դիտել տվի անոր, թէ Ռուսիո հետ հաշտութեան մը Ռուրբիո պիտի թողու իր բոլոր միջոցները ձնշելու համար վեհաբիթները և թումր մը կանգնելու սույն հորձանքին դեմ, որ կսպառնա պետութեան և կրոնքին, Բ. Գուրը թող շմոռնա ասկէ զատ, թէ Ռուսիա ինչ մեծ ազդեցութեան ունի օսմանյան տիրապետութեան ենթակա բազմաթիվ երկրներու մեջ և թէ այս պահուն չէ ապահովաբար, որ ան պիտի մերժեն քանի մը զոհողութեաններ, որոնք մյուս կողմն պիտի երաշխավորեն իր երկիրները, չբացնելով իր թշնամիներուն կողմն դարբնված դավերը:

Մանուկ բեյ նույն օրն իսկ գացած է Գալիք էֆենդիի մոտ, իբր պատերազմակ ցույց տալով ի սկզբան թէ լսած իմ անհանգստութեանս մասին՝ եկած է զիս տեսնելու և մեծապես անտրամադիր գտած և հաբցնելով իմ անհանգստութեանս պատճառը՝ իբր թէ պատասխանած եմ իրեն, թէ տարբեր է անոր շարժառիթը, այսինքն հետևանքն է անհաճո լուրի մը զոր Ձեր վստահութեանը հաղորդած է ինձի՝ անոր կցելով իրականութենէն իսկ ներշնչված իր խորհրդաձեռնութեանը և թէ (Մանուկ բեյ) ինքն ալ փափաքելով զանոնք գիտնալ՝ դժվարութեան ցույց չեմ տված իրեն ևս տեղեկացնելու:

Չնտու կրկնած է Գալիք բեյի ինչ որ ըսած է իրեն: Այս վերջինը զայն ուշադրութեամբ մտիկ ընելն հետո մինչև վերջ, դիտել տված է, թէ վաղուց է, որ խնդրո առարկա է այս բաժանումը: Ե՛ւ հա ճիշտ այդ պատճառով է որ, պատարասանած է Մանուկ բեյ, ան պիտի հայտնվի շուտով, որովհետև քանի երկար որոճան ծրագրի մը վրա, այնքան մոտալուրտ կդառնա անոր կիրարկութեանը, եթէ ան լքված չէ երբեք:

Ձինակցութեան դաշնագրի մը առաջարկին գալով, Գալիք էֆենդի դիտել տված է, թէ զայն դեռ Ջուրջուլայի մեջ ներշնչած է պ. Գ. Իտալիսկիին, մասնավոր տեսակցութեան մը ընթացքին, զոր ունեցած է անոր հետ, բայց պ. Գ. Իտալիսկիին ոչինչ չէ պատասխանած իրեն: Մանուկ բեյ, որ կանգիտանար այս պարագան, ըսած է անոր, որ կամ բավական հատակ կերպով չէ բացատրված պ. Գ. Իտալիսկիին, կամ զուցե Ձեր վստահութեանը ի վիճակի չէր այն ատեն պատասխանելու այդ մասին:

Գալիք էֆենդի անզորադառնալով վերստին ըսած է, նկատողութեան ձևին տակ, թէ իր փորձառութեանը իրեն սորվեցուցած է ճանշնալ նվրուպայի ար-

բունիքները և շատ լավ գիտեմ, որ անոնք օտար դատի մը չեն կրնար երբեք հարիլ: Բայց միայն իրենց շահերուն համար:

Մանուկ բեյ պատասխանած է իրեն, թե կկարծեմ, որ բոլոր պետութայնաց վարուները առաջնորդված է առհասարակ այս սկզբունքին: Թե նորին վեմտու-
թյունը այս առթիվ անկեղծ խոստովանություն մը կընեն հայտնելով, որ օս-
մանյան կայսրության բաժանումը երբեք ձևուտու չէ (ոտս) կայսերական ար-
բունիքին շահերուն, իր բաժինը այս բաժանման մեջ, նկատի ունենալով
վայրերուն դիրքը, չի կրնար այն կարևորությունն ունենալ քան ինչ որ ունի
մյուս պետութայնաց բաժինները և թե այդ է շարժառիթը, որ անոր կենրոնը
ծրագիրը երաշխավորելու օսմանյան ստացվածքները նվիրույալի մեջ: Ինձ
կթվի, շարունակած է Մանուկ բեյ, որ այս երաշխավորությունը մեծ բախտա-
վորություն մը պիտի ըլլա, որովհետև հակառակ պարագային, այսինքն այն
ենթադրության մեջ, թե պիտի չկենթի հաշտությունը, ռուսական արբունիքը
պայմաններու հարկադրանքին տակ ստիպված պիտի ըլլա հարիլ բաժանման
ծրագրին և կթեմ Բ. Դուռը նույնիսկ կարենար արգելք ըլլալ անոր ամբողջա-
կան կիրարկության, այդ բանին պիտի հաջողեր՝ ավելի մեծ զիջումներ ընե-
լով Ռուսիո, քան անոնք զորս ան կպահանջե ներկայիս, իսկ մյուս պետու-
թյանց շատ ավելի մեծ զոհողություններով:

Մույն բովանդակ տեսակցության ընթացքին զգալիորեն այլակերպ եղած է
Գալիբ էֆենդիի դեմքը, տխուր և մտածկոտ եղած է ան: Մանուկ բեյ հա-
մարձակություն զգացած է այն ատեն ըսելու անոր, որ վայելելով (թուրք)
վեհապետին վստահությունը՝ պարտավոր է հոգը ստանձնել քաղաքի վրձ-
վարություններ լուծելու և կրավորական գործիք մը հանդիսանալով շահմա-
նափակվիլ, որ եթե իր տեղեկագիրները սուլթանին վրա անհրաժեշտ ամբող-
ջական ազդեցություն չեն ընեն, պետք է տեղեկագիրներ հասցնեն անոր
բերանացի, ծանրակշիռ և զեպքերուն ականատես ու արժանահավատ անձ-
նավորությանց միջոցով:

«Մեր վեհապետը, պատասխանած է անոր Գալիբ բեյ, երիտասարդ է-
երկյուղ կպատճառե իր կրթությունը: Նենք համարձակիր ընդդիմանարա-
նել իր կարծիքին: Փորձեցինք միջոցները, զորս կառաջարկեք ինձի: անոր
բերանացի և տեղեկագիրներ ներկայացնել տվինք և այս նպատակով այլ
Ռուսչուկեն իրեն ուղարկեցինք, երբ խնդրո առարկա էին հաշտության պայ-
մանները, Բեթիբ բեյը, որ կշիռ ունեցող և հարգանք վայելող անձնավորու-
թյուն մըն է: Բայց ո՛չ ինքը, ո՛չ ալ ուրիշները հանդգնությունը չունեցան
տեսնելու և մտածելու իրենց իսկական կերպը հայտնել անոր ներկայության: Ասկե
զատ նախարարներն ու մեծամեծները, որոնք Պոլիս կման, վայելելով
ամեն հանգստություն և դյուրություն, շատ քիչ կհաճաղազուին ֆիզիկական
և բարոյական ցավերով, որոնցմե կտառապինք մենք, բանալին թիկունքը
գտնվողներս: Ինչ կվերաբերի ինձի՝ կրավորական գործիք մը ըլլալն շատ հե-
ռու, հաճախ պետք եղածին ավելի ուժեղ եղա, բայց նա ալ կբաժնեմ մյուս-
ներուն երկուզները»:

Մանուկ բեյ պատասխանած է անոր, թե ըստ այն բարձր և արգար կար-
ծիքին, զոր մեր մեծ տերը ունի իր տաղանդներուն, իր փութաբանության և
իր հավատարմության մասին, և ամբողջական վստահության, զոր վեհապետը
իր նկատմամբ կտածե, ան երբեք չի կրնար նշավակ դառնալ նկարագրի այդ
կրթությունը՝ որ երկշտ կգարձեն ուրիշները:

Գալիբ բնյ բողոքովին համողված չէ այդ մասին. սակայն առանց Մանուկ բնյին ըսելու որոշակի՝ զգացուցած է թև սուլթանին պիտի ներկայացնեն հաղորդագրությունը, որ իրեն հղավ:

Պետական իսկական խորհրդական Յոսիփ Յոնրոն
ՄՅԱԹԱ, գործ 1982, թղ. 75—78, Բեագիր Ֆրանսերէն:

№ 12

ԶՈՐԱՎԱՐ ԿՈՒՏՈՒՋՈՎ Ն. Պ. ՌՈՒՄՅԱՆՑԵՎԻՆ

1812 Մարտ 3 (փետրվար 20)

Քոլտաբես

Շատ հարգելի կոմս նիկոլայ Պետրովիչ.

Առաջնորդվելով Ձեր վսեմության սույն ամսո 4 թվակիր զաղտնի գրութենեն՝ հանձնարարեցի Մանուկ բնյին հանդիպում ունենալ Քեհայա-բնյ Գալիբ էֆենդիին հետ լուսարանություններ տալ անոր, ազգարարության ձևով, ի մասին այն օգուտներուն, զորս պիտի քաղեր Բ. Գուրը մեզ հետ անհապաղ հաշտության կնքումեն և անոր հետ վիճարանության մտեղ իր հրկրին քաղաքական կացության, ինչպես և վտանգին մասին, որ անոր կսպառնա, այնպես ինչպես բոլոր ասոնք մատնանշված են վերոհիշյալ գրության մեջ:

Սույն զաղտնի առաքելությունը մեր կողմն վստահվեցավ Մանուկ բնյին խորհրդական պ. Յոնթոնի միջոցով և մանրամասնված է այն տեղեկագրին մեջ, որ մեզ ներկայացվեցավ հիշյալին կողմն և որուն բնագիրն իսկ պատիվ ունիմ կցել ներկա գրությանս, որպեսզի մանրամասնությամբ տեղեկանաք հրահանգներուն, որոնք տրվեցան Մանուկ բնյի և Գալիբ էֆենդիի կողմն հայտնված կարծիքներուն:

Կմնամ, և այլև...

Կոմս Միխայիլ Կուտուզով

ՄՈՒՔԱ, գործ 1982, թղ. 73—74, Բեագիր Ռուսերէն:

№ 13

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅ ԻՇՆԱՆ ՀՈՎԱԿԻՄ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՍ

1813, օգոստոս 6

Սիրիս

(Անդրադառնալով իշխան Հովակիմ կազարյանցի կողմն Պետերբուրգեն 1813 հունիս 26-ին իրեն ուղղված նամակին՝ որով կազարյանց մեղադրած էր Մանուկ բնյը. թե ինչու՞ ժամանակին չէր մեկնած վալահիայն ուս զորքերուն հետ մեկտեղ և ստիպված եղավ հետո հանկարծակի փախուստ տալ Քոլտաբեստեն, Մանուկ բնյ 1813 օգոստոս 6-ին կայստասխանն կազարյանի Սիրիոնն, ուր գացած էր ապաստանի վալահիայն խոյս տալն հետոյ):

«...Եւ այլ տիր իմ մեղաթրեալ էս ըզձառայթ վասն է՞ր. արաջ պատրաստութիւնս չի տեսի և յազարակք գրենցի և եղեսուքըն է՞ր ըր ծախնցի ժամանակով որ ի զարնալըն բուստաց զորացըն և ես ելանէլի ընթ նոսայ. իրաւի, տէր իմ, ունիս իրաւունք. այլ անսըխանալիս աստուած է. զի ոչ ունէլի ազըն թե այսմ երկիրքըն այլևքս զարցցի տէրութեանն թուրքաց. տեսանելով և իմանալով ի բերանոյ կըլավնալթումանտիրաց, ողորմած կայսեր սէրն և քանքըն ուր ունեի երկիրացս այստրիկ, նըմանապես կոռֆ Ռոմանոսովի և յայլ կողմէ տեսանէլի և ըզթուրքաց անուժութիւնըն որ շունէլին կարողութիւն պատերազմիլ ընթ ուստաց զօրացն. ամենայն ժամ ի պատրասթի գիտէլի Քանուփայ

գետոյն սահմանութիւնն յարանց ինչ պատճառի որպէս էր կամբ ողորմած կայսերըն»:

(Մանուկ բնչ Տիշկէ հետք մե ոուս այն զորովարները՝ որոնք ի սկզբան կհրամայեին բանակին՝ չկրցան հանդամանքներն օգտվիլ և երկր անգամ պատահելու կորսնցուցին թուրք բանակը բախտաբար և պատճառ եղան հաղթանակը հապաղեցնելու, կովեցնն թե թուրքերը, սիրտ առած նապոլեոնի խրախուսանքներն, այնքան անպիշող էին զարծած հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքին, որ զաշխարհը նվազ նպատակոր պիտի ըլլար, եթե չըլլար իր իսկ միջամտութիւնը):

«... Զի այս շարայպաթի նախորդիցներն այնպէս մեծ յոյս և սիրտ տրեալ էր թուրքաց բազում խոսովամբ որ պիտէ տէր եթէ ծառայի միջնորթ չի լինելի ընթացում հաշտութեան և ոչ Փուրով գետըն մինչև ի Գանուր գետըն սահման չէր լինէր. զի թուրքերը միայն զՊենտեր և Հոթուն մինչև Գոնտուր կոչեցեալ գետըն կամէլին սահման լինիլ. այլ թե չի կամեցին թուրք նորէն պատերազմըն բանալ ընթաց խրատոյ շարայպաթի նախորդիցն և բարեկամ չորայ որ ունէլին ըստանպոյ. այլ թուրքաց մեծ թէսպաննր կալիպ էֆենտին որ բարեկամքս էր ի վաղուց յետէ ծառայի միջնորթութեամբ և բազում ջանիքս հազիլ խոսք արի զագտուր որ շինեցէ սահմանըն Փուրովըն մինչև որ մտանէ ի Թանուի գետըն, որպէս և եցև. և եկի բրինձ Գուտուրովին ասացի նայ կըս զրեց կայսերըն որոյ բրինձ Գուտուրովին ըստացեալ պատասխանն ի կայսերէ. նայ կըս հրամայեալ էր թէ նայ իմոյ միջնորթութեամբ խոսեցի պատասխանըն (թուրքաց) մեծ զեպաննր. զի այս բարեկամքն խիտթ գաղտուկ էր. միայն Թուրքոյ մեծ թէսպանըն և Գուտուրովն և ծառայի, և այլ Ֆոնթոնըն զի Հայ էր ի մէջ բրինձ Գուտուրովի և իմոյ թարգման. այլ ուրիշ մեկ մարթ չի գիտեր ոչ Թուրքոյ մէկայլ երկու թէսպանըն և ոչ նոցայ թարգման Մորուզըն և ոչ թուստաց (թէսպանըն), ոչ (ի) Թուրքիցքին. այսկից կարծեմ ծառայի որպէս պատմեց ինձ բրինձ Գուտուրովըն, ողորմած կայսերն և կոտաճ Թոմանցովըն գիտեմ այսմ ծառայութիւններս ի մէջ այսմ հաշտութեան և ի մեջ պատերազմի. իրաւի տէր իմ շատ աշխատեցի վկայ աստուած որ ինձանից կըս շատ ըստակ կըս խարճեցի, արանց մեկ ինթերնսի. միայն այսմ գործիս զուրիս լինելըն և աւարտվելըն ի միջ կողմէ իմուն ինթերնսն էր և յայլ կողմէ ողորմած կայսերըն ծառայութիւնս ունեմ որ և նորայ կամքն լինի»:

(Մանուկ բնչ հետք կափսոսա որ պարագաներուն բերմամբ, մանավանդ նապոլեոնի վերահաս սպառնալիքին հետևանքով, իրեն շահադեցեալ շատ ավելի նպատակոր պայմաններ սպահովել հաշտութեան զաշխարհին մեջ, և առաջին հերթին թրքական լուծեն չկրցան ազնոտագրվիլ Գանուրեան զուրգ իշխանապետութիւնները ևս նույն այդ նամակին շարունակութեամբ մեջ ան կրըն.)

«Այլ ինչ անեմք. երեի որ ոչ էր կամօքն աստուծոյ. այս աշխարհւանք շարայպաթի (նապոլեոնի) պատերազմի պատահմամբ վասն իմոյ անպախտութեան զըրկրվեցանք ի փախցանաց մերոց. այնպէս մէկ անըման և բարելի գանձատուն միւսբարաց տեղոյ. ոչ թե միայն մեզ էր օգուտ յագարակայտերանց որ եօթնասպատիկ արթիւնըս ունենար այլ և ողորմած կայսերըն էր շատ օգտալից և պիտացուր զի եօթը տարի եթէ մընասց խաղաղութեամբ ի ձերս ողորմած կայսերն, կարէ հանել 50.000 զորս և ամենայն ժամ պահէլ ի պատրասթիս»:

ԿԳՊԱ, ֆոնդ 880, օպ. 5, գործ 7, քղ. 212—215: Բնագիր չայտնուեց

ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

HAKOB SIRUNI

PAGES FROM
MANUK BEY'S LIFE

On the Occasion of International Conference Dedicated to
MANUK BEY MIRZAYAN
(Yerevan, June 7-9th, 2018)

Yerevan 2018
“Gitutyun” Publishing House of Armenian National Academy of Sciences

The book is published upon the decision of the Scientific Council of the Institute of Oriental Studies of Armenian National Academy of Sciences

Translator: Astghik YERANOSYAN

Chief Editor: Gayane SHABUNTS

Prominent Armenologist Hakob Siruni's research is dedicated to the famous diplomat of the Ottoman and Russian Empires, statesman, highly ranked merchant and banker, benefactor Manuk Bey Mirzayan (1769-1817). The book introduces Manuk Bey's activities, who was authorized by the Sultan's palace to lead peace negotiate with the Russians during the Russo-Turkish war and had a remarkable role in European diplomacy.

The research was based on the documents of Manuk Bey's fund in the National Archives of Romania.

This research was first published in Armenian as an article in the editions of 1969 and 1970 "Banber of Armenian archives" magazine.

INTRODUCTION

Manuk Mirzayan (the son of Martiros) was a subject of the 18-19th centuries Ottoman and Russian Empires, one of the most renowned individuals in the diplomatic arena, a statesman, and a national philanthropist.

His father was originally from the village of Karbi in Ashtarak. Martiros Mirzayan (the son of Hob) left Karbi in 1774, crossed through Anatolia to Constantinople, and stayed in Rusjuk where Manuk was born in 1769.

Mirzayan Manuk Bey was a high level banker, a provider for the Ottoman state and army, a major merchant, and a respected guest in the palaces of various rulers like Austrian and Russian.

He held the monopoly over the markets of silk, wool, cotton, cigarette, spices and beeswax.

The names of Pezchyan Harutyun Amira (Gazaz Artin Amira) and Mirzayan Manuk Bey are linked to the reality of saving Sultan Mahmud II from an incredibly hard situation during the Russo-Turkish war. Manuk Bey also assisted in bringing down the powerful and extremely dangerous Janissary regime in the Ottoman Empire, which mainly consisted of recruitment of young Christian boys (devshirme).

In 1808, he was granted the titles of the prince of Moldova, Boğdan Prensi and Bey for his services to the Ottoman Empire, for some time becoming the leader of Moldova. In 1808, he came to Constantinople as the dragoman of the Sublime Porte and of the Sultan's palace, got appointed as the main translator of diplomatic negotiations with the level of minister of foreign affairs.

He had a huge success resolving financial difficulties. During the Russo-Turkish war of 1806-12, he dealt with the food provision to the Ottoman army and the repairing of military buildings.

He was an adviser and a friend of the Ottoman Danube army's Commander Mustafa Pasha Bayraqtar, and was empowered to lead peace negotiations with the Russians.

He thought that the nation's destiny should be linked to the Christian Russia and he also accepted obedience toward Russia.

The most renowned Russian military and political leaders (such as Bagration, Kamenski, Kutuzov; the latter thought of Manuk Bey as a friend) listened to him, trusted him and enjoyed his friendship. Returning to Bucharest in 1804-08 he built a palace, which is one of the popular sights in Bucharest and is known by the name of Manuk Khan up to this day.

It was due to his active efforts and diplomatic abilities, that a series of

peace negotiations on the 1806-1812 Russian-Turkish war came to be; as a result of which in 1812 the Bucharest Russian-Turkish peace agreement was signed in the palace built by Manuk Khan. Kutuzov signed it from the Russian side. The Bucharest agreement served as an obstacle to Napoleon Bonaparte's plans on pushing the two states towards war. Filled with hatred towards Manuk Bey's name and success some Europeans turned the Sultan's palace against Manuk Bey within the battles in the modern Croatia. As a result, the Turks accused Mirzayan of betrayal.

Alexander I Tsar hosted Manuk Bey and his wife in his palace in St. Petersburg, and endowed him with the Order of St. Vladimir.

In 1813, Manuk Bey went to Transylvania from Bucharest with his family, and then relocated at Kishinev and became a Russian subordinate. In 1814, Manuk Bey was made into a state adviser.

Manuk Bey linked Armenia's liberation with Russia. He visited Armenia, financially supported churches in Etchmiadzin, Mush, Jerusalem and other places. He founded the first Armenian school near Bucharest's Armenian Church (1817). Manuk Bey's archive is kept in Bucharest History Museum.

He relocates 100 Armenian families, and was going to relocate around half a million Ottoman subject Armenians to live in Wallachia as well. Alexander I promised Manuk Bey that Bessarabia would become one of the safe havens for Ottoman subject Armenians. He was granted the title of Armenian prince.

He bought lands in Romania for 300.000 lei. There were 40 villages situated on the lands he bought. In 1817, 36 km west from Kishinev in Hincesti, he founds his family palace in the style of French classicism built by an Armenian architect Bernardaci. The ceilings of the palace were illustrated by a great marine artist Ivan Aivazovsky. The palace built on the hill was surrounded by a fence. The artificial lake with swans, fountains, exotic fruit winter gardens covered in glass that linked various parts of the palace (and also had some dug pathways underneath) surprised with their grandeur; unfortunately, there is almost nothing preserved.

In 1993, the palace was granted the status of an architectural monument, was renovated and now is seen as Moldova's national treasure. It is told that under these pavilions are buried Manuk Bey's treasures, and a national hero Kostovsky came here very often to search for them. It is also told that he was the one to find and take Manuk Bey's treasure.

According to Manuk Mirzayan, this was the place where an Armenian city of Alexandropol was to be founded. Continuing his work as a talented

merchant, he was investing major finances into creating a powerful Armenian community. His dream never came true.

A lot of Armenians came to Kishinev creating a good community. He made a great contribution in Moldovan arms making, carrying on French technology. He didn't have any time to live in his luxurious palace after all.

He died suddenly on July 2nd, 1817, in Moldova's Bessarabia region, in the town of Hincesti (Kotovskiy), leaving his wife named Mary from the Lazarian family and his 6 orphans. His death is woven in mystery.

He was buried in Kishinev, in the yard of St. Virgin Mary church built by him.

He built churches and schools for his nation. In his native Rusjuk he built bridges, caravansaries, mills, and pushed through the mining industry. A lot of Balkan cities' economic development is owing to Manuk Bey Mirzayan. He founded manufactories, estates, provided loans to different leaders and country authorities. Two Romanian villages were named in his honor. His contemporaries mentioned him as an extremely honest individual.

He published an Armenian textbook for schools along with the Mkhitarian unity's fathers.

His descendants, in particular his son Grigor, who died in Paris, left a big bequest to Moscow's Lazarian institute, the luxurious Manuk hall of which was robbed and destroyed by the bolsheviks.

Manuk Bey married an Armenian princess Delianova. His children were Grigor Hovhanes and Mary Manuk. His granddaughters were an Italian countess Elizabeth Shentoni, and German baroness Olga Hotzfeld- Drakhtenberg. The grandchild of the latter is a Canadian architect Peter von Korff. He talked proudly of his Armenian roots during his conferences.

Pages from Manouk Bey's Life

Siruni II. Ch.

A.

Days of Bayraktar Mustafa Pasha

1.

The Pair of Bicentenaries

This year France is celebrating the bicentenary of Napoleon Bonaparte, one of the greatest figures of its history who was born two hundred years ago (1769) in Corsica. He would come to penetrate the life of France and play a crucial role in the events succeeding the 1789 Revolution, tending to finally build the French Empire. By ruling the fate of France on his own and having the mania of bending the world to his will, he would often turn his impudence into

+people still get confused when putting on a scale his glory and the ruins he has left.

Manuk Bey Mirzayan, one of the most remarkable figures of Armenian modern history, was also born in 1769. He was destined to become a notable person in the events raging the Balkans though not even reaching 50 years of age. In spite of his short life, he would shade his contemporaries not only with his commercial impudent handbooks, honorable name and serious role in economic sphere but also with his influential participation in the events raging the Ottoman Empire, his political activities on Romanian land and finally his support to Russian forces and his decisive role in Russo-Turkish peace negotiations.

We are calling up these two figures in the article not only due to the coincidence of their birth date. This coincidence is just a reason for introducing the remarkable role Manuk Bey played in a fatal period of Napoleon's life, i.e. the invasion of Russia, having his influence on its failures.

This is just an episode of a life filled with exceptional events that are not thoroughly uncovered yet. So many historical details should be discovered not only providing a respectable place among contemporaries, but also enlightening some events that are still inaccessible to many historians.

In reality, this article does not thoroughly reveal Manuk Bey's role in the 1806-1812 Russo-Turkish war, his service to Russian armed forces and decisive participation in peace negotiations as well as in the treaty of solidarity. We should separately refer to these pages of Manuk Bey's life. In order to fully

recognize his role in Napoleon's failures, we have to mention those pages without going deep into details.

While writing this article, we should also stay true to the voice of conscience. Ignoring this glorious episode of Manuk Bey's life would be an offence to the person who had a chance to obtain some documents regarding Manuk Bey while shelving them in the archive of History Museum of Bucharest. Those documents were not only the ones that could miraculously be saved after being locked in his palace for one and a half century, but also the ones that were collected from different archives by his efforts, enabling to put them all together for publishing with the monograph.

All these archival documents that are generally unavailable to historians tend to uncover a number of unknown episodes, such as Napoleon's efforts for inciting Russo-Turkish relations, French agents' machinations for prolonging the Russo-Turkish war and failing the signing of the treaty.

In the following pages you will see that the Russo-Turkish Treaty of Bucharest on 28th May, 1812 played a crucial role in Napoleon's failures in spite of his and his agents' all efforts. This treaty would not have succeeded but for Manuk Bey's support.

Having an active participation in a number of economic and political activities, Manuk Bey's role in the Treaty of Bucharest is undeniably one of the most remarkable ones.

2.

Napoleon Incites Turkey

Napoleon's plans regarding Middle East are not a secret for historians. It is known that he targeted Russia as part of his eastern policy, cherishing a desire to invade it. He had to pass a long way before trying to realize his dream.

Napoleon needed Turkey in order to achieve his aim. Turkey was one of the countries that could keep Russia busy in that threatening period of time. Napoleon's letters to Sultan of the Ottoman Empire Selim III are rather eloquent, tending to incite anti-Russian moods. Sultan Selim III was a proponent of France and set hopes on it for implementing reform projects mostly inspired by his French advisors.

Turks and Russians had several contact points. However, the most advantageous option for Napoleon was the Balkans that could more easily give rise to enmity between the two countries. It was not the first time for the Balkans to become the arena for Russo-Turkish collision. Catherine the Great's invasions were still fresh in Turks' memories and the Treaty of Kyushu Kainarji signed in 1774 could be ignored by Turks in case of a favorable moment.

Besides, Napoleon's agents could more easily incite the relations of two neighbors in the Balkans rather than in the Caucasus that was free from Napoleon's machinations. And finally, the Balkans, being under the reign of Turkey at that time, could make the outbreak possible taking into account the personal interest of Russia towards that area.

Together with the Balkans, Romanian countries also became a part of the implementation of Napoleon's eastern policy. The geographic location of these countries, particularly of Wallachia and Moldova and the fact that their populations regarded Russia as the power to throw off the Turkish yoke, made it necessary for France to win the trust and sympathy of those people for making his eastern policy more effective.

We should state that Napoleon started his provocation in Romanian countries before the Russo-Turkish enmity, aiming to give rise to anti-Russian moods among populations in order to make obstacles on the way of possible invasions of Russia.

Famous diplomat General-in-Chief Sebastiani was entrusted in France to take the burden of keeping Turkey under control and with the latter's means to obstruct English machinations in order to keep them tied to Turkish supremacy and neutralize Russian threat.

Introducing the unsteady period that Napoleon created on the eve of the Russo-Turkish war in 1806, modern Turkish historian Ismail Hakki Uzuncarsili says, "The Ottoman Government as a follower of French policies was under the influence and threat of Sebastiani, the French Ambassador to Constantinople. Sebastiani was trying to control Turkey according to French policies and was pressuring the Sublime Porte. Because of this pressure the Sublime Porte relieved princes of Wallachia and Moldova of their posts regardless of the treaty with Russia. Later the Sublime Porte had to give away to Russian complaints and correct the mistake, returning the princes to their posts".¹

In fact, due to General-in-Chief Sebastiani's efforts France managed to bring trustworthy people to governing posts of Bucharest and Iasi. Just moving to Constantinople in August 1806, the French Ambassador made the Sublime Porte substitute Constantine Ypsilantis, the prince of Wallachia with Alexander Sutsu and Alexander Mourouzis, the prince of Moldova with Scarlat Callimachi.

The consuls, who France sent to Bucharest and Iasi, would become agents to fulfill machinations that Napoleon wanted to spread in the Balkans. Thus, France sent the most resourceful agents as consuls to Bucharest,

¹ Ismail Hakki Uzuncarsili, famous governors of Rumelia Tersenekli Ismail and Silik Oglu Suleiman aghas and Alemdar Mustafa, Istanbul, 1942, pg. 58-59

successively Parrant, Lamare and Ledoux. Iasi that would become a more important center especially after the establishment of hostile relations, successively hosted Reinhard, Fornetty and Ledoux as consuls. The records that we will refer to later, inform about the worries France had for the existing situation in these two Romanian capitals at that period of time.

It is clear that Austria and England were also concerned about the situation in the Balkans. These countries were informed about the existing processes by their consuls in Bucharest and Iasi. The latter mention the important role of Manuk Bey in their records. Among them were Austrian consuls Berenner's and Fleishakel's records to Ministers Stadion and Meternik and English consul Francise Summerers's records to his government.

We have some passages from "English Documents" kept in the Romanian Academy that Romanian historian S. Stirbey used in his writing "The rebellion of 1821". According to the cited passage English consul in Bucharest Francise Summerers speaks about French agents' espionage and fraud in his record sent to Adair, the English Ambassador to Constantinople on 24th July, 1806. He writes:

"Reinhard's main objectives are the acquirement of the fame of French general agent in Iasi and Parrant's arrival in Bucharest as well as Centurion Martin's arrival at Galatian port seemingly for controlling Russian officials and contributing to agents' access to Russia, disguised in Jewish or other clothes. They aimed at learning important information about the existing situation and giving rise to rebellion as a result of concealed work".

The English agent would tell about Bonaparte's intrigues in Russia and Ukraine and in Turkish fortresses in Bessarabia for giving rise to anti-Russian moods and movements. Later, he would implement the same plan in Romanian countries, trying to win the confidence of their princes. He managed to do so with Alexander Mourouzis, the prince of Moldova who was "undeniably the most active proponent of France". However, the prince of Wallachia kept on opposing Bonaparte's interests in spite all efforts".²

The record later writes that Talleyrand and Fouché try to give rise to disputes among Danubian governors and populations from Vidin to the Black Sea. "Tersenekli Oglu Ismail, the governor of Rusjuk would be the only exception among the Danubian governors as he hates France. The same thing cannot be said about rebel Yilik Oglu, the governor of Silstrei who venerates France together with Pazvantoglu, the governor of Vidin. The pro-French moods are spread all the way to Constantinople, and even Adrianople".³

² Documente engieze, vol. I, pg.143-144

³ Documente engieze, vol. I, pg. 157

The record that the English Ambassador to Constantinople sent to London on August 25th, 1806 tells about his colleague General-in-Chief Sebastiani's machinations to incite enmity among Turks against Russia.

Besides two Romanian centers, French agents were also spread in many places in the Danube river basin for not only providing controlling spots but also making them an apple of discord. One of the spots was Vidin. Its consul was Meriaj who also left some remarkable records.

3.

French Agents are Concerned about Manuk Bey

Napoleon and his agents would become more active at the end of 1806 after the announcement of Russo-Turkish hostility. The Prince, previously encouraging Sultan Selim's anti-Russian moods, now rejoices.

In 1802 he writes the following to Selim, "Wake up, Selim and call your co-thinkers to the Ministry, drive out all your enemies otherwise you will lose your country, religion and family". Four years later in 1806 he sent Sebastiani to Constantinople to make Sultan revenge Russia. As we remember, he managed to relieve the princess of Bucharest and Iasi of their posts for being pro-Russian. He was happy that Italinsky, the Russian Ambassador to Constantinople requested his pass, not being able to get his desired explanations. And now he is satisfied to see that a part of his plan has succeeded; when Emperor Alexander I's armed forces headed by Commander-in-Chief Milensky crossed the Dniester in 1806 and reached Moldova and Wallachia on November 17th and December 13th respectively, Sultan Selim declared war on Russia on December 30th.

On January 1st, 1807 Napoleon congratulates Sultan Selim on the declaration of war in his letter sent from Warsaw in which he writes, "It's high time the Ottoman Empire achieved its former glory. Not a minute should be lost".

The next day on January 2nd Lamar, the French Ambassador to Bucharest informs Talerian, the Minister of Foreign Affairs that he has to move to Rusjuk during the invasion of Russian armed forces so that to be under Bayraktar Mustafa Pasha's defense.

On January 6th Talerian instructs the French Ambassador to develop good relations with Bayraktar and tells him that his diligence towards the defense of the Ottoman Empire is the only means for Bayraktar to keep the reputation that defunct Tarsenekli Oglu has left to him.

However, French agents in Danubian regions were concerned with something. Some people had a serious influence on Bayraktar and incited anti-

French moods. There is no need to say that those people were Manuk Bey Mirzayan and his compatriots.

Manuk was already a notable figure not only in Rusjuk, but also in Danubian regions. Manuk was a close advisor of Tersinekli Mustafa Ismail, the governor of Rusjuk and Trnova. After the latter's death on August 16th, 1806 Manuk kept his fame and strengthened his position under his successor Bayraktar Mustafa Pasha's reign, especially when he was appointed the Commander-in-Chief of Danubian Turkish armed forces and the governor of Silistra. Manuk would gradually spread his influence, particularly after October 24th, 1807 when Sultan Mustafa IV granted Manuk a title of dragoman⁴ and a degree of bey.

Four Sebastiyans would support Manuk Bey: Poghos, Mesrop, Martin and Gabriel. Poghos was famous for his linguistic and diplomatic talents and had been working with Constantine Ypsilantis, the prince of Wallachia and when the Russo-Turkish war began he became more active supporting Russian interests together with his brothers Mesrop and Gabriel and nephew Martin.

French agents could not help worrying about Manuk and his team.

On November 16th, 1807 Meriaj, the French Consul of Vidin informs Paris that Mustafa, the pasha of Rusjuk, is surrounded with Prince Ypsilantis and people devoted to Russia who will disorganize the Ottoman armed forces in the Danube with their intrigues and will try to prevent the arrival of Dalmatian armed forces that Napoleon promised to send to help Turks. Meriaj specifically mentions Poghos, "As I know, he has a brother in Paris as an attache in the Ottoman Embassy".⁵

On April 8th, 1808 Meriaj sends another record to his government from Vidin in which he speaks about the resumption of Russo-Turkish enmity that was previously stopped by the Truce of Slobozia and says that Commander-in-Chief Mustafa Pasha is a rude person but "he is ruled by two Armenians: one of them is Sevastiani (he means Poghos Sebastian) who was the agent of Ypsilantis and princes succeeding him and the second Armenian is Manukchi (he means Manuk Bey Mirzayan), a landowner in Wallachia".⁶

Napoleon could not help worrying of the records of the agents. He felt new obstacles on his way of invading Russia in spite of General-in-Chief Sebastiani's machinations and Danubian agents' provocations.

⁴ An interpreter, translator and official guide between Turkish, Arabic and Persian-speaking countries

⁵ Hurmuzachi, Documents, appendix I, A, pg. 483

⁶ Hurmuzachi, Documents, appendix B, pg. 505

In order to succeed, Russia must have been busy at that moment not to be able to keep its territories. Napoleon wanted Russian armed forces to be busy elsewhere not to become an obstacle.

Unfortunately, Russo-Turkish enmity in Danube region was the one Napoleon had planned. He was afraid of losing control over Turkey that would lead to the improvement of Russo-Turkish relations, endangering his expectations.

Napoleon really had something to be afraid of. Events would develop in undesired ways.

4.

Manuk Bey's Pro-Russian Moods

Many people were surprised how a person like Manouk Bei who lived within Turkish governmental framework and was famous for his active role in Turkey, would become pro-Russian, basing all his future activities on Russian interests.

Hence, some people considered Manuk Bey a corrupt agent who betrayed his homeland Turkey.

The documents about Manuk Bey's life and work does not show him as a corrupt agent. In spite of his adventurous life and impudence in commercial and economic initiatives, he also had a serious political self who was not indifferent towards his surrounding and was always long-sighted.

The one, who was aware of Balkan peoples' lifestyle and negative circumstances of Turkish yoke, would foresee Russians' role in the existing situation.

The archived documents prove that Manuk Bey predicted the role of Russia in Balkan peoples' life even before the Russo-Turkish conflict. So, he also aimed to get under Russian umbrella.

We have Constantine Ypsilatis' record sent to Bolkunov, the Russian consul of Iasi on April 1st, 1806, asking for a citizenship for Manuk. ⁷ On May 7th Prince sent the same instruction to Prince Czartoryski. ⁸ Two weeks later on May 22nd Bolkunov gave a passport to "Manuk Martirosovich, originally from Yerevan". ⁹

However, Manuk Bey did not want to make use of Russian protection for a long time and did not break all relations with Turkish circles, especially

⁷ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 127, paper 100

⁸ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 135

⁹ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 127, papers 137-139

keeping good relations with Tersenekli and his successor Bayraktar, the governors of Danube Region.

When Russia started a new movement in the Balkans, Manuk Bey stayed true to his conviction, not only encouraging Cristian people who wanted to get rid of Turkish yoke, but also developing relations with Turkish governors who found that amity with Russia would be driven from the interests of Turkey.

Within the first two years of the war, Manuk Bey kept his relations with his Turkish companions, particularly with Commander-in-Chief Bayraktar. He helped Bayraktar, taking care of Turkish fortresses, providing food to soldiers and supporting him in the battle against janissaries. However, his main concern was the establishment of Russo-Turkish amity that also became the concern of Turks surrounding him.

Another reason for the development of Manuk Bey's pro-Russian moods was the disgust towards Turks that evoked after his friend and protector Bayraktar Mustafa Pasha's tragic death and after the pest that most of his companions and friends had to experience because of their positive attitude towards the idea of Russo-Turkish amity.

At the end of 1808, Manuk would break all his relations with Turkey and forever tie himself to Russian people and interests, first of all supporting Russian armed forces during four years of war against Turkey and during the treaty of solidarity.

5.

Turks that Support Amity

Those who explore the history of Russo-Turkish relations cannot help referring to an important point: classes in Turkish population that supported amity with Russia. These classes should be looked for in Rumelia Region as here people were more displeased with their unfair lifestyle caused by janissaries. Of course, there were people in Rumelia Region supporting the collapse of the empire. On the other hand, there were also people aiming at having a reformed country through amity with Russia.

It is important to mention that the governors of the Danube river basin were more inclined to the latter approach and Manuk Bey had a serious role in it.

Tersenekli Oglu Ismail, Bayraktar Mustafa and Kyose Kehya Ahmed, the governors of Rusjuk had favorable attitude towards Russia inspired by Manuk Bey. In fact, Manuk was the banker of the three of them but in reality he was even more than an advisor especially when it came to their political relations.

Tersenekli Oglu, the governor of Rusjuk and Trnova was also close with Manuk Bey. Manuk also made profit out of their friendship in his commercial initiatives such as silk monopoly in the Danube river basin.

Alas, Tersenekli Oglu was murdered in a conspiracy on August 16th, 1806 before the 1806-1812 Russo-Turkish war and was succeeded by Bayraktar Mustafa.

Bayraktar would continue Tersenekli's way.

On August 29th, 1806 (September 10th) Bolkunov, the Russian consul in Iasi informs the Ministry of Foreign Affairs in Petersburg that Manuk had previously kindly informed Kiriko, the Russian consul in Bucharest that like Tersenekli Oglu, Ismail Bayraktar Mustafa was also showing readiness to develop relations with Russia.¹⁰

The Sublime Porte in the face of Tersenekli relieved the rebel governor of his post because he had caused inconvenience to the Central Government. The Porte had the same opinion about Bayraktar, considering him a rebel. Serious efforts had to be made for the Sublime Porte to recognize Bayraktar. Manuk also took part in those efforts, making use of his connections in Constantinople.

He introduced Bayraktar as the governor of Rusjuk to Constantinople immediately after Tersenekli's death. A Turkish historian Uzuncarsili writes in his monograph about Bayraktar, "Tersenekli's banker (he means Manuk Bey) sends a letter in Armenian to his companion in Constantinople, informing that Bayraktar has become the governor of Rusjuk. The armed forces, notable people and the leaders of 41 provinces have welcomed him. The same banker writes that Bayraktar has paid Tersenekli's debts without bothering the latter's opponents and he would allocate the remaining money to treasury. He has to apply for the validation of his position in Istanbul".¹¹

Manuk became friends with Bayraktar from the very beginning to later become a close partner for supporting his deeds and smoothing his path.

Future Grand Vizier (Sadrazam) was not ungrateful to Manuk. He in his turn contributed to Manuk's rise. It was under Bayraktar's reign that Manuk would be granted the title previously unavailable to any Armenian. He would become the Prince of Moldova.

¹⁰ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 129, paper 59

¹¹ Uzuncarsili, pg. 45

6.

For a Private Treaty of Solidarity

Manuk Bey insinuated Bayraktar Mustafa Pasha the idea of a private Russo-Turkish treaty that gave him no rest either while commanding Danubian Turkish armed forces, or after becoming the Grand Vizier. He would implement that idea regardless of French machinations. Russo-Turkish enmity was most of all advantageous for Napoleon and he, more than anyone else, wanted it to last.

Napoleon's greatest concern was the fear that Turks and Russians would conciliate without his participation in the negotiations. In that case his plan would fail and he would not have any role in the negotiations taking place in capital Paris.

Napoleon's fears were not in vain.

The sources at our disposal state that Bayraktar had antipathy towards the French and was making efforts to conciliate with Russia without French participation. He endeavored to do so even after the establishment of enmity at the same time staying true to his mission as a Commander-in-Chief of Turkish armed forces fighting against Russia. His efforts to develop Russo-Turkish relations would get a new breath after the Truce of Slobozia signed on October 24th, 1807 and particularly after Russian new Commander-in-Chief Prozorovsky's arrival in Bucharest on October 15/27th, 1807 who came to substitute former Commander Michelson, dead in Wallachia a few days before.

In fact, during the Russo-Turkish war Prozorovsky was the most resourceful among Russian commander-in-Chiefs who welcomed the idea of amity and managed to develop close relations with Bayraktar. Two commanders' efforts did not succeed and they failed to witness the treaty of solidarity because of different approaches two capitals had towards negotiation process, especially when it came to Russian demand of land concession. The delay of the treaty was also caused by events that raged the Ottoman capital.

7.

Aftermath of the "Nizam Djedid"¹² Failure

In summer 1807, Turkey was unstable inside. "Nizam Djedid", that Sultan Selim III launched for creating professional armed forces and putting end to janissaries' indiscipline, became fatal for him. Selim's decree for that military initiative proclaimed in May, 1805 gave rise to complaints within the country. Janissaries were also dissatisfied with the fear of being disciplined. Different classes of the population were complaining about the expenses caused by "Nizam Djedid" initiative that would create a new burden of taxes.

¹² A series of reforms carried out by the Ottoman Sultan Selim III

Together with supporters of Selim III and “Nizam Djedid” such as Abdul Rahman Kadi Pasha, there was a class of notable people that believed in the failure of reforms. This class was becoming stronger day by day, creating a wave of complaints that resulted in a movement. The movement was headed by Kaymakam (lieutenant) Musa Pasha and new mufti¹³ Attaullah Efendi.

In May, 1807 janissaries’ discontent would burst. A class called yamak¹⁴ led by Kabakci Mustafa would start the rebellion, refusing to wear “Nizam Djedid” uniform. This wave soon attracted other units as well turning into a revolt. First of all, they one by one destroyed the proponents of the reforms and later threatened Sultan. To save his throne Sultan betrayed some of his people to janissaries and even made a decree of dissolving “Nizam Djedid”. But all this did not work.

Two days after the rebellion on May 17/29th, Selim III was dethroned and arrested in the palace. Janissaries saved his life but instead, placed Mustafa IV on the throne. Janissaries established an autocratic regime in the country and sultan became just a “puppet” for them. The dethroned sultan’s all relatives were persecuted and janissaries’ stewards came to posts sponsored by the above mentioned kaymakam and mufti. 17 of Sultan Selim’s officials were beheaded in Meydan.¹⁵

The foreigners’ security was guaranteed and they had nothing to be afraid of. England did not lose the moment to turn to the Sublime Porte to sign a treaty against France. Commander-in-Chief Sebastiani, the French Ambassador learnt the news and requested his passes. The terrified Sublime Porte broke its relations with the English Ambassador. On the other hand, it beheaded Prince Sutson, the first translator of Divan as he was suspected for revealing the secrets of Turkish Government. Commander-in-Chief Sebastiani managed to keep in touch with Kabakci that would always be powerful and win his support in favor of France. Due to him Sebastiani rebuilt his influence on Ottoman capital.¹⁶

The events taking place in the capital at that time would certainly have its influence on the front in spite of the truce. Janissaries’ licentiousness could not help reaching soldiers, affecting their discipline. On the other hand most of Rumelia governors who were against Sultan Selim’s reforms from the very first day were now new governors of Constantinople.

Of course the conversations with Russia would stop.

¹³ A Muslim legal expert who is empowered to give rulings on religious matters

¹⁴ Auxiliary troops of the army of the Ottoman Empire raised from the local Muslim population

¹⁵ Jeanin Gaver, *Turquie*, Paris, 1848, pg. 372-373

¹⁶ Caroline Furet, *Histoire abregée de l’Empire ottoman-Constantinople*, 1869, pg. 178

8.

Rusjuk "Yaran"

Janissaries considered themselves victorious vainly as Sultan Selim's proponents disappeared and started secretly creating a sympathetic atmosphere around the dethroned sultan.

Selim's proponents managed to create rebel cores against Constantinople's new regime in different corners of the Empire.

Danube Region with its center Rusjuk was one of those cores under the command of Bayraktar Mustafa Pasha.

Bayraktar was lucky to have a loyal companion like Manuk Bey by his side. He was Bayraktar's main supporter after Tersenekili's death and continued the same way during the unstable situation in the Ottoman Empire.

Besides Manuk Bey, Bayraktar was also supported by a number of Turkish officials that had been persecuted and pursued because of being proponents of Sultan Selim's reforms. They wanted to create an oppositional core even in the army.

Among Bayraktar's first supporters were Senior çavuş Mehmed Tahsin Efendi and Bayraktar's compatriot Mehmed Emin Behij Efendi who was responsible for food provision to the army at that time and Kyose Kehya Ahmed Efendi who had substituted Bayraktar as the governor of Rusjuk after the latter had been appointed to the posts of the governor of Silistra and the Commander-in-Chief of the armed forces.

Being persecuted by janissaries, more notable people were joining Bayraktar's team. Among them were Abdullah Ramiz, Mustafa Refik and Mehmed Said Galib; respectable officials under the reign of Sultan Selim.

This group, that was called Rusjuk Yaran, would have its decisive role in new events that would soon rage Turkey again.

While referring to Rusjuk Yaran,¹⁷ Turkish historians generally ignore Manuk Bey. For instance, Ismail Uzancarsili devoted a whole monograph to three main figures of Danube Region in which he does not uncover Manuk Bey's deeds and role, just slightly mentioning his name as Bayraktar's banker. It is necessary to remember that many facts and documents about Bayraktar's life and work are still unfamiliar to Turkish historians and the documents we are going to publish will be revelation for them as well.

We are grateful to Russian historian Muller A. F. who writes about Manuk Bey's important role in Russo-Turkish relations in his monograph devoted to Bayraktar that is based on the documents from Russian archives. He also writes about Manuk Bey's participation in Rusjuk's group and claim that

¹⁷ Hereinafter referred to as Rusjuk group

Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk and Manuk Mirzayan (better known as Manuk Bey) were also members of that group "though Turkish historians do not remember them". Muller writes, "Manuk Bey played a more modest but equally important role. Being a Christian, he would not like to have a governing post in Turkish government. But Bayraktar's financial means and the connections of his commercial activities were under Manouk Bey's control. Manuk Bey was also responsible for another important task, i.e. regular payment of wages to soldiers. Finally, Manuk was a very wealthy person and though iron and gold were "functioning hand in hand" in Turkey those days, they still did not have equal rights. The sword was more fearful, while the money was more powerful. Hence, Manuk Bey was introduced as "Eminence grise".¹⁸

The Russian historian also refers to Manuk Bey's connections with defunct Tersenekli, emphasizing that he had an important influence on the formation of Tersenekli's pro-Russian moods.

The same Muller says the following in his speech about Ramiz Pasha in Bucharest, "If Abdullah Ramiz Efendi was Mustafa Pasha's right hand in Rusjuk group, then famous Armenian banker Manuk Bey Mirzayan was the left one".

As we can see later, this Rusjuk group would have an undeniable role for Bayraktar Mustafa Pasha.

9.

Napoleon Makes Turks Angry

Rusjuk group had two main goals: to free the country from janissaries' tyranny and to try to develop relations with Russia, firstly putting end to the war. These goals were the ones each patriot aimed to realize in those difficult days for Turkey when "The Sick Man" refused to recover, being destroyed inside and surrounded with external danger.

Hence, Rusjuk group did not consist of Russian betrayers. They made up their mind to beware of France and aimed at establishing connections with Russia out of belief that a country would be in danger when relying on "remote saints". The members of Rusjuk group who were able to escape from janissaries had to seek shelter in Russia. That's why the news was spread among Turks that former Commander-in-Chief Bayraktar was a Russian agent and betrayer.

Anyway, Turks had reasons for being beware of Napoleon. They could witness that the French Emperor was inclined to warm relations with Russia at the expense of Turkey, while encouraging the latter in Russo-Turkish battle.

¹⁸ A. F. Muller, Bayraktar Mustafa Pasha, Moscow, 1947

Shortly after sending Commander-in-Chief Sebastiani to Constantinople as a savior of the Ottoman Empire, Napoleon signed several agreements. Some of them seemed to be in favor of "The Sick Man", while the others were prone to support its enemies. Turks could not take into account that Napoleon himself was confused about his different opponents. His confusion led to sign different treaties one after another. Napoleon's thirst for glory, passion for adventurism and suspicion for both proponents and opponents caused discrepancy especially in his attitude towards Turkey.

While terrified Turkish governors were not able to see positive sides of events, the patriotic group of Turks gathered in Rusjuk could better evaluate the situation. Napoleon signed the Treaty of Tilsit with Russia on July 7th, 1807. Rusjuk group would have felt some danger from it, even if they had not known Napoleon's secret intention, i.e. "if treaty of solidarity was not signed between Russia and the Sublime Porte within three months, France would unite with Russia and both sides would agree to free all provinces of the Ottoman Empire in Europe from Turkish yoke except Constantinople and Rumelia Region" (Article 8).

The Truce of Slobozia between Russia and Turkey succeeded on August 12/24th, 1807 and was signed due to Giyermino's efforts whom Napoleon had sent to Wallachia to organize a truce between two sides. However, Rusjuk group did not want the negotiations to take place in Paris under Napoleon's control who would allegedly protect Turkish interests as persuaded before by French agents.

A Turkish historian and professor Enver Ziya Karal is the author of "The Ottoman History", volume V, which includes the period of 1789-1856. Talking about the Russo-Turkish Treaty of Tilsit signed on July 9th, 1807 he says, "Napoleon took advantage of Russo-Turkish battles as Russia had to allocate much forces to the fight in Turkish frontier and lost the Battle of Friedland to France, hence having to negotiate with Napoleon".

The historian continues, "Napoleon sacrificed Turkish amity in Tilsit and even referred to Turks as *wildlings that can no longer be humans*. In fact, Napoleon used Turkey in his foreign policy as a pawn and a tool. He thought to guarantee Russian support in his European plans through Turkey".¹⁹

The same days as Rusjuk group resided in the capital of the Ottoman Empire and Bayraktar managed to occupy the post of the Grand Vizier and negotiations were being made with Russia to sign the treaty of solidarity without the help of France, on October 12th, 1808 the very same France would agree with Russia in Erfurt to "have Danube as a boundary".

¹⁹ Enver Ziya Karal, Osmanli tarihi, vol. V, 1961, pg. 102-103

Enver Ziya Karal says that Turkish officials understood Napoleon's bifacial policy towards Turkey and realized that "there is no need to remain ally with France".²⁰

10.

Bayraktar Mustafa Pasha

Napoleon could not help worrying about the unexpected turn of events in Danube. He lost his trustworthy companion in the face of Selim, whose naivety could have easily been used in favor of his plans. On the other hand, his former companions were now Rusjuk members inclined to the idea of Russo-Turkish amity.

Turkish chronicler Enderuni Bekir Efendi writes that after the events of Constantinople in 1807 Commander-in-Chief Sebastiani left the capital and met Bayraktar on his way to France. He tried to cunningly convince the latter to again place Selim to his throne, who would obviously follow French policy.²¹

However, Bayraktar was not so naïve to be caught in his trap. People around him, particularly his close advisor Manuk Bey were also vigilant.

The French consuls of Danube Region could not help worrying about Manuk Bey's influence on Bayraktar Mustafa Pasha. His influence would become dangerous for France when Rusjuk group's plans of Russo-Turkish amity turned into actions.

In January 1808, Bayraktar Mustafa Pasha and Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk were already writing to Prince Ypsilantis in Kiev for the purpose of amity. They hoped that the prince of Wallachia would use his connections with Russia to smooth the way of Russo-Turkish amity.²²

Poghos Sebastyan, Ypsilantis' former companion also writes to him, saying that Bayraktar, Ahmed Efendi and Manuk Bey are for him and against Tsutsu, who came to take his post in Bucharest.

The attempts of amity would hardly succeed if Prince Prozorovsky did not become the Commander-in-Chief of Russian army.

Prozorovsky's first contact with Turks was at the beginning of 1808. In his amicable letter to Bayraktar he asks to pass three confidential letters to their addressees. The recipients were Grand Vizier Celebi Mustafa Pasha, Reis Efendi and Nishanchi Bashi. The main subject of the letters was the exchange of captives. In reality, the return of some Turk captives became the subject to create contact between two sides.

²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanli tarihi*, vol. V, 1961, pg. 103

²¹ Enderuni Bekir Efendi, *Vaka i cedide*, pg. 30-31

²² The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1918, pg. 153-154

In response, Bayraktar writes to Prozorovsky on February 7th, 1808 (January 26th) that his confidential letters have been sent to addressees and expresses his wish for soon reconciliation of their countries²³. Bayraktar's letter (we will refer to its full version in the article) was the second favorable step for starting relations with Russia.

On February 10th (January 30th), 1808 Prozorovsky informs the Minister of Foreign Affairs Rumyantsev about his application to Turkish sadrazam (the Grand Vizier) sent through Bayraktar Mustafa Pasha, adding that the latter showed amity in his response and even sent gifts to him. Attaching the copy of his letter sent to the Grand Vizier, Prozorovsky wants to know what impression his application has made on the autocrat.²⁴

In this letter on February 10th, 1808 Prozorovsky also speaks about the impression he got from Bayraktar's letter, especially focusing on the motives for signing the treaty of solidarity. The reader will find Prozorovsky's letter in the article as well.

On April 23rd, 1808 we will find Poghos Sebastyan in Iasi²⁵; one of those four Sebastyans (Poghos, Mesrop, Gabriel and Martin) who were familiar with political nuances of the region and collaborated with Manuk Bey within the framework of his diplomatic activities. He had a duty of putting contacts and negotiations into practice.

Indeed, Poghos Sebastyan's meeting with Prozorovsky had the desired outcome as Prozorovsky decided to send his delegate to Rusjuk for meeting Bayraktar Mustafa Pasha.

The French agents' concern grew in 1808 as the Russian delegate arrived in Rusjuk. That person was Bervits, who first met Manuk Bey as the latter was responsible for negotiations with Russia and also reserved the right of concession even though it was outside of his military competence. It could be a matter of discussion only in the Sublime Porte.

In June 1808, Meriaj, the French consul of Vidin writes to his government from Rusjuk that a Russian titled officer has already arrived at the end of May and stopped at Manuk Bey, Mustafa Pasha's banker who is also his advisor and agent together with Poghos Sebastyan and the owner of great estates in Wallachia. Meriaj says that the Russian agent has come to negotiate with Mustafa Pasha. He wants the Sublime Porte to call back Muhib Efendi, their delegate in Paris and aims at ending negotiations in Slobozia without a mediator, in that way leaving French mediation out due to which the provinces

²³ The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 163-164

²⁴ The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 171-174

²⁵ The archives of Russian foreign relations in Russia, case 1918, pg. 124-129

invaded by Russia must have been emptied out. All the suggestions are not known.

Meriaj continues, "The Russian officer or agent stayed at Manuk Bey for 34 days, met Mustafa's trusted person Kyose Kehya Ahmed Efendi who had been serving in the Sublime Porte. Mustafa Pasha reported the Sublime Porte about Russian suggestions but Sultan rejected them. Kyose Kehya was called to Adrianople and was reprimanded for getting involved in such suggestions. Russia made promises to Manuk Bey and it is said that he has already received the monopoly of salt mine in Wallachia that will annually bring a profit of two million".²⁶

The Truce of Slobozia needed to be prolonged in order to continue relations.

On July 6/18th, 1808 Prozorovsky writes to Bayraktar Mustafa Pasha that he is ready to prolong the Truce till the end of negotiations in Paris for Russo-Turkish conciliation.

It seemed Russia already started trusting Bayraktar Mustafa Pasha. They were also aware of Bayraktar's efforts to get rid of French custody.

On July 14/26th, 1808 Prozorovsky informs Rumyantsev about Baraktar's plans against France as Manuk Bey reported him before.²⁷

On July 25th, (August 6th), 1808 in his report about the meeting with Manuk Bey, Bevrits also refers to Turks' not so much amicable attitude towards France.²⁸

11.

Napoleon and His Bites

Napoleon's bifacial policy with Turks did not prevent him from trying to win their trust again.

There were some bites in his efforts that he would use from time to time for attracting Turkey to his side and keeping its enmity with Russia.

One of the bites was the military assistance in the face of Dalmatian army that Napoleon had promised to send to Danube to help Turks in the struggle with Russia. Commander-in-Chief Sebastiani himself made this suggestion on the first days of moving to Constantinople.

In his biography, Manuk Bey reports that on November 24th, 1810 he wrote from Bucharest to Hovakim Lazaryan, the Prince of Petersburg to remind him of his service to Russia.

²⁶ Hurmuzachi, Documents, appendix B, pg. 517

²⁷ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1921, paper 443

²⁸ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1921, papers 404-405

“Witnessing my service some sneakers incited Turks’ and some Europeans’ enmity against me. However, I never broke my will and loyalty. Moreover, while the war was igniting the country and Europeans were sacrificing properties, I became more encouraged and industrious. They were continuously weaving new things to drive Russian forces out of cities in order to save their Dalmatian²⁹ compatriots. I could hardly persuade pasha not to accept their suggestion. He did so”.³⁰

On March 12-24th, 1810 the Commander-in-Chief of Russian armed forces General Bagration sends a record from Bucharest, asking the Tsar to grant Manuk Bey the Order of Saint Vladimir for his unselfish service to Russian armed forces. He also remembers the following fact:

“During the Russo-Turkish war Commander-in-Chief Sebastiani suggested the Sublime Porte sending a French army of 25000 to Danube through Bosnia. The Sublime Porte accepted this suggestion but it needed to convince Mustafa Bayraktar to allow the movement of French army through the region under his control. A letter was sent to him and, at the same time, Commander-in-Chief Sebastiani sent his brother-in-law Khon and a French officer to persuade Bayraktar. Following Manuk Bey’s advice, Bayraktar Pasha rejected French agents and sent them back. This rejection incited Commander-in-Chief Sebastiani’s enmity towards Manuk Bey. He became Manuk’s deadly enemy and complained about him in the Sublime Porte, calling him a bribed betrayer”.³¹

On November 24th, 1810 Manuk Bey refers to the crusade of European newspapers in his long letter sent to Hovakim Lazarovich, his colleague in Petersburg:

“Witnessing my service, some Europeans who were hostile to Russia spread news about me in newspapers as if I am the deadly enemy of the Ottoman Empire and close partner of Russia”.³²

In this way Manuk Bey would become a target for the French and all those who wanted Russia and Turkey to be enemies.

12.

Invasion to Constantinople

In July 1808 Rusjuk Yaran hurried to start its activities. The unbearable regime that janissaries had established in the Ottoman capital having a “puppet”

²⁹ Catholic Croatians living in the territory of former South Slavs

³⁰ The central state historical archive in Leningrad, fund 880, case 7, papers 76-83

³¹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1937, papers 178-181

³² The central state historical archive in Leningrad, fund 880, case 7, papers 76-83

on the throne in the face of Mustafa IV, worried people who could foresee the expected disaster in Turkey.

A French famous historian Rambo describes him as follows, "New sultan Mustafa IV had long been known for his aversion towards reforms. The Ottoman countries attributed it to the news from Europe because Mustafa IV was an unversed person and could think of nothing but his amusement".³³

Concerned with the dangers threatening the country, Rusjuk group found it unacceptable to behave like an audience and do nothing. It became necessary "to kill the evil in its own lair" which was not an easy task, indeed. It was not only a matter of risk, but also experience.

In order to fulfill their great plan, Rusjuk group needed both Manuk Bey's advice and his financial support. Manuk Bey would play a remarkable role in the success of great invasion.

It is worth recalling that Ramiz who would later become Bayraktar's right hand, was not involved in the group from the very beginning. He had been exiled to Filibe (present Plovdiv) during Mustafa IV's regime. Manuk Bey's trustworthy companion Papik would visit him and persuade to join Bayraktar's team.

Rusjuk group's main mission was destroying janissaries' power, dethroning Mustafa and placing Selim III to throne again. There was no other way to succeed but for military invasion to Constantinople. Bayraktar Mustafa would head this invasion on his own.

It is quite obvious that the movement needed some preparatory work. First of all they must have paved the way without giving rise to doubt among Sultan and the Grand Vizier Celebi Mustafa Pasha about their real motives. For that purpose, Bayraktar sent Behij to Edirne to assure the Grand Vizier that the mission of Bayraktar's movement would only be directed against janissaries. Later Behij left for Constantinople. On the other hand, Bayraktar's another trustworthy person Haji Alin, having just a little group of conspirators by his side managed to take yamaks' leader Kabakci unawares in his house in Fanaraki and send his head to Bayraktar.

The events rapidly followed each other. On July 23rd, Bayraktar came to Constantinople with his trustworthy army. Sultan and sadrazam were taken aback. They just realized that Bayraktar had not come to Constantinople to restrain janissaries. They were right. At first he took sadrazam's seal from Mustafa Celebi and relieved the officials and mufti of their posts and eliminated yamaks' military units.

³³ Rembaud, *Histoire générale*, VIII, pg. 674

Five days later, on July 18th, Bayraktar walked to the palace. Mustafa had guessed he was coming to dethrone him and place Selim to the throne instead. But he would not allow. The doors of the palace did not open for a long time and when Bayraktar finally managed to go in, he found Selim III's corpse. Mustafa had ordered to strangle him.

The throne could not be empty. Bayraktar placed Mustafa's young brother to the throne. He could hardly be found hid under the blankets during the invasion as Mustafa had wanted to kill him as well.

The new sultan made Bayraktar stay by his side and gave him the seal of the Grand Vizier on the day of enthronement. New sadrazam's first act was the revenge for Selim. He brutally punished the authors and accomplices of his murder and Sultan Mustafa's relatives. On the very first day of his post he displayed 33 heads in front of the palace. He beheaded the former kaymakam Mustafa Tayar Pasha that aimed to become a sadrazam. Former Grand Vizier Mustafa Pasha was exiled to Ismail. Only Mustafa IV's life was saved and he was imprisoned.

Bayraktar's all companions in Rusjuk held posts. Ramiz became the Kabudan Pasha, Mustafa Refik filled the position of Kehya Bey, Mehmed Seid Galib became the defterdar (Minister of Finance). They formed four pillars of Bayraktar's hall.

He undertook the plan of reforms, first of all creating a regular army that would be called Seymen.

13.

Russo-Turkish Contacts in Rusjuk

When Bayraktar headed to the capital of Rusjuk in 1808, the newly started Russo-Turkish connections were in danger. Still, Bayraktar was reasonable enough to empower Manuk Bey to negotiate on Bayraktar's behalf in his absence. Bayraktar's endless trust towards Manuk Bey from the very beginning and the latter's devotion enabled Bayraktar to take a risk. Bayraktar showed his trust when asking for Manuk Bey's advice at a distance, empowering him to take actions, giving him white but sealed papers or leaving some space in letters blank for Manuk Bey to fill them before sending.

Hence, Manuk Bey had to stay in Rusjuk to continue Russo-Turkish contacts that entered a new stage those days.

Accordingly, when Baron Bervits, Prince Prozorovsky's delegate arrived in Rusjuk on July 11th, 1808, Manuk Bey welcomed him as Bayraktar had already left for Constantinople.

Manuk Bey would also meet Russian delegates, arriving in Rusjuk after Baron Bervits. Prince Merchikov was one of them.

Much later someone who was introduced as "beizaden" in Russian documents would also come to Rusjuk to meet Manouk Bey.

Manuk Bey reported Bayraktar about all those meetings. His records sent to Constantinople were not saved to our days maybe being lost in Turkish archives. However we know about them from Bayraktar's responses that Manuk Bey used to keep in his archive. Our readers will get acquainted with them in the documents attached to this article.

On August 6th, 1813 Manuk Bey sent biographic notes to Hovakim Lazaryants, the Prince of Siberia in which he indicated that after becoming the Grand Vizier Bayraktar had trusted the contact with Prozorovsky to him.

"In order not to ask for the support of other countries, Bayraktar authorized me to negotiate with Prozorovsky about the conciliation with Russia".³⁴

14.

Days of Bayraktar as Sadrazam

After Bayraktar's appointment to the post of sadrazam the contacts of fighting sides would enter a new stage. Sadrazam wanted to develop relations, clearly foreseeing dangers that threatened Turkey in case of long-lasting enmity. The discussions between Manuk Bey and Russian delegations in Rusjuk were semi-official though they were made on behalf of Bayraktar, and Manuk Bey had all his letters. Bayraktar's goal was formalizing those discussions and organizing the first official contact in the Ottoman capital with Manuk Bey's participation. As it can be seen in the documents, Bayraktar called Manuk Bey to Constantinople for not only introducing him to the new sultan and granting the imperial edict for the name of the Prince of Moldova, but also having him by his side during official negotiations.

He would need Manuk Bey when Russian delegate Captain Krasnokutsky arrived in Constantinople for making the contacts official, that is to say for officially passing Prozorovsky's letter to the Sublime Porte and receiving the answer of the Turkish government.

Alas, Manuk Bey could not leave for Rusjuk immediately as ordered by Bayraktar as there were some problems that only Manuk Bey could solve. So, being invited to Constantinople on September 14th, he could leave only on

³⁴ The central state historical archive in Leningrad, fund 880, case 7, pg. 76-83

October 6th and arrived 10 days later, being welcomed by a group of 100 Armenians.³⁵

Johann Bibika Rosetti and Poghos Sebastyan left for Constantinople with Manuk Bey to support him.³⁶ At the beginning of the war Rosetti was the deputy of the Prince of Iasi and later he moved to Silistra to help Bayraktar in his diplomatic relations. As regarded Poghos Sebastyan, we already know him.

Manuk Bey's trustworthy companion Papik was also with him in Constantinople. He was next to Manuk Bey during all his activities and was familiar with all stages of his work. He was the one to write down memoirs about Manuk that would later be used by Mser Mseryan to write Manuk Bey's biography.

It is worth mentioning that Turkish historians pass by Manuk Bey's mission in Rusjuk as well as his role in Constantinople on these fatal days.

Fortunately, Krasnokutsky wrote down all details of his mission in Constantinople, telling that he arrived in Constantinople on November 12th and firstly met Manuk Bey. He also writes that the welcome was very warm and Prozorovsky's letter was solemnly read in Divan and he was promised to receive the Turkish answer in two days, i.e. on November 14th. He adds that on November 15th Turkish delegation with Constantine Mourouzis as a translator would leave for Iasi for final negotiations as Mnauk Bey had reported before.³⁷

Based on Papik's memoirs Mseryan also described the welcome of Russian delegate in the Sublime Porte:

"Mustafa Pasha welcomed Krasnokurtsky whom Russian Commander-in-Chief had sent as a messenger together with a translator. Bayraktar only had Manuk Bey by his side. When Krasnokurtsky read the letter, Bayraktar told him, "Napoleon promised to battle against Russia and drive them out from Wallachia and Moldova. Due to wise and trustworthy Manuk Bey, we realized that this promise was just a bait of France and nothing would be done on that matter".³⁸

Mseryan adds that Bayraktar's conversation with the Russian delegate was short because he wanted to continue negotiations in Rusjuk where he would go after Bayram.

Bayraktar instructed Manuk Bey to send gifts to the Tsar through Krasnokurtsky. Diamond jewelry in the form of diamond crescent and a star and

³⁵ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1922, pg. 317

³⁶ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1922, pg. 86-87

³⁷ Krasnokutstky A. G. Daily notes about the trip to Constantinople in 1808, Moscow, 1815, pg. 25 and 29-30

³⁸ Mseryan M. Manuk Bey Mirzayan's biography, pg. 170 (manuscripts are kept in the Matenadaran after Mesrop Mashtots)

255000 mined coins would be given to Krasnokurtsky after Bayram.

Napoleon's agents also knew about Russo-Turkish contact.

On December 31st Meriaj writes to Talleyrand from Vidin that "he is sure that in spite of the events taking place in Paris, the Grand Vizier Mustafa privately negotiates with Russia through Ypsilantis' former agents Manukchi (he means Manuk Bey) and Poghos who left for Bucharest after the revolution in Constantinople".

However, negotiations with Russian delegate would stop because of the awful events in the Ottoman capital.

15.

Bayraktar's Tragic Death

Bayraktar's reign did not last long. In fact, his power as a sadrazam appeared to be less stable than it was during the struggle against janissaries. The glory started to change him. Bayraktar's soldiers moved to Rusjuk from Constantinople. Bayraktar decided to ignore janissaries, as if they were evermore destroyed. In reality, they were waiting for a proper moment for revenge.

Bayraktar ignored even Manuk Bey's advice, who was asking to leave his work in Constantinople and move to Rusjuk to be in safety. Bayraktar could not decline young sultan's request and decided to stay by his side, aiming at implementing Sultan Selim's reforms with the help of respectable people of Anatolia and Rumelia who had promised to support.

Janissaries were secretly conspiring, waiting for the best moment to terror the city again. That moment arrived. On the Islamic holiday Laylat al-Qadr, that coincided with Ramadan (November 14th), Bayraktar gave leave to his loyal soldiers who were watching the city and only a few soldiers were left in the Sublime Porte.

That night janissaries attacked Bayraktar's people spread in the city and 6000 of them invaded the Sublime Porte that was watched by only 200 soldiers. At first, they ignited houses around, later destroyed the Grand Vizier's properties. After heroic self-defense Bayraktar became fully desperate and burned the barrels of powder kept in the tower where he lived. the next day only his corpse would be found.

Bayraktar's people, that were spread throughout the city, could not reach the Sublime Porte to help him. Nevertheless, they resisted in different corners of the city, hurrying to defend Sultan Mahmud in the palace that was also invaded. Now, the crowd wanted to dethrone Sultan Mahmud and return Mustafa instead.

Their cries became decisive for Mustafa. Mahmud's people strangled him, thus revenging for Sultan Selim.

However, rebels would finally win.

Bayraktar's companions had nothing to do but escaping from the capital. Manuk Bey was one of them.

Russo-Turkish negotiations stopped. Russian delegate Krasnokurtsky happened to be with Manuk Bey that fatal day, who had arrived to know the answer of Turkish Government and return to Prozorovsky the next day.

However, he had also no choice but leaving Constantinople.

16.

Bayraktar's Co-thinkers Gather in Rusjuk

After Bayraktar's murder one-time Rusjuk group was razed to the ground. Its main members that had hurried to Constantinople to take governing posts under Bayraktar's reign, had serious reasons for being afraid of janissaries' revenge. They found a shelter in Rusjuk that was still free from janissaries' influence and was governed by Bayraktar's former right hand Kyose Kehya Ahmed.

So, Bayraktar's co-thinkers gathered in Rusjuk and even started thinking about organizing rebellion against Turkish Government. Alas, it was beyond their power. Janissaries were gradually strengthening their positions in Constantinople and were now trying to make Mahmud II a "puppet". The only reason for saving Mahmud's life was his origin. He was the last member of Al-Osman family and there was no any other male candidate to place to the throne.

On the other hand, the new regime gained points of support in Rumelia regions and attracted governors to surround Rusjuk.

Yet, Constantinople hesitated for a moment. They even acknowledged Kyose Kehya Ahmed Efendi as the governor of Rusjuk. We may suppose that Sultan had a role in this decision. It was Ahmed Efendi who had found Mahmud and saved his life on the day of Selim's murder.

On January 28th, 1809 Meriaj writes to Shampán from Craiova, "The Sublime Porte had to acknowledge Kyose Efendi as the Commander-in-Chief of Turkish armed forces in Danube. Kyose had long been negotiating with Russia like Manukchi (Manuk Bey) who is a wealthy man and an important figure in Wallachia and is currently living in Rusjuk. Kyose Kehya received gifts through Kiriko, the Russian consul in Bucharest."³⁹

Besides Manuk Bey, Kabudan Pasha Ramiz and Inge Bay soon gathered around Ahmed Efendi, ready to support him.

³⁹ Hurmuzanchi, Documents, appendix, pg. 536

Rusjuk former group's member Mehmet Tahsin, who had been the Minister of Finance (referdar) under Bayratar's reign, was also murdered during janissaries' attack on November 14th, 1808.

Only Mehmet Said Galib Bey who was also Rusjuk group's member and chaired foreign affairs as Reis Efendi under the reign of Bayraktar, could escape persecution. Moreover, he would have his participation in the country's foreign affairs under the name Reis Efendi in future as well. As next article indicates, he would lead Turkish delegation in Russo-Turkish peace negotiations and would always preserve good relations with Manuk Bey.

As known, the enmity would last three and a half year. Together with military actions, attempts of conciliation would also be made during that period of time and Manuk Bey would always have his active participation in it.

Undoubtedly France was delighted with Bayraktar's death. The most dreadful obstacle for their plans disappeared. France hoped that new governors of Constantinople would stop Russo-Turkish negotiations for conciliation and would furiously continue the war.

France would have experienced the same delight when Rusjuk's core had completely destroyed. In that case, France would get rid of the last group of people who wanted to develop relations with Russia.

However, events proceeded in another way.

17.

In the Language of Documents

Before closing the first phase of Russo-Turkish negotiations caused by Bayraktar's death, we decided to attach some documents from Manuk Bey's archive.

These documents that are being published for the first time, come to uncover Manuk Bey's important role in the efforts of developing Russo-Turkish relations and to show the endless trust Bayraktar had towards Manuk Bey not only while being the governor of Rusjuk and the Commander-in-Chief of Turkish armed forces in Danube but also after becoming sadrazam.

These documents also show the Russian military officials' respect towards Manuk Bey that would strengthen after 1808 when he acted in favor of Russia. He did so firstly helping Russian armed forces in its future activities and later contributing to the process of Russo-Turkish treaty of solidarity. As the

second part of the article shows, this agreement seriously influenced Napoleon's failure.

Some documents have also been taken from Russian foreign relations archive. We will make use of their copies that were saved in Manuk Bey's archives in Bucharest. We aim at uncovering the first phase of Russo-Turkish contact, particularly Bayraktar-Prozorovsky relations. Another range of documents will be attached to the second part of the article and it will be dedicated to Manuk Bay's role in the Treaty of Bucharest.

I.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Prince Prozorovsky

Rusjuk, February 7th (January 26th), 1808

My grand and majestic friend,

I cannot express my happiness when I read your letter that so evidently introduced your wish to re-establish the harmony and mutual understanding between two empires and to strengthen the ties that already unite them, thus presenting people the so much required rest and peace. These feelings come to complete the High opinion about you which is the reason for my devotion to you. I cannot stop wishing you well-being and always looking forward to your amity. It is known that the Ottoman Empire desires to establish peace with the Russian Empire and rebuild their one-time amity if Petersburg's royal court wishes the same as indicated in your amicable letter, and nothing corresponds with the views of the Sublime Porte better. And undoubtedly this is why after the Treaty of Tilsit Russian royal court authorized you to negotiate and sign the so desired treaty of solidarity between the two empires. When trusting this mission to a bright-minded person like you, Russian royal court intended nothing but hastening the process of re-establishing amity and ideal harmony that once happened to exist between one-time allies. We are likely to facilitate this process and achieve the desired result sooner with the help of direct relations we have adopted. It is clear that you would like to contribute as a person who has authorities to take measures for succeeding.

As you have already opened the door to conciliation and amity, it is reasonable of you not to close it anymore, being guided by truthfulness and honesty as always and ignoring formalities. We should have no third party and should be in permanent and direct correspondence if we want to preserve the amity. Following the rules of bravery and being a serviceman, I never entrust my work to others and do not allow anyone intervene in it as I am used to doing

my job on my own. As a brave and noble man you should behave in a friendly manner and our responses and relations should be only known to us.

Our posts oblige to serve our sovereigns that sponsor us, be helpful to people and endeavor to create rest and peace for our nations. So, Mustafa Pasha is writing to Prozorovsky without formalities to honestly share his considerations in this letter that is sent through our trustworthy man. We expect honest reciprocity from your side when you receive and read it. We would ask to stay true to our amity and honest relations.⁴⁰

II.

From Prince Prozorovsky to Russia's Foreign Minister Rummyantsev

Iasi, February 10th (January 29th), 1808

You may remember my letters about Seresker⁴¹ Mustafa Pasha who had started to develop amicable relations with me through letters or my messengers sent to him. In one of his letters addressed to me he said to have gained a new companion in the face of me.

On January 22nd, I reported you the ending of his letter in my writing N 72. Now I am sending the copy of Mustafa Pasha's translated letter under the heading E.

Your Highness will certainly be surprised with his suggestion and amicable expressions. You can see enclosed its translation of the letter and the list of gifts I have received. I should send them to my wife at the first opportunity as they are all for feminine use.

I may conclude from the letter that Mustafa Pasha does not trust the Sublime Porte and wants to sign a treaty of solidarity with Russia in private conditions so that we appoint him the governor of this region and act against The Sublime Porte together. On the other hand, different passages of his letter prove that he preserves that duty for two emperors. Hence, we should notice that the Sublime Porte knew about this letter and he was only used as a means to send it.

The information under the heading F (though not being official) assures that the French messenger brought unpleasant news to the Sublime Porte from Paris, i.e. the pretensions of Russia and France demand the secession of some regions from the territory of the Ottoman Empire. Now has the Sublime Porte lost his faith in mediator Napoleon and does it want to sign a treaty with Russia

⁴⁰ The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 163-164, French translation

⁴¹ Minister of Defense

in private conditions without the third party? It is something that cannot be fulfilled secretly.

My response to Mustafa Pasha was based on my conjecture. Its copy can be found enclosed under the heading G. In the existing situation, I must have showed him my honesty. I had to give a long explanation to Mustafa Pasha, stating that I do not believe Turkey would cede territories and finally proved him that the author of the plan could possibly be England for making us signing this private treaty with the Sublime Porte so that to re-establish alliance with our royal court. ,

Should the French happen to read my friendly letter, nothing is written there that may correspond with their interests. I have just shown His Imperial Highness' wish to establish peace in the world particularly between the two empires, indicating at the same time that the treaty of solidarity should be signed honorably and without concealed benefits. In the ending of the letter I disclosed their similar machinations.

Lastly, in response to Mustafa Pasha's gifts, I sent him the best fur-coat costing 3000 rubles. For this purpose, I would ask to send me some things as it is impossible to foresee when I will need them.

Now, I will be glad if His Imperial Highness approves my gifts.

You know very well how complicated political problem can be even for people who get used to them from early years. If I have some experience, it is gained due to my service in armed forces. Hence, I would ask you to gladden me as soon as possible with the news about His Imperial Highness' evaluation of my tactics. At the same time, please, let me know your opinion and conclusions you have come to. With your amiability you make me be grateful to you and preserve my sincere respect and devotion towards you.⁴²

III.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Manuk Bey

Constantinople, August 26th, (Rajab⁴³ 3rd 1223)

I received your letters one after another and got acquainted with their content. I was glad to know about the warm welcome you had organized for Admiral Prozorovsky's delegate Bervits, Prince Menchikov arriving after him and Beizade⁴⁴ who arrived the last.

⁴² The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1919, pg. 171-174

⁴³ 7th month of Islamic calendar

⁴⁴ Son of a Prince

I do agree with the answers you gave during the discussions as they fully correspond with current requirements.

As regards the orders that you asked for, though not being actual yet as the conciliation has not started, I will organize it soon.

Mahmut II's enthronement and my appointment to the post of the Grand Vizier prevented from answering Prozorovsky's last two letters. To my belief he is aware of the current situation and will send another letter and as we can predict good preconditions concerning the European problem, I wrote a letter to the field-marshal, informing that I have given some instructions to you. As you see I have sent the letter addressed to him, leaving a part of it blank so that you can fill. Below I will give you the above mentioned instructions so that you know what to do.

I read the response of the commander (muhafiz) of Vidin and its French consul's letter concerning the problem of Serbia that the French agent in Constantinople had received and sent to Reis Efendi, our Minister of Foreign Affairs. Prozorovsky must be informed.

It is clear that problems were always solved with the help of power. As a caution to Russia, we should try to strengthen those regions with armed forces and with God's help we will do the same in future.

According to the news that I get, there is a rebellion in Spain. Taking into account the fanaticism and naivety of Spanish people, they will not give up. Accordingly, Bonaparte has to move armies from Poland and other places into Spain.

The French agent will try to reject this news particularly about Austrian preparations that anyway confirm its reality.

In response to Beizade's concern of whether Russia can rely on Turkey in case the war with France resumes, state that in such a case Turkey will not let Russia down. On that occasion we can refer to the problem of seven islands.

Taking into account the situation in Spain and the events that rage the world, it becomes clear that both countries will benefit from conciliation that was shattered for nothing.

Please inform field-marshal about all these points in a proper way and ask to send the response.

Besides, learn about Spanish-French events and ask whether Austria-Russia negotiations will take place. Let us know as soon as you get response.

Should you be asked anything about us, tell them you should come here but do not know the exact time.

We believe in your power and fully trust you.

Try to find ways to sign a private treaty, thus making a great service not only to me but also to the Ottoman Empire.

Should we not achieve the desired result the counteraction will be dangerous in France. Hence, you should be very careful in your actions.

MUSTAFA

The archive of History Museum of Bucharest, Nr. 26510 Original.

Turkish.

IV.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Manouk Bey

Constantinople, September 14th, 1808

Majestic and loyal Manuk Bey,

I got acquainted with your letters sent through Kucuk Tatar Khalil. I am writing this note to inform that you can move to Constantinople if your absence does not endanger Rusjuk and Danube regions. Discuss with your companions and as mentioned above come here if you find it appropriate. I hope you will act as needed.

MUSTAFA

The archive of History Museum of Bucharest, Nr. 26419 Original.

Turkish.

V.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Manuk Bey

Constantinople, September 14th, 1808

I received your response and sent a letter addressed to Prozorovsky, leaving a blank space in it. After reading please hand it to him if you find it necessary. Now I have a mission for you. News is spread about Russo-Swedish Treaty and French Ambassador's departure from Petersburg. If it is confirmed, the situation in Europe will change becoming beneficial for the Ottoman Empire.

Russia must know some information so you can inform Birvits who is in Rusjuk now. Please tell him, "Our Grand Vizier did not know all the details of the situation from the very beginning. Though our Grand Vizier's pro-Russian and anti-French moods were well known, he was not notified about the real essence of the situation. Now that he has already accepted the post, he

learned the reality and here it is! When Commander-in-Chief Sebastiani came to Istanbul he tried his best to attract Turkey to his side through the Russo-Turkish war. Eventually our decedent emperor answered that he would not battle against neighbor Russia. After staying there for a while, Sebastiani showed some letters sent from his government containing news about Russo-English machinations against the Ottoman Empire that had allegedly been reported from Petersburg. He wanted to prove the truthfulness of his words referring to Russian armed forces on the borderline, thus trying to deceive our country. Though the Ottoman Government took some precautionary measures, Russian armed forces took some pointless actions against the Islamic Empire and invaded "its land" until English navy reached Istanbul. The above mentioned Commander-in-Chief referred to these events to prove his statements.

Today French officials both in Paris and in Istanbul continue their intrigues talking about Russian intentions and assuring that French emperor endeavors to prevent them through correspondence otherwise he will use his military forces in Poland.

Bayraktar understood everything, saw even previous letters of France on this matter and realized that nothing would end in Paris.

On the other hand, Europe is in a chaos because of Spain and France started to again incite the Ottoman Empire. Remember that Bayraktar is inclined to our old neighbor Russia. However, he cannot pass anything to Sultan without your concrete actions in this situation.

Undoubtedly, these days the reconciliation agreement will be beneficial for both sides.

One of these days, I will leave for Constantinople to solve a number of important problems and return. You had better respond as soon as possible so that I can report Bayraktar and we start the process at the first chance.

The knowledge of preconditions will be very helpful.

Anyway your opinion is very important for choosing the most convenient camp. Hence, do whatever your wisdom dictates".

MUSTAFA

The following note is written on the envelope in Turkish, "To honorable and respectable Manuk Bey who is in Bucharest" and in French, "To Manuk Bey to Bucharest".

The archive of History Museum of Bucharest, Nr 26232. Original.

Turkish.

VI.

From Bayraktar Mustafa Pasha to Prince Prozorovsky

Constantinople, November 13th, 1808

I have received your amicable letter through our trustworthy man in Rusjuk Manuk Bey and assigned him some tasks. Taking into account the amity between us and our desire to re-establish one-time good relations of our countries, I found it necessary to assign Manuk Bey to inform you about the current situation.

After being notified, we think you will tell us your opinion.

Undoubtedly you may also take into account that not a single country or region has an experience of delaying the signing of the treaty of solidarity more than a year after the truce, especially when the "obstacles" are not unveiled.

However, it's clear that not a single obstacle can prevent two great empires from recovering amicable relations and that the treaty of solidarity will be favorable for both countries. Accordingly, you will do a great favor contributing to the realization of the process. This is what made me write this letter.

Our wish is to get the so much desired response from you as soon as you get the letter.

The Archive of History Museum of Bucharest, Nr. 26390. Original.

Turkish.

Annotation: This letter is not kept in Russian archives with the simple reason that Prozorovsky did not get it. We found it among Manuk Bey's documents with a Turkish note on its envelope written in Armenian letters. Probably it was written by the clerk of the archive. The note says, "From the Grand Vizier to the Field-marshal about the quick implementation of conciliation. As supposed, it did not reach its addressee".

The letter could not have been sent as janissaries' rebellion took place on November 14th, 1808, the day after Manuk Bey had received the letter. Bayraktar was murdered and Manuk Bey escaped from Constantinople. Consequently, the letter lost its value.

Pages from Manuk Bey's Life*

Siruni H.Ch

B

Supporting Kutuzov

1.

The new core of Rusjuk

Bayraktar Mustafa Pasha's tragic death on 14 November 1808 interrupted the negotiations attempted to conduct between Turkey and Russia for a while, attempts that were made when Bayraktar was in Rusjuk still as the Commander-in-Chief of Turkish armed forces operating in Danube and was to be so after getting the position of sadrazam⁴⁵. At first, the meeting which was to be held on November 15th, failed, when Russian delegate Krasnakutski had to go to the Sublime Porte with Manuk Bey for getting the Grand Vizier's⁴⁶ answer to Prozorovsky's offers. And after the tragic night, Bayraktar's close colleagues, especially those who were with him in his efforts to become closer to Russians left Rusjuk one after another.

All those would come to Rusjuk now to unite and form the new core which would not only stay loyal to the traditions of Bayraktar despite the new domination of janissaries, but also would have been for coming to terms with Russia.

Here Manuk Bey also had an important role to fulfill. Rusjuk had long served as a citadel for Manuk Bey where he had been building relations for decades and was highly popular among all classes. His popularity was spread over Danube region and the close ties he had with all the governors of that region, ensuring an exceptional position for him.

This very position was intensified especially by the popularity he had among Russians, with whom he was the one to communicate under the reign of Bayraktar, and now, when there were new efforts envisaged for coming into terms with Russia, Manuk was destined to become the link between the parties.

* See the beginning in "archives of Banber Armenia number 3, 1969"

⁴⁵ In the Ottoman Empire, the Grand Vizier (Turkish: Sadrazam) was the prime minister of the Ottoman sultan, with absolute attorney and, in principle, dismissible only by the sultan himself.

⁴⁶ The title of the minister and senior officials in the Muslim countries, the head of the political and military department.

2.

New Contacts with Russia

Kyose Kehya Ahmed Efendi, having hardly taken possession over Rusjuk lands, was firstly troubled with restoring friendly relations with Russian command and paving a way of understanding between the two fighting sides. He especially took into account the fact that Russia could possibly restart the interrupted military operations, which could have been disastrous for Turks, especially in this troublesome situation.

On November 20th, 1808 he sent one of Manuk's trustworthy men Martin Sebastian to Bucharest to meet Prince Prozorovsky and express his greatest desire to develop friendly relations with Russia which was planned by his ancestor Bayraktar Mustafa Pasha together with the commander-in-chief of Russian armed forces. Martin was warmly welcomed by the Russian commander-in-chief whom he presented gifts sent by Ahmed Efendi. Answering the commander-in-chief's questions he provided the latter with the detailed information on the new state of things among Turks. Prozorovsky himself affirmed his aim at friendly relations "towards this good neighbor⁴⁷ from Rusjuk".

Ahmed Efendi could do nothing without Manuk Bey. He not only needed Manuk's advice but also the latter's popularity among Russians. Fortunately, Manuk had already left Constantinople and reached Vize.

Ahmed Efendi immediately sent fifty horsemen to meet and safely take him to Rusjuk.

Immediately after reaching Rusjuk from Constantinople Manuk Bey's first concern was to revive relations with Russia for restarting the interrupted negotiations. Ten days after reaching Rusjuk he went to Bucharest, where he was warmly welcomed by the Russian commanders.

In a letter from Bucharest written on November 28th, 1808 (December 10th) local Russian consul Luca Chirico informs that, Manuk Bey arrived in Bucharest from Rusjuk that morning accompanied with Martin Sebastian, bringing a letter written by the governor of Rusjuk Ahmed Efendi addressed to Prozorovsky, affirming his loyalty to him. On that occasion Manuk Bey told that according to news the French ambassador to Constantinople had mysterious contacts with rebellious janissaries when he moved to Rusjuk from Constantinople after Bayraktar's murder, aiming at preventing any effort of contact with Russia.⁴⁸

⁴⁷ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1922, papers 495-496.

⁴⁸ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1922, papers 566-567.

Manuk Bey introduced to Russia the situation in Rusjuk at that moment and the readiness of Governor Ahmed Efendi and Bayraktar's former co-thinkers to restore negotiations. Russian commanders also showed their willingness and it encouraged Manuk Bey to return to Rusjuk and push Turkish governors to take tangible actions. In fact, they found it necessary to send a delegate immediately to Constantinople to clear the situation to the Sublime Porte.

However, at that very time, the Sublime Porte was thinking about destroying the core formed in Rusjuk. Sultan Mahmud, giving way to janissaries' pressure, wanted to sign an order which would sentence Ramiz Pasha and Ahmed Efendi to death as traitors and assigned Husrev Pasha and Molla Agha to execute their sentence, which was not so easy though. Indeed, Aidin Pasha, the Commander of Giurgiova who was asked to help in executing the sentence, did not want to become a tool against two of his friends.

However, the news had already been spread everywhere resulting in an unpleasant situation for Ahmed Efendi and Ramiz Pasha.

However, it was difficult to find points of understanding between Rusjuk and Russian commanders. Certainly Russia was aware of the complicated situation of Turkey at that time and probably wanted to make use of that situation in order to win without great sacrifices. They wanted firstly to take Rusjuk and Giurgiova without war and set hopes on Ahmed Efendi's assistance so that those fortresses of Danube surrender, that served as an anchor for Turkish defense. However, it was impossible for Ahmed Effendi to be willing to do so. Though being the governor of Rusjuk, he was surrounded with enemies who would hinder any of his initiatives. Moreover, he already did not feel safe about his post of the governor and thought about asking Russia for asylum.

A difficult situation emerged for Manuk Bey as well. Based on Papik's information, his biographer says, "I saw Manuk Bey who was in danger. He was insanely impudent towards difficulties. He decided to enter Bucharest while Russian forces were still there. Manuk Bey aimed at encouraging Ahmed Efendi and Ramiz Pasha to find ways for reaching Bucharest. As you have already organized a turnout, you have been condemned to death and are currently in danger".

Both Ahmed Efendi and Ramiz Pasha were less officious, though being aware of the difficult days waiting ahead.

Manuk Bey's departure to Bucharest could evoke complaints among the population of Rusjuk. Hence, the Turkish officials had to spread the news that Manuk Bey would leave for Bucharest to meet and help Galib Efendi who had

been sent by the Sublime Porte to start negotiations with Russians. Manuk Bey immediately left for Bucharest, leaving his family in Rusjuk under the care of Papik.

Indeed, when Galib Bey arrived in Bucharest and found Manuk Bey, who warmly welcomed him.

Manuk Bey felt that these new conversations between Turks and Russians were not so productive. Therefore, he sent a message to Papik, requesting to move his family to Bucharest, which was not an easy task because the population of Rusjuk might not allow them to leave. They were mainly dissatisfied with the fact that the Turkish delegates were already back to Constantinople at the end of December, while Manuk was still in Bucharest. There was a need to announce that Galib Bey had left Manuk Bey as his substitute until his return to Constantinople.

It was much more difficult to convince the population of Rusjuk not to hinder Manuk Bey's family from moving to Bucharest. So, on February 21st, 1809 Papik managed to take Manuk's family to Giurgiova where Aiden Pasha, Manuk Bey's old friend provided two hundred soldiers to accompany them to Daya that is to say the border of Wallachia.

Papik himself had to return to Ahmed Efendi after moving Manuk Bey's family to Bucharest.

Indeed, Manuk Bey's and his family's transfer to Bucharest was like an alarm in Rusjuk. It was clear that troublesome days were yet to come for Armenians. They would have to pay high price for their sympathy towards Russia.

Manuk Bey's patronage and protection served to his compatriots for decades and the local Armenian community was the lucky one to enjoy it. After his escape all Armenians started to feel unsafe.

Firstly, he was accompanied to Bucharest by his close colleagues who would now be treated negatively. However, the number of people leaving Rusjuk for Bucharest was gradually increasing, among them being notable people of the community. They were coming to Bucharest to refresh the local Armenian community, giving a new breath to national life of Armenians. In chronologies of the community we mainly see Rusjuk inhabitants in the head of national activities since then.

On January 10th, 1809 Luca Kiriko, the Russian consul informed Prince Prozorovsky that as Manuk Bey had stated, Ramiz Pasha was still afraid of getting a shelter in Russia, setting hope on anti-revolution in Turkey and that

Ahmed Efendi was more likely to surrender to Russia, being worried about the threats that hang above his head like a sword.⁴⁹

On January 17/29th, 1809 the same Luca Kiriko reported some information to Prince Prozorovsky, which Manuk Bey had received from Rusjuk through his loyal friend Papik and according to which famous Pehlivan Agha, who was defending Izmail, had left it for Rusjuk. Manuk Bey was sure that Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk, intended to leave Izmail to the mercy of fate and not to gather forces in Giurgiova, which would create favorable conditions for Russia in case of enmity re-establishment. Manuk Bey asked to keep the information that he had provided in secret not to endanger his family that was still in Rusjuk. Manuk bey had also informed that Austria was working on intrigues in favor of Turks. Manuk Bey told the following nearly word for word: "Without daring to go further and without promising anything, I hope that my information and my means would be so useful for Marshal Prozorovsky that an army of 20.000 Russian soldiers would not be able to compensate my service".

Luca Kiriko assigned the prince "to keep Mesrop and his son Martin Sebastyan in Danube so that they successfully continued their service".⁵⁰

3.

Failed Negotiations

Turkey did not stop trying to come into terms with Russia. Both sides were eager to put an end to enmity as soon as possible, but Turks needed it more.

Hence, besides the attempts of Rusjuk to keep contact with Russian commanders, the Sublime Porte also made some steps not to break connections that had been tied under the reign of Bayraktar.

Indeed, on February 12/24th, 1809 the Turkish delegation headed by Reis Efendi Mehmed Said Galib arrived in Bucharest and left for Iasi three days later.

Eight days later, on March 4th, Commander-in-Chief Miloradovich who was heading the Russian delegation would also leave for Iasi accompanied by Commander Harding and Commander Kushnikov.

However, the first effort was not successful.

⁴⁹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, paper 36.

⁵⁰ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, papers 82-84.

Encouraged by the Anglo-Turkish Treaty signed on January 5th in Dardanelles, Turks did not compromise in the scope of Iasi negotiations. Turkey rejected the demand of Russia about land concession, thus failing the negotiations. Prozorovsky was to deliver his terms to the Sublime Porte through messenger. That was the only thing to be done.

The meeting with Commander Miloradovich on March 4th, 1809 was one of the most important episodes of Manuk Bey's contacts with Russia. At the meeting Manuk Bey firstly thanked for facilitating the transfer of his family from Rusjuk to Bucharest. Miloradovich reminded Manuk Bey about his promise to Prince Prozorovsky, i.e. to work with Ahmed Efendi for the capitulation of Izmail and Giurgiova in case of failed negotiations with Russia. Manuk Bey introduced Ahmed Efendi's unstable position to the Russian commander and revealed local Turks' doubts that he was devoted to Russia. Manuk Bey said that the commander's work would be easier if the Russian army comprised of 10-15 thousand soldiers entered Danube from different parts like Petra, Rahova, Nicopolis, Silistra and Galația and later invade Rusjuk, thus providing a reason to Ahmed Effendi for not sending forces and food to invaded fortresses, making them surrender. Manuk Bey stated that Russia would hardly succeed without this plan, because otherwise Ahmed Effendi's would have no reason for not sending forces and food in support of Giurgiova. Miloradovich always considered the capitulation of fortresses a matter of utmost importance and again instructed Manuk Bey to remind Ahmed Efendi about the troublesome condition of Turks, including himself. Manuk Bey said that such an attempt of Ahmed Efendi would unite all Turks. He stayed true to his initial idea, adding that he would stay loyal to Russian interests and prove his loyalty in any case. Yet, he would more easily convince Ahmed Efendi to cede Wallachia to Russia, rather than organize the capitulation of Giurgiova without movement of Russian army to the opposite side of Danube.

Still, Miloradovich always insisted on his initial standpoint and added that Russia would gain nothing from Ahmed Efendi's surrender without the capitulation of fortresses.

Manuk Bey said that he would still make efforts and he was waiting for Papik's news about the existing situation in Rusjuk.⁵¹

On March 17/29th, 1809 Prince Prozorovsky sent a letter from Iasi to Rumyantsev, the count of Petersburg informing about all the efforts that were made by Manuk Bey for convincing Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk to

⁵¹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, papers 539-567.

cede Giurgiova without a fight. Though, his efforts did not succeed as Ahmed Effendi was not able to carry out the order under existing conditions. Prozorovsky added that he had lost any hope that Ahmed Effendi would ever be useful for them and taking into account that the messenger from Constantinople would hardly bring any satisfying news, he had ordered Commander Miloradovich to unexpectedly attack Giurgiova.⁵²

As regards Russian ultimatum, it had just been sent to the Sublime Porte through Prozorovsky's messenger.

A Romanian chronicle Naum Rumnichianu, who scrupulously wrote down all the events of those, states that on February 27th, 1809 (March 11th) Russian Colonel Khitrov left for Constantinople to inform the Sublime Porte about the difficulties of conciliation process and to bring an answer back with him. According to Rumnichianu one of impediments for conciliation was the arrival of the English consul in Constantinople, whose expulsion was demanded by Russians. As Rumnichianu adds that on March 4/17th Khitrov got injured in a carriage accident and Russians substituted him with Captain Paskevich, at the same time getting ready for military operations.⁵³

Commander Lanjaron writes in his diary that on March 22nd (April 3rd) Captain Paskevich returned from Constantinople bringing a rejection of Turks that had already been foreseen. Prozorovsky wanted to take advantage of that moment, when the Turks were not ready for new actions, and to immediately invade Giurgiova.⁵⁴

Miloradovich's unexpected attack on Giurgiova was not successful.

Commander Lanjaron tells in his diary that Ahmed Effendi, the governor of Rusjuk came into terms with Commander Miloradovich for Giurgiova. "He removed all the cannons from Giurgiova bringing different excuses and left only 400 soldiers there. He would leave Rusjuk the day Miloradovich reached Giurgiova and would join him. He would take the responsibility over ceding of the city. This perfectly organized plan would have certainly succeeded if this mission had not been trusted to Miloradovich".⁵⁵

Indeed, as Prozorovsky had planned, on April 5th, 1809 Russians immediately took up military operations without waiting for the answer to their ultimatum. Divided into three groups they invaded Focșani, broke into the castle of Slobozia but failed Giurgiova. On the other hand, on April 21st, 1809 they

⁵² The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, document 525-52.8

⁵³ Erbichyanu K., Greek chronicle writers, who wrote about Roma Phanariotes Bucharest, 1890, pg. 285.

⁵⁴ Humruzachi, Documents, annex 3, pg. 156-159.

⁵⁵ Humruzachi, Documents, annex 3, pg. 158.

planned the invasion of Braila, but on May 1-2nd, their attack met resistance and failed, leaving 5000 victims. On July 14th Commander Isayev's attempt to ship 3500 soldiers through the river to Craiova for helping Serbs also failed and the soldiers had to return to the bank. On September 24th Commander Bagration's attempt to invade Silistra was also destined to failure. Instead, he managed to invade Braila on December 3rd.

On this way, Miloradovich would fail in Giurgiova, leaving all his hopes razed to the ground. As Commander Lanjaro writes in his diary, Miloradovich wanted such a victory to act in his favor, enabling to become a general commander and there were 8 people aware of the plan of Giurgiova invasion, among them Prince Prozorovsky, commanders Bezak, Kutuzov, Harting, Miloradovich, the Russian consul of Bucharest Kiriko, Manuk Bey and Ahmed Efendi.⁵⁶

The plan of attack failed only because of Filipesky's (head of Wallachia treasury) wife who was Miloradovich's mistress and who hosted the Russian commander. It was then, that the French got to know the secret plan and passed the information to relevant people.⁵⁷

So, though on March 24th, 1809 Russians invaded Slobozia, Giurgiova was still struggling.

Ahmed Efendi had nothing to do in Rusjuk anymore. He had already done his best. His enemies had become stronger and took over positions in the whole area of Danube. It was high time for him and his close colleagues to ask for asylum from Russia. Indeed, on March 13/25th, 1809 the former Kapudan Pasha⁵⁸ Ramiz, the governor of Rusjuk Kyoshe Kchya Ahmed Efendi, the governor of Trnova Mehmet Memish Agha, the treasurer of Kapudan Pasha Ince Bey, together with one hundred Turks crossed the Danube and move to Falastoka under guard. They arrived in Bucharest in three days. The four officials were hosted in different apartments and their followers were allowed to leave for Vidin.⁵⁹

On April 8th, 1809 Ldu, the French consul sends information to Shampan from Bucharest telling that "three famous figures of the Ottoman Empire have arrived to be under Russian defense. They are Kapudan Pasha Ramiz, the one who bombed Constantinople during the last revolution, Ince Bey who was the commander of the fortresses in Dardanelle at that time and Ahmed Efendi who substituted Mustafa Pasha as the governor of Rusjuk after he had

⁵⁶ See in the same place

⁵⁷ Bedvikhoni, Manuk Bey, pg. 16.

⁵⁸ Commander-in-chief of the navy of the Ottoman Empire

⁵⁹ Naum Rmnichyanu, pg. 285-286.

become the Grand Vizier. Prozorovsky had just invited them to visit Russia and they accepted the offer".⁶⁰

Manuk Bey preferred to stay in Bucharest not only because the capital city of Wallachia was the most comfortable place where he could help Russia in the ongoing Russo-Turkish, but also because it was gainful for him as well. His properties were either in or around Bucharest; he had a glorious house in the city and was building a new one, let alone his commercial connections in Wallachia, his monopoly of salt mine as well as his title of colonel that princes had granted to him.

On August 21st, 1809 Prince Prozorovsky died and Commander Bagration substituted him. The sympathy that the old commander had towards Manuk Bey became stronger as "being from Georgia, originally from Armenia, he considered Manuk Bey his compatriot, accepted him with the brotherly love and they became close friends".⁶¹

4.

Manuk Bey's Connections Outside of Danube

Though new people had already come to posts in the Sublime Porte and Rusjuk was governed by new officials and although Manuk Bey had left Rusjuk for Bucharest that was under Russian control, he did not break his ties with the other bank of the Danube.

Moreover, Turks themselves still needed Manuk Bey's support, especially when it came to interceding in the relations with Russia.

Turkish officials of Danube region often turned to Manuk Bey's support on this matter starting from the days of Bayraktar. Manuk Bey's archive contains lots of documents, proving both his financial support to Turks and mediations.

So, on March 13th, 1808 the tax collector (mutesellim) of Silistra Esseid Mehmet asked Manuk Bey to intervene between him and Russian military forces for releasing a Turk girl named Zeineb.⁶²

On November 1st, 1808 another Turkish official Ebubekir wrote to Manuk Bey about the movement of Russian forces in the region of Isakchay and asked to help Hasan Pasha, former guard regiment (muhafiz) of Bender.⁶³

⁶⁰ Hurmuzachi, Documents, volume 16, pg. 840.

⁶¹ Mseryan, pg. 197.

⁶² Archive of the history museum of Bucharest, No 26391.

⁶³ See in the same place, No 26394.

Manuk Bey kept his fame outside Danube as well as kept in touch with his old friends even after Bayraktar's co-thinkers had dispersed. On May 1st, 1810 Bosnak Abdullah, the governor of Rusjuk who had succeeded Ahmed Efendi asked Manuk Bey to send him 20 thousand okha⁶⁴ of oil and salt⁶⁵.

On July 28th, 1810 Mehmet Siruri sent a letter to Manuk Bey, asking to intervene to Russian Government for the sake of a few girls taken from Tutrakan⁶⁶.

On July 8th, 1810 former Ibraim, Turkish commander of Pazardjik, provided information to Manuk Bey on the fights taking place in that region and asked for financial support.⁶⁷

The French could not help worrying about Manuk Bey's influence on Turks. For a moment, they hoped that Bayraktar's co-thinkers, including Manuk Bey would lose their fame and influence on Balkans after the tragic events of Constantinople in 1808, hence Russia would be deprived of companions in Turkish front.

On December 30th, 1809 Ldu, the French consul sent information from Bucharest to Shampam, the Minister of Foreign Affairs that "eight days ago two people from Rusjuk secretly arrived in Bucharest and stayed at a wealthy Armenian named Manuk who had once been Mustafa Pasha's banker and had been granted the title of dragoman (translator)-prince. He moved to Bucharest after Bayraktar's death. One of them had been sent by Reis Efendi and the other by Mourouzis, the dragoman of the Grand Vizier and had brought letters addressed to Prince Bagration. I managed to find out that the Grand Vizier and Reis Efendi responded to Prince Bagration's offer and that Manuk Bey was a mediator between Russian and Turkish armed forces. I do not know the essence of his offer, but the Sublime Porte answered that it would agree in case Russia got rid of its dictatorship. I am assured that in this case the Sublime Porte will agree to send the English ambassador back. He is looking forward to Bagration's response. All these events are confidential, but I have succeeded to know everything from one of the officials of Divan, who is fond of our nation".⁶⁸

The hopes of Napoleon's colleagues would vanish this time as well.

⁶⁴ 1 okha = 1282 gram

⁶⁵ See in the same place, No 26417.

⁶⁶ See in the same place, No 26501.

⁶⁷ See in the same place, No 26480.

⁶⁸ Hurmuzachi, Documents, vol. 16, pg. 645

5. Kamentsky and his Victories

Manuk Bey preserved his influence on the days of Commander Kamentsky as well, who came to substitute Prozorovsky as the commander-in-chief of Russian armed forces in January 1810.

“As this man was haughty and complacent” and “proud and violent and not sociable” towards the country’s boyars⁶⁹, one of whom was Manuk Bey himself who did not want to visit him personally but sent Papik with numerous gifts. However, Kamentsky was eager to meet Manuk Bey, so he visited him. Their visit lasted for 2-3 hours and Commander Komentsky reimbursed. From that very moment close relations emerged between them and continued through the whole period of his post.⁷⁰

On March 7th, 1810 Fornetti, the French consul of Iasi wrote to Shampán, the Minister of Foreign Affairs informing that the Turkish delegates had visited Manuk Bey again. Fonton, the translator of Russian delegations had also visited him for several times.⁷¹

On May 4th, 1809 Kyor Yusuf Pasha, who had preserved the post of the Grand Vizier for the fourth time, came to settle in Shumla in 1810. Reis Efendi Galib Bey and dragoman Dimitrakhe Mourouzis were with him. Two Turks came to Manuk Bey on their behalf. One of them was Yagci Oglu who had already served him and had been delivering letters to him from Galib Bey. Manuk was asked to intervene to Russian commander for new peace talks. If Russian commander agreed, the Grand Vizier would send delegates either to Rusjuk or any destination he liked. Manuk Bey brought the received letter to Kamentsky. The conditions set out by Kamentsky were much stricter than they were under the reign of Bayraktar, because everything had changed for the worse for Turks since then. Manuk Bey worked for the whole month trying to start a conversation and sent Turkish messengers back with a letter, informing Galib Bey about the new demands of Russia. However, they seemed unacceptable to the Grand Vizier.

Commander Kamentsky preferred to convert the words into forces. He immediately took over daring activities. On May 22-25th he crossed the Danube near Harsova and headed to Shumla, where the Turkish camp was settled. On June 3rd he destroyed Pehlivan Pasha’s army in Pazardjik while Commander Zas would invade Tutrakan three days later and on June 11th Silistra would

⁶⁹ A member of the highest rank of the feudal Bulgarian.

⁷⁰ Mseryan, pg. 199-200.

⁷¹ Hurmuzachi, Documents, volume 16, pg. 851.

surrender. On the other hand, commanders Sabaneev and Sanders would invade Razgrad capturing 8000 men.

The Grand Vizier asked for a truce at that time, but Kamensky stopped the fighting for just 4 days and as soon as the time expired he continued his way to Shumla and on June 19th he was only 7-8 miles away. Russian attacks were repelled and Kamensky decided to invade Shumla to starve the Grand Vizier's army to death. Constantinople got into a panic but on June 10th Turks managed to provide food supplies to Shumla and continue the resistance while Varna was also repelling Russian attacks and the army of Rusjuk was repulsing Commander Zas' attacks.

In September 1810, Commander Komentsky took determined steps and headed his army of 20 thousand soldiers to attack Patinia, where all Turkish forces were centered. On September 7th, Kamensky invaded Patina, capturing the Turkish Pasha. Svishtov, Rusjuk, Giurgiova, Turnun, Nicopolis and Sisiltra were to surrender one by one.

On November 11th, Commander Kamensky victoriously returned to Bucharest.

6.

To Avoid Bloodshed

Turks could not help taking into account Kamensky's victories. They were morally suppressed. On the other hand, food provision of fortresses became more difficult, giving rise to a wave of complaints among people who became ready to surrender.

The existing condition would work in favor of Russian attempts of making the invaded fortresses surrender. Russia needed Manuk Bey's support in all his efforts and he would have an exceptional role in the capitulation, taking into the fact that populations of the fortresses trusted him.

Their trust was to become stronger due to Manuk Bey's assistance to Turkish population who were in a panic because of the fall of the fortresses.

When Commander Bagration invaded Silistra, there were some of Bayraktar's men among the captured Turks. Intervening to the Russian commander, Manuk Bey managed to bring them to Bucharest, hosted them in his house for 4-5 days, dressed them up, gave some money and sent them to places they belonged to, ordering them to take another road through Rusjuk, Svishtov, Nicopol, Rahova and Vidin. People highly appreciated Manuk Bey's kindness towards Turks and they became more amiable with Armenians, which was Manuk's main goal.

When Razgrad was invaded without war, Russians captured Pasha and many Turks, who had tried to escape, and were taken to Tutrakhan. Papik was also there and recognized Veli Agha, the clerk of Haji Ali's house among them. He was the one who had hosted Manuk Bey in Punar Hisar after his escape from Constantinople. The latter's son-in-law Osman Agha and Bayrakhtar Mustafa's son-in-law Ahmed Agha and other 300 Turks were also with them. Papik defended them and sent information to Manuk Bey, who negotiated with Kamensky and had them taken to Bucharest. Manuk Bey hosted and supported them.⁷²

Other Turkish captives from Razgrad who were being taken to Russia through Wallachia were also set free in the village of Kolentina near Bucharest again due to Manuk Bey. By Russian Commander's decree they would be returned to Turks together with those Papik had brought from Razgrad.

Haji Ali Agha was arrested in the castle of Mitsin and sent to Odessa. As soon as Manuk Bey heard the news, he sent Ali Agha's already released family to his place, supporting them financially.

The ones returning to Turks were also taking the news about Manuk Bey's well-being with them.

After the invasion of Razgrad, Kamensky sent Papik to Commander Zas, who had invaded Rusjuk and Giurgiova. Rusjuk was defended by Bosnak Abdullah, having Alio Pasha from Kars by his side and Giurgiova was defended by Aiden Pasha. Despite all his efforts Zas managed neither to make Bosnak surrender nor to invade Rusjuk by force.

Manuk Bey was to negotiate for Rusjuk's surrender.

On June 20th, 1810 Fleischacker, the Austrian council in Bucharest, informed Metternich that Manuk Bey had advised Bosnak Agha to cede Rusjuk to Russians in order to save the city from ruins.⁷³

There is another source according to which it was Bosnak Agha that had asked Manuk Bey to intervene to Russian Commander.

Let us remind that Grigor Archbishop Zakharyan Akkermantsy together with 150 soldiers and three Armenian priests took part in the fighting of Rusjuk and was even injured. He entered the city together with the victorious army to meet Manuk Bey who had come to Rusjuk for convincing Turks to cede the city without war.

Manuk Bey had the same experience in Svishtov and Nicopol when he managed to make people cede those fortresses without bloodshed. The

⁷² Mseryan, pg. 202-205

⁷³ Hurmuzachi, Documents, volume 19, pg. 648.

commanders of the above mentioned fortresses followed Bosnak Agha's example asking for Manuk Bey's presence in the process of surrender.

Turks of Danube region would later also have reasons for being grateful to Manuk Bey.

On April 3rd, 1811 Fleischacker wrote to Metternich from Bucharest, informing that Commander Lanjaro gave up on his decision to destroy Silistra and Nicopolis following Manuk Bey's order.⁷⁴

7.

France and its Anger

The ending of the 1806-1812 Russo-Turkish war coincided with the years Napoleon planned his great invasion on Russia. So there was no one more excited than him for the Russo-Turkish enmity to last longer. And it was natural that his agents in Danube region were displeased with Manuk Bey's presence and his role.

The French origin of Lanjaron, one of the commanders of Russian armed forces undoubtedly influenced his negative attitude towards Manuk Bey that was reflected in his diary.

In March 1809, Commander Lanjaron adversely refers to Manuk Bey in his diary, stating that he grabbed the late Bayraktar's properties when escaping from Constantinople and says that the Order of Saint Vladimir was unfairly granted to that adventurer and spy. While talking about the surrender of Rusjuk, he also expresses his negative opinion about Manuk Bey and Kyoshe Kehya Ahmed Efendi.⁷⁵

Later on, in July 1809, Lanjaron sharply hints that Manuk Bey buys cheap legume from Turkey and sells it in Bulgaria at a four time higher price.⁷⁶

The next month, he writes in the same diary that he does not trust the news that Manuk Bey sends to Russian commanders though he has to make use of them.⁷⁷

Commander Lanjaron writes in his diary about Grigor Archbishop Zakarian's participation in the battle of Rusjuk, during which he was even injured and later awarded for his courage. Though appreciating his active participation, he states that "Armenians, Greeks and Wallachians should not be

⁷⁴ See in the same place, pg 714.

⁷⁵ Hurmuzachi, Documents, annex 3, pg. 156-159.

⁷⁶ See in the same place pg. 185.

⁷⁷ See in the same place, pg. 198.

involved in the war against Turkey",⁷⁸

It is remarkable that Lanjaron adversely referred to Kutuzov as well. A soviet writer, who was engaged in Russian armies' crushing victories against Turks by Kutuzov's order, referred to Larjaron's evil notes as a proof of the negative role the foreigners of Russian armed forces played against the Russian Commander, even ascribing the latter's all victories to themselves.⁷⁹

Lanjaron's negative attitude towards Manuk Bey is distinguished particularly because it is completely counter to positive opinions that all the other Russian commanders have about the very Manuk Bey.

At first we have Prozorovsky's evaluative note on Manuk Bey written on December 18th, 1808, on the privilege of Manuk Bey's family for settling in Bucharest.⁸⁰

The certificate⁸¹ that Commander Bagration awarded to Manuk Bey on September 13th, 1809 for his selfless efforts made for the sake of Russian interests was also commendable.

Two days later on September 15th, 1809 Prince Prozorovsky ordered Luca Kiriko, the Russian consul in Bucharest to award a new certificate to Manuk Bey for his service.⁸²

On January 25th, 1810 Commander Miloradovich in his turn signed a certificate for Manuk Bey's service and ordered the Russian government to provide protection for him and his family.⁸³

On March 12th, 1810 Commander Bagration awarded another certificate to Manuk Bey always praising him for his service. On the same day, he ratified another certificate on the privileges that the Divan of Wallachia had given to Manuk Bey for his lands on June 9th, 1809.⁸⁴

On September 4th, 1810 Commander Count Kamensky expressed gratitude to Manuk Bey for his service to Russian armed forces.⁸⁵

Yet, we do not even refer to the expression of gratitude Manuk Bey received from Russian royal court in 1810.

Indeed, it was on May 20th of the same year that Emperor Alexander I granted the Order of Saint Vladimir to Manuk Bey.⁸⁶

⁷⁸ Hurmuzachi, Documents, annex A, part 3, pg. 278.

⁷⁹ Zhilin P. A., The defeat of the Turkish Army in 1811. Moscow, 1952, pg. 53-54.

⁸⁰ The archive of the history museum of Bucharest, No 65336

⁸¹ Collection of acts, III, 1838, pg. 354.

⁸² The central state historical archive in Leningrad, fund 380, 5, case 7, No 191.

⁸³ The archive of the history museum of Bucharest, No 35072.

⁸⁴ The archive of the history museum of Bucharest, No 35124.

⁸⁵ The archive of the history museum of Bucharest, No 35068.

⁸⁶ The central state historical archive in Leningrad, fund 880, 5, case 7, No 82.

Later, on October 3rd, 1814 by the imperial order Manuk Bey would be granted the title of "State advisor" on the very day he was welcomed by Emperor Alexander I in Wien.

The negative opinions of French agents and Commander Lanjaron have reached our days. They became the reason for Manuk Bey to be wrongly recognized by the future generations and be remembered only as an ordinary contractor and banker. And many people remember him today with his famous khan in Bucharest.

However, history has its surprises. It brings forth the events that were once covered with a thick layer of oblivion.

The archived documents that were uncovered during the last decades made the history repay its debts...

8.

After Kutuzov's Arrival

Turkey, however, needed to conciliate with Russia as soon as possible. At the beginning of 1811 they again turned to Manuk Bey for new negotiations with Russians.

On January 26th of the same year, a Turkish delegate arrived in Bucharest who brought Reis Efendi's long letter to Manuk Bey in which he asked to intervene to Russia for conciliation at the same time hinting that they were not ready for land concession.

Turks were defeated but not crushed. They still had the courage to end 5 year-long war with honor. However, new attacks were yet to come.

In March 1811, Commander Kutuzov's fame as the commander of Russian armed forces substituting Kamensky, would open a new phase of both military operations and peace talks by giving them a new start.

It was not the first time Kutuzov visited these regions. He had also participated in the Russo-Turkish war and he was the one who had achieved three great victories in Izmail (December, 1790), Babadagh (June, 1791) and Mitsin (July, 1791). Within the framework of his service he had been sent to Moldova in March 1807, but because of different standpoints with Prozorovsky's he was sent to Vilnius the next year. Now, in March, 1811, he came back to Danube as the general commander of Russian armed forces.

From the very first day, Kutuzov also needed Manuk Bey just like all the other foreign Russian commanders. Manuk Bey's support was not only limited by his participation in military operations. He was also actively involved in Russo-Turkish peace talks.

Galib bey and Sultan Mahmud II kept him on the position of Reis Efendi. Under these circumstances he headed the Turkish delegation during the negotiations.

Manuk Bey and Galib Bey had such close relations that the latter could even ask his Armenian friend for financial assistance. Manuk Bey's archive includes two letters written on March 12 and 13th, 1809, indicating that Galib Bey borrowed money to reach Iasi for Russo-Turkish negotiations.⁹¹

Just like other Turkish officials, Galib Bey asked for money in future as well and was never rejected.

Hence, when Galib Bey occupied higher posts he already owed him a great amount of money. After Manuk Bey's death his family would have to undertake measures to get the money back.

On January 15/27th, 1818 Strogonov, the Russian ambassador to Constantinople informed Prime Minister Nesselrod that he had turned to Galib Bey for returning his debts to late Manuk Bey. At that time Galib Bey had just lost his post as a result of Halet Efendi's trap. Galib Bey accepted his debts but was not ready to reimburse at that time. He promised to pay them back after being granted the title of Pasha in Ankara and stabilizing his financial status.⁹²

Manuk Bey had close relations with other members of the Turkish delegation as well. Some of them were in Shumla at that time together with the Grand Vizier who had settled there for the last years of the war. Manuk Bey was not only a respectable man for Turks, but also enjoyed trust of Russians. Hence, it was expected that Manuk Bey would become the mediator between the sides during the negotiations as we can see in the documents attached to this article.

Manuk Bey's mediation was supported by Joseph Fonton, a member of Russian delegation who in his turn was a link between Manuk Bey and Kutuzov. In other words, he had the role that once belonged to Luca Kiriko, the Russian consul of Bucharest, i.e. a link between Manuk Bey and Russian government.

Contemporary sources indicate that Manuk Bey organized banquets in Bucharest in honor of Turkish delegates, invite them to his estates near Bucharest for hunting and provided his famous mansion for the meetings of delegations.

We get to know from a consular note that during the breaks of negotiations that dragoman Prince Mourouzis, one of the Turkish delegates went hunting to one of Manuk Bey's estates.⁹³

⁹¹ The archive of the history museum of Bucharest, No 26230 and 26233.

⁹² The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 2320, paper 246-9.

⁹³ Hurmuzachi, Documents, volume 19, part B, pg. 756

All these contacts were confidential, though.

It is noteworthy that even Italinsky, the head of Russian delegation, was not aware of these contacts. Manuk Bey stated in his friendly letter to Prince Hovakim Lazaryants that the Emperor had ordered Kutuzov to build a contact with Turkish delegation through Manuk Bey, "He also ordered to talk to the Grand Vizier through my mediation as the meeting was confidential. Only the Grand Vizier, Kutuzov and his clerks were aware of the negotiations as well as Foton who was an Armenian. He was the translator of mine and Kutuzov'. Neither translator Moroz nor Russian consuls and Dalinsky knew about the meeting".⁹⁴

Fortunately we have some precious evidence of Manuk Bey's role in the peace talks in Bucharest due to both Russian archives and personal archives of foreign consuls, let alone documents kept in the History Museum of Bucharest. All of them unanimously emphasize the exceptional role Manuk Bey played in peace talks that is unluckily ignored in historical researches.

Among the consulate notes that foreign consuls of Iasi and Bucharest used to send to their governments, informing about the current situation in Romanian countries, the most valuable notes are the ones of Fleischacker, the Austrian consul of Bucharest sent to Metternich. While French consuls were more trying to prolong the war, Austrian agents were closely following the events taking place in Bucharest out of personal interests. For that very reason they had close relations with the members of Turkish delegations, particularly with Prince Mourouzis. For instance, on April 9th, 1812 Fleischacker informed Metternich about his secret meeting with Mourouzis. The topic of discussion was the possible access of Austrian army into Moldova that would make Russians empty Wallachia and enable Turks to cross the Danube.⁹⁵

The events would develop in another way and such kind of plans would decorate the pages of historical records only.

10.

For the Treaty of Bucharest to Be Signed

The Russo-Turkish relations would develop after 1812. On the one hand, both sides were hurrying to put an end to the enmity as soon as possible. On the other hand, the problem with land concession caused some difficulties that had been actual since the days of Bayraktar's reign.

⁹⁴ The central state historical archive in Leningrad fund 880, 5, case 7, paper 214.

⁹⁵ Hurmuzachi, Documents, volume 20, part 1, pg. 12-13.

At one time, Manuk Bey became more active. The two parties had set their hopes on him. Now he was not just a mediator but an actor whose skills and experience would build a bridge between counter parties. It was not an easy task because none of the parties agreed to compromise. Neither Russia wanted to give up on their demands for land concession, nor did the Sublime Porte agree to surrender.

On January 4th, 1812 Galib Efendi, the head of Turkish delegation introduced the Turkish ultimatum to Russian delegates, which must immediately be sent to Petersburg through a messenger.

On January 29th Vilhovsky returned from Petersburg, bringing the Russian ultimatum that Moldova had demanded the border to be up to Siret.⁹⁶

In such a situation the establishment of direct relations between two delegations became more difficult.

And on February 16/29th, 1812 Joseph Fonton visited Manuk Bey for the sake of Commander Kutuzov and indicated the role Manuk Bey would have to play during his conversation with the first Turkish delegation.

For instance, Manuk Bey was assigned to warn Galib Bey about the external dangers threatening Turkey and show the attempts of interested countries to make use of Russo-Turkish enmity. He was also assigned to make the Turkish delegate understand the benefits of establishing good relations with their neighbor in the North, not only putting end to the war but also signing a treaty of mutual assistance that would be beneficial for both parties.⁹⁷

On the same day, Manuk Bey met Galib Bey, who informed that he was the one who had offered the idea of such an alliance to Italinsky, the head of Russian delegation still Giurgiova, but had not got a positive response. The Turkish delegate was aware of the machinations around Turkey and fully realized their possible danger. Manuk Bey hinted that the loss caused by land concession would be minute compared with the loss Turkey would experience in case those machinations succeeded. Galib Bey stated that it would be difficult to explain all the dangers to young, hence passionate Sultan. However, he felt the necessity of informing Sultan about all the possible solutions.⁹⁸

Kutuzov hurried to report all the conversations to Petersburg. On March 3rd, 1812 (20 February) he informed about Rumyantsev's instructions to Manuk Bey and Turkish delegate Galib Bey's opinion about the existing situation.⁹⁹

⁹⁶ Urekia V.A. The history of Romania, vol. 9, pg. 702

⁹⁷ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, paper 75

⁹⁸ See in the same place.

⁹⁹ The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, paper 73

On April 30th, 1812 Turkish delegates received a new order from the Sublime Porte to tell Kutuzov, that the Turkish delegation would have nothing to do in Bucharest if Russia went on insisting on its initial demand.¹⁰⁰

However, events would develop in a different way. The Turkish delegation would finally agree to the land concession in case it did not reach Siret. As regarded to Russia, the surrender of Turkey was more important than the victory itself.

There is a whole literature on the role Kutuzov played in the negotiations of Bucharest. A role that would remain in the history for not only defeating Turkish army, but also contributing to the process of signing the Treaty of Bucharest. Those who follow Kutuzov's life and activities also know that the delay of the treaty at such a decisive moment for Russia was always a matter of discussion. The Russian royal court was not so much satisfied with that delay and even intended to substitute Kutuzov with Admiral Chichagov. However, people studying Kutuzov's biography ascribe the delay to his desire to achieve even more concession. Materials about Manuk Bey's life indicate how concerned Kutuzov was about the delay, at the same time showing that the Treaty of Bucharest was signed in the most appropriate time. Hence, when Chichagov and count Kapod Istri reached the army on May 6/18th, 1812, Kutuzov had already ordered to sign the preconditions for the conciliation with Turks, that would be finalized with the signing of treaty after 10 days.

It is not within the scope of our article to tell about the circumstances under which Kutuzov was called back from Russo-Turkish front for the second time and substituted with Admiral Chichagov. As mentioned above, this topic is so much discussed that there is no need to refer to it once more. It is worth mentioning that to the detriment of the authors of this substitution, Kutuzov had already managed to make the decisive blow and achieved common ground with Turkish delegation before Chichagov's. He was still in Bucharest when on May 16/28th when the Treaty of Bucharest was signed and left Romanian land only in June.

On June 23rd, 1812, the Treaty of Bucharest was ratified in Vilnius and the next day Napoleon was planning his great invasion on Russia.

Manuk Bey could be proud for hastening the Russo-Turkish treaty to the detriment of Napoleon and his agents who had been trying their best to prolong Russo-Turkish enmity and keep Russia busy during Napoleon's great invasion.

Manuk Bey had wanted to find ways for Russo-Turkish conciliation 4 years earlier but for preventing circumstances.

¹⁰⁰ See Urekia V.A., in the same place

Before his death, Prince Prozorovsky ordered Luca Kiriko, the Russian consul of Bucharest to award a certificate to Manuk Bey for his service to Russian armed forces. This certificate proved that Manuk Bey "managed to persuade late Bayraktar Mustafa Pasha to have friendly attitude towards Russia. An attitude that would lead to conciliation between two parties. Bayraktar would have witnessed it if he had not been murdered during the rebellion in Constantinople".¹⁰¹

Though the efforts for conciliation had failed at that time, they would succeed 4 years later regardless of Napoleon's and his colleagues' hopes and machinations. Manuk Bey played an exceptional role in this success as well.

On August 6th, 1813, more than a year after the Treaty of Bucharest Manuk Bey sent a friendly letter from Sibiu to Prince Hovakim Lazaryan in Petersburg, pointing out the obstacles that must have been overcome in order to achieve the conciliation between fighting parties "in spite of evil Napoleon's machinations who was encouraging Turks..."¹⁰²

11.

To Support his Homeland

The Treaty of Bucharest opened a new page in Manuk Bey's life.

His further activities were all connected with Russian interests.

However, he had not completely broken all connections with Turks, especially with those who accompanied him during his lifetime on the banks of the Danube.

The Treaty of Bucharest was another proof of Manuk Bey's goodwill towards Turks, particularly captives who would return from Russia with Manuk Bey's friends among them. They were Pahlevan Pasha, Ipsilal Ahmed Pasha, Arab Pasha, Capan Oglu Mehmed Pasha, Moral Ali Pasha and many other outstanding people who had been working under the reign of Bayraktar. Manuk Bey had helped most of them in captivity and as they reached Bucharest to later move to Turkey Manuk Bey was endeavoring help them as much as he could. Not trusting new Turkish government, Kyoshe Kehya Ahmed Efendi stayed in Nikolaevka and Ramiz Pasha was still in Iasi.¹⁰³

After Kutuzov ignited and emptied Rusjuk on July 12th, 1811, Bosnak Abdullah who had followed Manuk Bey's order and surrendered it to Russians

¹⁰¹ The central state historical archive in Leningrad fund 880, 5, case 7, paper 191-195

¹⁰² See in the same place, paper 212.

¹⁰³ Mseryan, pg. 221-222.

without fight nine months earlier on October 5th, 1810, now returned to Rusjuk to again become the governor of Rusjuk and found it in misery. The first thing that came to his mind was inviting Manuk Bey to Rusjuk, being sure that he was the only one to get the city out of misery. For this purpose, he wrote numerous letters to him. At first, Manuk Bey was suspicious and sent Papik to Rusjuk who was warmly welcomed by Bosnak. Before returning Papik made sure that the invitation was only for the sake of the city. However, under some circumstances Manuk Bey was not able to go there. When Admiral Chichagov took his armies out of Bucharest on October 2nd, 1812, Manuk Bey decided to answer to Bosnak's invitation. On October 18th, he left for Rusjuk together with Galib Bey, the head of the Turkish delegation whom Bosnak had also asked to convince Manuk Bey. Galib stayed in Rusjuk for only five days and left for Shumla to visit the Grand Vizier. Manuk Bey stayed there for a while and helped to reform the city where he was born and lived for a long time. For instance, following Manuk Bey's advice Bosnak reduced the taxes of the neighboring villages.¹⁰⁴

12.

The Rage of the Sublime Porte

On those very days a new wave of rage overwhelmed the Sublime Porte. The Porte started to take measures to punish those who humiliated it in Bucharest.

It started to show this rage after the tragic death of Bayraktar against all those who had helped him both in his efforts to destroy the dominion of janissaries or in his peace talks with Russia.

Some of them were punished just at the beginning of the events in November 1808, and the others, escaping from janissaries' revenge managed Russians for asylum, among them former Kapudan Pasha Ramiz, Kyoshe-Kehya Ahmed Efendi, the governor of Rusjuk; Mehmed Memish Agha, the governor of Trnova and others who were living in exile.

Those people who had taken part in the Treaty of Bucharest were also persecuted. Indeed, the signatures under the treaty had not dried yet, when the Sublime Porte started to chase all those who had somehow contributed to the conclusion of the treaty, considered unfavorable for Turks and persecuted even those who had been proponent of Russo-Turkish amity under the reign of Bayraktar. The Sublime Porte saved Galib Bey, who enjoyed Sultan's

¹⁰⁴ Mseryan, pg. 222-225

protection and he would reach the position of sadrazam in the future, but the others were all being chased one by one.

The Sublime Porte had his own "tools" for the implementation of persecution. Among them were new princes of Bucharest and Iasi, particularly Yanku Karaja Vodan, the governor of Bucharest who would come to become a disaster for the population of Wallachia.

As we could see Manuk Bey stayed in Rusjuk for a long time where he had gone on Bosnak Agha's invitation. In November 1812, he was still in Rusjuk when Yanku Karaja, new governor of Wallachia met the Grand Vizier in Shumla and while in Tutrakan, he wanted to meet Manuk Bey. During the meeting he expressed his gratitude and hinted that Manuk Bey had saved him from capital punishment in Constantinople.

Manuk Bey returned to Rusjuk while Karaja went Bucharest to occupy his post.

Manuk Bey was still in Rusjuk when he got news that Dimitrake Mourouzis had been beheaded in Shumla for the role he played in conclusion of the Russo-Turkish treaty. The information was reported by Papik, who had heard it from prince Karaja. Karaja had asked Papik to inform Manuk bey and advised him to be careful with Galib Bey and avoid correspondence with him as the latter had also been sentenced to death for his participation in the conclusion of the treaty.

Not having left Rusjuk for Bucharest, Manuk Bey got a letter from Galib Bey who warned him to beware of Prince Karaja, informing that the latter had good relations with evil Halet Efendi who was the bad spirit of Turkey and wanted to see Manuk Bey murdered.¹⁰⁵

After fixing Bosnak's problems hardly had Manuk Bey arrived in Bucharest in December 1812 when he got a letter from a friend in Constantinople, who reported detailed information about the conspiracies that Halet and Karaja had jointly planned for killing Manuk Bey and Galib Bey as participants of the Treaty of Bucharest. His friend from Constantinople also informed that among the councilors of the city only Sheikholislam Ali Effendi had defended Manuk Bey for his kindness and generosity towards unfortunate Turks. However, Sheikholislam's goodwill was not strong enough to prevent the evil.¹⁰⁶

The first victim of the Sublime Porte was Dimitraki Mourouzis who had been the chief translator and advisor of the Turkish delegation during the

¹⁰⁵ Mseryan, pg. 232-233.

¹⁰⁶ Mseryan, pg. 233-236.

negotiations in Bucharest and was beheaded in Shumla as a traitor of the country on October 26th, 1812 (November 8th).

A few days later on November 1st/13th his brother Panayot Mourouzis would also be beheaded in Constantinople as a traitor.

But the list would not be limited by those two.

Yohan Karaja Voda, new prince of Wallachia would arrive in Bucharest on December 12/24th of the same year having the order to chase and entrap other "traitors" too. The first one to be entrapped was Ramiz, famous Kapudan Pasha. Being deceived by the Sublime Porte's announcements about the amnesty granted to him, he left his Russian shelter at first for Iasi then for Bucharest for reaching Constantinople without even suspecting that Kapuji-Bashi had already been sent to Bucharest by the Sublime Porte with the order of his capital punishment. He was beheaded on March 25th, 1813 near Bucharest in a place named Colentina.

Those people, who had somehow supported Russia, were also subjected to torture. Sebastyans brothers were among them.

On December 23rd, 1812 Fleischacker, the Austrian council of Bucharest informed his government that the two Sebastyan brothers who had occupied the posts of Portar-Bashi in Iasi and Bucharest were dismissed by the new princes.¹⁰⁷ Those were Mesrop and Gabriel Sebastyans. Poghos had disappeared and Martin was not yet targeted.

Karaja was determined to entrap the great hunt. This hunt was Manuk Bey.

¹⁰⁷ Hurmuzachi, Documents, vol. 20, part 1, pg. 62

Pages from Manuk Bey's Life *

Siruni H.Ch.

Supporting Kutuzov

13.

Manuk Bey Escapes from Turkey Forever

Manuk Bey was wise enough to escape from Turkey before being persecuted like the others. On January 18th, 1813, Alexander Hangerli, the former prince of Moldova informed Manuk Bey that Karaja was waiting for the best moment to entrap him. Manuk Bey's partners in Constantinople had also warned him.¹⁰⁸

This was an alert for persecution that would soon be realized but for Manuk Bey's prudence. Indeed, a few days later, on April 1st, Manuk escaped from Turkey at night, finding a shelter in Sibiu.

This was Manuk Bey's last departure from Romanian land and Turkey. He had left a good name and sympathy on the banks of the Danube and Dambovită, as well as in Rusjuk and Bucharest. However, some people were delighted with his escape, among them Yanku Karaja and Skarlat Kalimak, the new princes of Wallachia and Moldova who had once been respectable people but after coming to the posts they became the "puppets" of the Sublime Porte.

French agents were also delighted as they lost a deadly enemy in the face of Manuk Bey.

On June 9th, 1813, Lduh, the French consul of Bucharest reports Marte that he has already informed in his previous letter about Manuk Bey's escape and sequestration of his properties. Now, he wants to add that the prince of Wallachia was instructed from the Sublime Porte not to remove the ban and not to pay attention to the Russian consul's complaints. Moreover, it is said that the Sublime Porte demanded Manuk Bey from the Russian delegate as he was considered a deserter and allegedly had to return a great sum of money.¹⁰⁹

Nevertheless, Turks did not want to let Manuk Bey leave not only because they needed his service in the economy of the country on the banks of the Danube, but also it would be disastrous for them if the latter got thoroughly under Russian control after the war.

Manuk Bey's archive contains a number of letters from Turkish officials inviting him to Constantinople and assuring that the Sublime Porte

The end. See the beginning in "Archives of Banber in Armenia", N 3, 1969 and N 2, 1970

¹⁰⁸ The archive of the history museum of Bucharest, N 35091

¹⁰⁹ The archive of the history museum of Bucharest, N 35091

thinks highly of him and there is no reason for not returning to the motherland. On May 22nd, 1813, he would get his first invitation from Kehya Zade Ahmed Amish Agha who had been Manuk's friend in the days of Bayraktar and managed to save his positions under the new government.¹¹⁰

Manuk Bey not only did not take those invitations seriously and stayed true to his standpoint but also sent Ahmed Efendi a letter from Sibiu to Kishinev, advising him not to trust the words of the Sublime Porte agents that would come to invite him to Constantinople as well.¹¹¹

At the same time, Manuk Bey did not leave these friendly invitations unanswered. On June 23rd, 1813 he wrote to Ahmed Amish Agha about the motives that bothered him and the atmosphere that still existed in the Ottoman capital.¹¹²

However, new invitations were still being sent. On August 11th and 14th, 1813 Manuk Bey received new friendly letters that were left unanswered.¹¹³

In future Turks would still need Manuk Bey as before for the negotiations with Russia.

On July 25th, 1815 (when Manuk Bey had already left Turkish land for a long time), Sulciman Siri, who was responsible for the towers restoration in Silitra, asked Asatur Avetyan, Manuk Bey's representative in Bucharest to support him for the purchase in Bucharest.¹¹⁴

The Turks that were sheltered by Russians often needed Manuk Bey's help. Together with them Manuk Bey's former companions that had stayed in Turkey, continued their amicable relations with him.

On March 9th, 1816 Yusuf Agha, the governor of Berkovcha sent 33 kg of tobacco to Manuk Bey as a present though he had already left for Petersburg by that time.¹¹⁵

This is not all. The Turks, that were sheltered or captured in Russia, always needed Manuk Bey's financial support both in the time of living on Romanian land and after leaving it. A lot of letters asking for support are now kept in the Museum of Bucharest.¹¹⁶

We may add that Manuk Bey had to make great efforts to move his family that was kept in Bucharest as a hostage to Transylvania and to save his properties under the Turkish reign.

¹¹⁰ Hurmuzachi, Documents, vol. 16, pg. 9

¹¹¹ The archive of the history museum of Bucharest, N 26407, 26528, 35062, 35093

¹¹² See in the same place, N 35059

¹¹³ See in the same place, N 35166 a and 35167

¹¹⁴ See in the same place, N 35168, 35160

¹¹⁵ See in the same place, N 35104

¹¹⁶ See in the same place, N 35143

On May 12th, 1813 Fleischacker, the Austrian consul of Bucharest informs the Prime Minister Metternich in Wien about the sequestration of Manuk Bey's properties and the problem of keeping his family as a hostage. He also writes about applications that the Russian Ambassador to Constantinople is making on those matters.¹¹⁷

On July 2nd, 1813 Count Rumyantsev, the Prime Minister of Russia instructs Italinsky, the Russian Ambassador to Constantinople to negotiate with the Sublime Porte so that the latter returns Russian citizen Manuk Bey's properties on Turkish land.¹¹⁸

On the other hand, on February 2nd, 1814 Manuk Bey asks Galib Bey, the Minister of Interior to instruct Bucharest to take the seal of his house (that was taken by Yanku Karaja Voda) and to allow his family to move to him.¹¹⁹

However, Manuk Bey's family could move to Transylvania only in May 1814.

A new page would open in Manuk Bey's life 4 years after leaving Turkey. This page was also full of remarkable episodes of his service in favor of Russian interests. Among those moments are Manuk Bey's contact with Emperor Alexander I in Wien and his invitation to live on Russian land; the establishment of a household in Hincesti; his great plans of building a town near Reni; the post that was entrusted to him by Russian royal court to watch Turkish movements in Danube and to control the work of the princes of Bucharest and Iasi. These are episodes that are worth becoming material for articles and being uncovered in the monograph dedicated to Manuk Bey's life and work.

14.

Manuk and his Armenians

We cannot close this page of Manuk Bey's life without referring to his Armenian co-thinkers who supported him in the time of his service to Russia during the war and in his work for the treaty of solidarity.

Indeed, Manuk was always surrounded with trustworthy and loyal people. Besides a great number of companions he had in his commercial activities on both sides of the Danube, there was also another group of people under his disposal supporting in political activities.

¹¹⁷ See in the same place, N 26373, 26400, 26441, 26472, 26480, 26514, 35155, etc.

¹¹⁸ Hurmuzachi, Documents, 20, 1, pg. 93

¹¹⁹ Bezvekuni, Manuk Bey, pg. 28

Manuk Bey's political supporters were four Sebastyans: Poghos, Mesrop and Gabriel brothers and Mesrop's son Martin. Knowing languages and being aware of political intrigues, Sebastyans were well-known on both sides of the Danube and provided various services to Romanian princes. Manuk Bey also made use of their support during his contact with Russia. In the days of Bayraktar, Poghos Sebastyan mostly served as an envoy. Mesrop was writing his letters exclusively in Armenian letters, though his native language was Turkish. Gabriel was fulfilling practical activities. Martin became known a little later in 1808.

Sebastyans were always devoted to their work and participated in all phases of Manuk Bey's negotiations with Russia. Manuk Bey himself was also very supportive to them.

Brothers Sebastyans would continue serving in favor of Russian interests even after the treaty of solidarity, enjoying Russian defense.

On July 13/25th, 1813 Russian Chancellor Neselrod wrote a letter from Petersburg to Italinsky, the Russian Ambassador to Constantinople informing that Tsar had granted a citizenship to Manuk Bey. Hence, he instructed to provide the necessary protection so that Manuk Bey would be able to organize his work in Wallachia and Moldova, making use of privileges that the Treaty of Bucharest presented to the citizens of both empires. The Chancellor added that the citizenship was also granted to Poghos, Mesrop and Gabriel Sebastyans and the same protection must be provided to them as well.¹²⁰

Still, no one was so devoted to Manuk Bey as Papik Artinyan and Asatur Avetyan were. They were Manuk Bey's loyal companions not only in his personal work but also during his service to Russia.

After residing in Russia, Manuk Bey made an appeal to Russian royal court to grant titles to his companions, referring to their active participation in pro-Russian activities.

For instance, Asatur was Manuk Bey's deputy on the days of Sultan Mustafa and became the governor of Sistov under the reign of Bayraktar. On the days of Commander-in-Chief Kamensky, he settled down in Zimnica, near Sistov and was sending Manuk Bey good news from Kamensky. The negotiations of Nikopol and Kule were made due to Asatur. On the days of Kutuzov, he stayed in Zimnica and was sending accurate news to Giurgiova. He stayed in Zimnica until the signing of the treaty.

Asatur was also Manuk Bey's brother-in-law and he spent three years (1813-1816) to run Manuk's work and finally moved to Besarabia.

¹²⁰ The archive of the history museum of Bucharest, N 35168

Now about Papik. On the days of Bayraktar Pasha he was in military service and governed Gabrova and Devrinden. Knowing the Balkans very well, he was very helpful to Commander-in-Chief Bagration and served under the command of Zasi. Later on, Papik became involved in Kamentsky's activities.¹²¹

Papik accompanied Manuk to Constantinople and had to escape with him after the tragic events of 1808. Later, he played a remarkable role in the capitulation of Danubian fortresses.

The number of Armenians supporting Manuk Bey is not limited to these people. He would find companions everywhere.

DOCUMENTS

The documents, that we have, thoroughly uncover Manuk Bey's decisive role in the new phase of the war, aimed at hastening the Russo-Turkish conciliation thus preventing Napoleon's success.

Most of these documents would be attached to the monograph dedicated to Manuk Bey's life and deeds. They are now being translated into Armenian from Romanian.

However, we will attach some of them to the second part of our article as we did in the first one. The introduced documents refer mostly to Manuk Bey's activities fulfilled in the last phase of the Russo-Turkish war when Bayraktar's was already dead and Manuk Bey was acting exclusively in favor of Russian interests.

1.

About Martin Sebastyan-Prozorovsky Meeting

Bucharest, December 2nd, 1808 (November 20th)

(A passage from the meeting taken place in Bucharest on November 20th, 1808. Martin Sebastyan, being sent by Ahmed Efendi brings letters and gifts to Marshal Prince Prozorovsky).

¹²¹ Hurmuzachi, Documents, 20, 1, pg. 162

Sebastyan tells the Marshal that Ahmed Efendi has sent him with a friendly letter for recovering amicable relations and strengthening ties between them. Being the successor of Mustafa Pasha he wants to earn Prozorovsky's trust and respect.

The Marshal responds that he has heard of Ahmed Efendi and as the latter has come to substitute his friend late Mustafa Pasha, he will love to build good relations with him as neighbors.

On behalf of Ahmed Efendi, Martin asks Prozorovsky to accept his gifts as a sign of amity.

The Marshal accepts them and adds that he came to Bucharest for a short period and did not bring anything to gift in response but he will send the proof of their mutual amity from Iasi.

Later on, the Marshal wonders whether the revolution ended in Constantinople.

In response, Martin states that the revolution lasted only for three days and when rebel janissaries saw Sultan Mustafa's corpse, they calmed down and started obeying Sultan Mahmut's orders. Martin adds that Mustafa Pasha sacrificed himself not to be caught by the rebels that were threatening his life.

The Marshal expresses condolence for his friend's tragic death and states that Mustafa must not have tried to change the old Ottoman military system with a single blow.

Prozorovsky wants to know the causes of the rebellion.

Martin answers that janissaries had reasons for being discontent and at the same time they had come to a secret agreement with late Sultan Mustafa. His brother (Mahmud II) had to sacrifice him to put an end to the rebellion that was threatening his throne and making rebels consider him as their leader.

The Marshal wonders whether janissaries or seymens¹²² won as a result. In response, Martin says that seymens withdrew to Skyutar after their defeat.

The Marshal wants to know who the Grand Vizier is. Martin answers that Sultan Selim appointed Arnavut Memis Efendi Pasha to that post, who had protected Wallachia from the raid of Pazvanoglu, the governor of Vidin under the reign of Sultan Selim. Martin adds that Bekir Agha who had substituted Ahmed Efendi in his absence in Rusjuk was not murdered as the news indicated. Moreover, he recovered his relations with Ahmed Efendi, promising to serve in favor of public interests.

The Marshal knows that many mosques were burned in the capital and wonders whether Hagia Sophia was among them. He also wants to know how many people were killed in the fighting.

¹²² Seymen- an army created by Bayraktar

Martin answers that many Turkish houses were on fire. However, mosques were protected and the fire ignited in Hagia Sophia was extinguished. As regarded the number of victims, it reached 15000 from both sides.

The Marshal says that Kapudan Pasha was released, sheltering on the ship.

Martin confirms the news and adds that the latter reached Vize (near Media) together with Kadir Pasha and settled not far from the capital. Bekir Agha's army comprised of 15000 soldiers was also there.

The Marshal states that Kapudan Pasha will possibly go to Ahmed Efendi in Rusjuk and ask for shelter in Wallachia. In that case, he (Prozorovsky) will accept him and offer his protection.

The Marshal also wants to know who the Reis Efendi is.

Martin answers that Sultan Mahmud appointed Galib Bey to that post.

The Marshal asks for information about Manuk Bey and Governor Bibikar.

Martin tells him that when Ahmed Efendi knew about Mnauk Bey's visit to Vize, he sent a rider to accompany him and they must have already arrived. As regarded Bibikar, who left Rusjuk for Constantinople after Manuk Bey, stayed there with his family.

The Marshal notices that Sultan Mahmud is the last representative of the Ottoman family and does not have an inheritor.

Martin mentions that none of his sultanas is pregnant yet.

The Marshal asks whether Pehlivan Aghas' resignation will be accepted.

Martin answer that Ahmed Efendi rejected the latter's resignation and invited him to continue the service under his reign as well.

The Marshal says that the nazir of Bralia, the enemy of late Mustafa Pasha must been very content with his death.

Martin answers that the latter should also reconcile with Ahmed Efendi who is gentler than Mustafa.

The Marshal asks Martin to feel like home until his response to Ahmed Efendi is ready. He once more defines Martin's visit as a sign of amity with his good neighbor Rusjuk.

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1922, papers 495-496. A passage in French.

2.

**From Kiriko, the Russian Consul of Bucharest to Prince Prozorovsky
Bucharest, 10 January 1809 (29 December 1808)**

Dragoman Manuk secretly informed me that when leaving Rusjuk he had advised former Kapudan Pasha Ramiz, who had settled there lately, to move to Russians in Wallachia, where he would have been welcomed warmly especially taking into account the fact that he was originally from Krim. However, he had refused, reasoning the necessity of staying in Turkey for anti-revolution.

Manuk told me that Ahmed Efendi has tuberculosis developed during the revolution and he may unexpectedly die, leaving Rusjuk in a mess. This is why Manuk Bey hurried to leave Rusjuk and he will try to move his family to Bucharest as well at the earliest opportunity.

He was reported from Rusjuk that Ahmed Efendi had appointed many officers to different posts. Besides, Pehlivan Agha is expected to arrive in Rusjuk and according to some news the envoys of the Sublime Porte are about to reach the Danube. However, the riot and rebellion in Vize and Adrianople warn about an impending internal war and threaten to give rise to bustle in Bulgaria and Rumelia. Hence, there is nothing in Vidin and Rusjuk to worry about. As regarded Ahmed Efendi, he did not receive anything official from the Sublime Porte.

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1928, paper 36.
French copy.

3.

**From Luca Kiriko to Prince Prozorovsky
Bucharest, January 17/29th, 1809**

Dragoman Manuk showed me a letter sent from Papik, his agent in Rusjuk who is Ahmed Efendi's trustworthy man and also presents Manuk Bey's interests in his absence. He reports the following:

Pehlivan Agha of Izmail wanted to come to Rusjuk to celebrate Kuban Bayram in a village that was under the reign of Ahmed Efendi. He left his deputy Aba Agha and 1000 devoted soldiers in Izmail as proxy, bringing around 700 with him to Babadagh. When Pehlivan Agha stopped in Kuskunjuk village, he received news from Aba Agha. According to it the former Grand Vizier Celebi Pasha¹²³ whom Mustafa Pasha had sent from Constantinople to Izmail to

¹²³ Celebi Mustafa, the Grand Vizier, May 4 1807- 29 July 1808

keep the army with his financial means for the defense of the fortress, had announced that the population did not want to see Pehlivan and his deputy in Izmail.

When Pehlivan Agha reported Ahmed Efendi about the situation, the latter immediately sent Hachi Amil Agha to personally tell Pehlivan not to take measures against the aggressor yet and leave the city and its misled population to the mercy of fate. Hachi Amil Agha also instructed to inform the population that no one would fight against them and invade the city. Still, they would have to protect the city like Pehlivan Agha did in case of possible Russian attacks and must be able not to surrender it. After Pehlivan Agha left his post, only 2000 soldiers stayed in Izmail who would later give rise to arguments and riot. Ahmed Efendi wanted to make use of loyal Pehlivan Agha and his experienced soldiers against Yalikhoglu's¹²⁴ conspirators and other rebels.

Manuk Bey assured that Mesrop Sebastyan did not know the news that was kept in secret in Rusjuk. He also stated that this important fortress was still Turks' due to Pehlivan's courage and persistence.

During a friendly conversation Manuk Bey told me that if Ahmed Efendi does not protect Izmail with his soldiers from Rumelia and the Sublime Porte trusts its protection not to Pehlivan Agha but someone else, the war will definitely restart, the invasion of Izmail will become easier and even its capitulation will be possible. He also told me that Ahmed Efendi is now calm and safe from Russians. Hence he leaves Giurgiova and Izmail unprotected and uses his forces against rebels and in those territories that are under threat of his opponents. In case of re-establishment of enmity Manuk Bey will try to convince Ahmed Efendi to reach common ground with Prozorovsky for two fortresses, but now we should spare him. Manuk Bey promised me not to discuss this question with anyone, taking into account the fact that his family is still under Turkish control and it may be dangerous for them. He will wait until conciliation to protect his family from threatening danger especially under today's conditions. Manuk Bey trusted me, being sure that I will never misuse this information or abuse his trust. He will follow the development of negotiations in order to understand when to offer his service to Prozorovsky. He does not want to promise anything beforehand at the same time cherishing a hope to be useful to us.

Manuk Bey hinted that we have a serious opponent in the face of Austria that is continuously misleading Turks. On this occasion, I would draw your attention to Austrian agent Brenner's trip to Iasi allegedly for supporting Duldner in absence of Hummer who could not return to Iasi because of his bad

¹²⁴ Yalikhoglu Suleiman who had been appointed to the post by the Sublime Porte

relations with the Divan of Moldova and Russians. This trip could possibly pursue a diplomatic purpose for the disputable problems of Austrian consulate in Moldova, aimed at spying and finding the applications of consuls, especially those concerning Wallachia.

Manuk Bey agrees to reveal all the secrets he knows only on condition that the Sublime Porte will not again become the reign of the country. Otherwise, he finds it pointless to endanger his life. Manuk Bey explains that when the Sublime Porte knows that all its interests and secrets on the opposite bank of the Danube have been uncovered, he will have to leave Wallachia, asking for asylum elsewhere to be safe from the persecution of Turks and Greeks.

I promised him to keep the confidentiality of our conversation taking into account the serious influence that he has on the opinion of Ahmed Efendi and some officials of the Sublime Porte and also considering Sultan's gratitude towards late Mustafa Pasha's Armenian bankers. Manuk Bey emphasized the importance of concealing the events and showing his devotion to Turkish interests as long as possible thus creating an impression that he will use his relations with the Marshal in favor of Turkish interests.

I find it necessary to report these details to the Marshal, asking him to keep them secret so that Manuk Bey does not lose his trust towards me and keeps on revealing important information. Manuk Bey told me the following, "Without promising anything beforehand I hope that the provided information and my means will be useful to Prozorovsky more than an army comprised of 20000 soldiers".

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1928, paper 82-84. French copy.

4.

About Manuk Bey- Commander Miloradovich Meeting

Bucharest, March 4th, 1809

(A report about the secret meeting of Miloradovich and dragoman Manuk Bey organized through Kiriko in the Commander's castle).

Manuk Bey expresses his gratitude for Prozorovsky's kindness who has agreed to accept his family. In his turn, the Commander passes the Marshal's best wishes to Manuk Bey.

Later on, Miloradovich says that Prozorovsky has authorized him to elaborate a plan of activities to achieve the aim Manuk Bey has promised

before, i.e. in case of failed negotiations facilitate the capitulation of Izmail and Giurgiova through convincing Ahmed Efendi.

The Commander asks Manuk Bey whether he has any news from his loyal companion Papik and whether Ahmed Efendi will agree to cede the fortress without fighting in case of re-establishment of enmity.

Based on the existing situation and the nature of Rusjuk population Manuk Bey finds the capitulation impossible without Russian army's actions in Danube regions. He even thinks that if Russian army comprised of 15000 soldiers makes an appearance in Pietra, Ruhova, Nikopolis, Silistra and Galatia then Izmail, Giurgiova and Braila will automatically surrender because the populations of different regions of Ruelia and Danube will not be able to leave their places for protecting those fortresses. Besides, Ahmed Efendi will not provide Izmail and Braila with food and military forces. Hence, if Russian army invades Rusjuk for 10 days, he will have the ground to gather its people and convince to surrender to Russians in order to save their families and properties. Later on, he will forbid them to get involved in the defense of Giurgiova. As a result, the capitulation of both Rusjuk and Giurgiova will become possible. Besides, this is the only way to make sure that 6000 rifles of Rusjuk will not be transferred to Giurgiova as the population of Rusjuk will use them for their protection. Hence, in spite of Ahmed Efendi's willingness to help, he cannot prevent the transfer of military forces to Giurgiova without this plan.

Miloradovich notices that in fact Ahmed Efendi cannot be thoroughly relied on for the capitulation of Izmail and Giurgiova as Manuk Bey promised.

Manuk Bey says, that based on the data, he supposes that in order to achieve the capitulation of Giurgiova, Izmail, Bralia and even Vidin, the Russian army must cross the Danube without losing time and head to Balkans to frighten their populations and even that of Constantinople. This is the only way to capitulate these defenseless fortresses without bloodshed. Otherwise, Turks though being split inside will unite and collectively fight against their religious enemy. Besides, Manuk Bey states that he did not promise to make Ahmed Efendi surrender Giurgiova without Russian army's invasion on Rusjuk.

The Commander answers that the plan is a good one but they need to understand if there is no other way to capitulate the fortresses. For this purpose, Manuk Bey has to make Ahmed Efendi understand that this war greatly differs from the one of Michaelson and it will reach its extreme point if needed. The Marshal has already obtained all the means necessary to his army and in Barlad he has powerful artillery ready to invade. Taking into account the Marshal's persistent nature, Ahmed Efendi is destined to defeat before the invasion of Giurgiova. As Ahmed Efendi is surrounded with enemies and opponents, he

should find his rescue in reaching common ground with Russians and surrendering his fortress.

Manuk Bey says that as a Turk Ahmed Efendi will not be able to do so despite his wish as the small distance between Rusjuk and Giurgiova facilitates the transfer of military forces in case of Russian attack. Turks will surely kill Ahmed Efendi and will never voluntarily surrender any fortress. Manuk Bey also adds that as Pehlivan Agha has left Izmail, that fortress is no longer under the reign of Ahmed Efendi.

The Commander asks whether Manuk can get response from Papik.

Manuk answers that he cannot receive a response in written form but he must soon send a messenger to Rusjuk to invite him for getting new information.

The Commander delays the second secret meeting with Manuk Bey till Papik's arrival.

The Commander asks Manuk Bey to inform Ahmed Efendi about Marshal's goodwill and willingness to repay their service.

Manuk Bey assures the Commander of his loyalty to the Russian interest from the times of living in Turkey and adds that currently being under the protection of Russian imperial army, he should serve twice harder. At the same time, he says that it is easier for him to make Ahmed Efendi move to Wallachia from Rusjuk, than to organize the capitulation of Giurgiova without a part of Russian army moving to the opposite bank of the Danube. Manuk Bey thinks that this is the best time for invading as Turks split inside will not be able to resist as needed.

The Commander asks Manuk Bey to hasten Papik's visit to know Ahmed Efendi's opinion and inform the Marshal. He also adds that they will not benefit if Ahmed Efendi surrenders without the fortress, proving that his personal qualities are not efficient for making him a fearful officer. In that case, he had better stay there and be substituted with the one who is more talented in that sphere.

Manuk Bey answers that at the moment Ahmed Efendi is more powerful than all his opponents and he can neutralize anyone the Sublime Porte intends to appoint to his post. In spite of it, he is not disappointed and is ready to serve in favor of Russian interest as he did being in Bukres. At the same time, Manuk Bey says that it should be taken into account that Rusjuk and Giurgiova are not like Bukres.

The archive of Russian foreign relations in Russia, case 1928, paper 539-542. French copy.

5.

From Turkish Delegate Galib Bey to Manuk Bey

Iasi, March 12th, 1809 (25 Muharram¹²⁵ 1924)

... Having arrived in Iasi, I was looking for an occasion to express my amity and respect towards you. The request for finance is the best occasion, isn't it?

Indeed, at the meeting in Bucharest you told me to turn to you in case of financial difficulties without hesitation. Now I need some money and will be thankful if you send 5000 kurus¹²⁶, keeping this letter as a promissory note to return after I repay my debt. If you need another promissory note, I can send it to you.

Accordingly, I am writing to you to inform that I will be grateful if you send this amount to me. Taking the chance, I will express my respect to you. I am concerned that Mesrop has not returned yet.

(SEAL)

Manuk Bey wrote a Turkish note in Armenian letters on the next page, "Someone from Iasi asks to lend 5000 kurus".

The archive of the history museum of Bucharest, N 26233, original. In Turkish.

6.

Galib Bey to Manuk Bey

Iasi, 12 March 1809 (25 Muharram 1924)

To Manuk Bey, the honorable friend of ours,

When we were in Bukres, during the conversation we had about finance you told me that you would help me in case I was in need. At that moment I was not in need and told you that I would write if needed, at the same time thanking for your offer. However, now I have to seek some things so as to pay to different people and get money for certain expenses. I would be grateful to you if you send me 15.000 kurus either cash or by endorsement. I hope you will send it as soon as possible and inform us what kind of promissory note I should give.

(SEAL)

Seid Mehmed, Seid Galib

¹²⁵ The first month of the Islamic calendar

¹²⁶ Turkish currency

On the other side of the paper Manuk Bey wrote a note in Turkish with Armenian letters: "Someone wants 15 thousand kurus".

Archive of history museum of Bucharest, No 26230. Original. In Turkish

7.

From Prince Prozorovsky to Count Rumyantsev

Iasi, March 17/29th, 1809

My honorable Count Nikolay Petrovich,

On January 26th, I sent a secret letter No 17 to your advisor secretary Count Saltikov and also attached a copy of the collegium advisor Kiriko's letter, including Manuk Bey's promise that in case of military operations launched between Russia and the Sublime Porte he would assist us, convincing Ahmed Efendi to surrender Izmail and Giurgiova fortresses. We could not make use of his promise, because of being determined to start peace talks with the representatives of the Ottoman Sublime Porte at that time. However, later, when I sent the well-known announcement to Constantinople upon His Grace's personal order and was waiting for the negative answer of the Sublime Porte, I focused all my attention to Manuk Bey's promise in order to make use of it if the war happened to start again. I was not able to go on a journey to Bucharest to personally meet Manuk Bey and the correspondence would prolong the issue to the detriment of us.

And as a deputy-commander, Miloradovich came here to participate in the congress, which was not assembled though and as he would then return to his official seat, I secretly instructed him to have a meeting with Manuk Bey and elaborate a plan to convince Ahmed Efendi to first surrender Giurgiova.

You can find the copies of the orders that I gave to collegium's advisor Kiriko attached under the heading A. After it, on that very same day I got a letter from Kiriko on the dangerous plight of not only Manuk Bey but also Ahmed Efendi. I sent the copy of the above mentioned note to you on 13 March together with the friendly letter No 65. You can find the orders I gave to commanders Miloradovich and Kiriko from in the enclosed copies under the heading B and C. Before deputy-commander Miloradovich arrival in Bucharest, Manuk Bey's family had already arrived as I informed you in my letter No 63 sent to Your Highness on March 13th. Immediately after it Manuk Bey sent his loyal man Papik to Slobozia and Rusjuk to convince former Kapudan-pasha Ramiz and Ahmed Efendi to seek for shelter in Wallachia under the protection of Russian armies. I attach Kiriko's letters about it under the headings D and E.

Later on, on March 9th I received notes about Miloradovich-Manuk Bey meeting under the headings F and G.

When I got the accurate news that the Sublime Porte substituted Ahmed Efendi with another person and the latter was sentenced to death (I informed you in my letter No 64 sent on March 13th), I found it convenient to persuade commanders Miloradovich and Kiriko to inform Ahmed Efendi through Manuk Bey about his dangerous plight and convince him to surrender Giurgiova and come to settle in Wallachia. The references of my orders can be found under the headings H and I.

At last, the next day I received Commander Kiriko's notes dated March 9th and 10th under the headings L and M as well as Miloradovich's note, attached under the heading N and O. All those notes made me understand some things: on the one hand, even if Ahmed Efendi escape from Rusjuk to Wallachia, Giurgiova will not surrender and on the other hand, at present the mentioned fortress is in a bad condition with a very weak guard. Due to the suspects, the Turks will have because of the transfers of our soldiers and as a result of the steps the Sublime Porte will take immediately after it, the weak condition of Giurgiova will change and in that case the capitulation of the that fortress will be a loss of time and means. Also taking into account the fact that on the 20th of this month time expires and my messenger should return from Constantinople supposedly with negative news, I could not lose the perfect moment and ordered Miloradovich to organize a sudden attack on Giurgiova, making its capture possible. Full of fear, I will immediately inform His Majesty about it and send the copy of my order given to Commander Miloradovich.

For His Majesty to be aware of the process of all the operations, I would ask you, my honorable lord, to inform His Majesty about all the circumstances described above.

Remembering His Majesty's positive opinion about me, which is the greatest possible happiness in this world, I will be grateful if Your Excellency is kind enough to inform me how His Majesty accepted my impudent decision. I will wait for your answer with a great and unexplainable impatience...

Prince Prozorovsky A.

P.S. The messenger was about to leave, when I got references of letters from Constantinople under the headings P and Q. As a matter of interest I also attach a newsletter under the heading R sent from Vienne on March 3rd (new calendar) that I received from Bucharest.

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1928, pp. 525-528, Original in Russian

Mseryan about the Capitulation of Rusjuk, Sistov and Nicopol

Seeing that the fall was knocking doors and he still did not manage to capture Shumlin, where the army of the Turkish regent was located, Kamentsky gathered his whole army and attacked Rusjuk to have at least that city occupied. The Bosnians, who were afraid that the city would be subjected to starvation and that the cannon shells would not be enough, got the news on Russian attack and decided to surrender.

Next time, when the Russian messenger came to offer them to surrender the city, they answered, "We will surrender if Manuk Bey comes and concludes the treaty on his own". When Kamentsky heard this he sent a man to invite Manuk Bey. Without wasting time Manuk Bey rushed to meet him and reached the Russian army. As Kamentsky did not trust Bosnians he did not let Manuk Bey meet them in the fortress. He offered Bosnians to visit them. Five Bosnians left the fortress and went to meet Manuk Bey. Entering the fortress the second day, Manuk Bey talked to the Bosnians and Aleo Karnetsy Pasha and took the Bosnians to the Russian army. Though the Bosnians had promised to surrender the city, Manuk Bey talked about the terms set forth by their armies. The armies were allowed to go to the regent's army and were given carts for leaving and having rest. The Bosnians together with the army left Rusjuk (on October 5th, 1810) and the Tajik population (Turks) gathered all their wealth and headed to Shumlin. The city under cavalry's defense went under Russian control.

The surrender of Rusjuk had a terrible influence on the neighboring fortresses, such as Sistov and Neapolis. The siege was not a fierce one (because Russians had used all their in Rusjuk). Other fortresses also surrendered. When they were offered to surrender, they answered they would not surrender fortresses without fight unless Manuk Bey came. Hachi Ibish Ali Agha, the governor of Neapolis and Zilidagh together with Ahmed Agha, the governor of Sistov sent a letter to Mnauk Bey. When the letters reached Kamentsky he sent them to Manuk Bey and asked him to personally go to Sistov and Neapolis, because he was the only one to know how to capture those cities. On his way to those cities, Manuk Bey faced a terrible incident. One of the tributaries of the Danube was heavily flooded those days as a result of the rains and the migrants had not waited for the river to calm down. Facing the death, they had rushed to cross the river. Someone named Hachi Hakob Avetisyan had been with them and he was the one to tell Manuk Bey about this incident. Even Manuk Bey's son had heard this story. The severity of this incident became evident when the Russian soldier accompanying Manuk Bey drowned in the whirl of the river.

**Entering the fortresses and talking to the governors (on October 17th)
Manuk Bey made the cities surrender to Russians on the same conditions
as Rusjuk had surrendered. The tajiks who were in that city went to
Danube. Manuk Bey provided Russian horsemen for accompanying them
so that no one stopped them on their way.**

When the Turks emigrated from Rusjuk, Neapolis and Sistov Manuk bey sent Mustafa Pasha Bayraktar's family with the same group. During this emigration the personal qualities of many people were revealed. Manuk Bey provided medicine, food and money not only to these emigrants but also to janissaries, so that they did not need anything on their way. Experiencing Manuk Bey's kindness, people told everyone in Constantinople about Manuk Bey's generosity. This news reached even Sultan. Sheikh-ul-islam, who had not known Manuk Bey before, also heard about him. After these events, he showed great sympathy for Manuk Bey as a gratitude for his kindness towards Tajiks. Reaching Constantinople, Aghalar Aghasi, the general commander of janissaries and Ejip Agha, one of those released due to Manuk Bey told everyone about their endless gratitude to Manuk Bey. After it, the janissaries changed their opinion about Armenians for the better.

Mseryan, see in the same place, pg. 207-212.

9.

About the Arrival of a New Turkish Delegate

Bucharest, 30 January 1811

(A part from a consular report)

...On January 26th, a Turkish delegate reached Bucharest by the order of Kapici Bashi. He was the same Numan Efendi, who had often been sent from Shumla to bring letters from the Grand Vizier to Russian commanders. He had the title of Head General (mirahor) and is served in the Grand Vizier's house as an officer. He stayed in Commander Italinsky's neighboring house and was warmly welcomed by both Russian constable and all the other commanders of the army. According to some accurate news, the aim of his mission was bringing a common polite letter from the Grand Vizier to Kamentsky and Reis Efendi's long letter to Manuk Bey. He was authorized by the Grand Vizier to start talks for conciliation with Russia without ceding even an inch of land. It is quite predictable that this mission, just like the previous ones, would not succeed. Russian impatience for peace is the only vivid thing in this case and

nobody doubts that it will not be concluded immediately after the proud announcement made to the whole Europe about that it is impossible to deny principality.

Hurmuzachi, Documents, 16. Pg. 869, French copy.

10.

From Commander Kutuzov to Rumyantsev

Bucharest, March 7th, 1812 (February 24th)

Honorable Count Nikolai Petrovich:

Manuk Bey was at Kehya Bey for some days. There he found Prince Mourouzis, who was engaged in reading encoded letters in the next room while the two proxies and Capan Oglu were quarreling in Galib Efendi's large reception hall about the condition of Turkish army and saying that it would be so hard for it to struggle in a new war lacking the most necessary things, such as tents.

Prince Mourouzis entered the hall and handed a letter in Turkish to Kehya Bey. At that time Hamid Efendi, the second proxy asked them to stop that unpleasant quarrel. After reading the letter, Galib Bey handed it to Hamid Bey saying, "This should make you happy, we have very good news".

Hamid Efendi returned the paper to Galib Bey, making the latter understand that it must have been translated beforehand. Then, Kehya Bey handed this paper to Capan Oglu, adding, "This is written to us by our companion Mavroyeni".

After Manuk Bey had informed me about this quarrel, I ordered him to make efforts to know the content of the above mentioned paper but only a few weeks ago he managed to do so.

Having a conversation with Galib Bey in front of four people, he asked the latter whether the letter that Mourouzis had handed to him really contained good news. Kehya Bey answered that the paper received from Mavroyeni informed that the war between Russia and France is inevitable and it will start very soon and that the French armies are in active operations and have already crossed the Rhine.

It is my responsibility to inform Your Grace about the news received from Galib Efendi and I think it is to the point to add that the French consul Ldu, who is under my control, has informed nothing on the given preparations to Turkish proxies and only informs them about the French victories in Spain, something that he reminds me every time we meet.

Best regards, and so on...

Count Mikhail Kutuzov

P.S. After writing this letter the state advisor Fonto introduced a record about Manuk Bey-Kehya Bey meeting. Sending you the original of the record, I will wait for your answer.

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1952, pp. 80-81, Original in Russian.

II.

From Joseph Fonton to Commander Kutuzov

Bucharest, February 17/29th, 1812

As Your Grace had ordered, yesterday I informed Manuk Bey about the plan against the Ottoman Empire and your instructions concerning it. Based on your order, I instructed him the manner he must adopt while dealing with Kehya Bey.

I told him that Your Grace has been informed by a reliable source that the plan made by other countries for many years aimed at spoiling the image of the Ottoman Empire in Europe is very actual at the moment and its implementation seems to come closer. I also informed that the same countries have noticed that all the invasions of current war both in Europe and in Asia were mainly to the detriment of the Sublime Porte and that the current invasion had a much more tragic ending for it. Though Russia moved most of its army from Danube region and has adopted the policy of protection, the Sublime Porte has gathered all its forces ready to attack. I also told Manuk Bey that those countries have concluded that Turks are not able to resist Russian royal court for a long time, hence it is high time to divide the loot and that they want to offer this partition to the royal court.

Then referring to Your Grace's concerns, I told Manuk Bey that the plan is against both the Emperor's personal feelings and state interests. His Majesty's goal is to achieve conciliation with reasonable conditions, frustrating the machinations against the Sublime Porte and becoming the protector of the latter's European properties. There is no need to consider the conciliation as an end of the war as before. Here is an Empire that with God's grace has gained advantages over the Sublime Porte in the war and now wants to define borders through conciliation.

Then, I added that the ideas expressed by His Majesty are based on the advice of other countries that want to get use of the situation to see the Ottoman

Empire's fall in Europe and that putting aside all motives, His Majesty's wish is enough to make the Sublime Porte surrender.

(At this moment, I reminded Manuk Bey about the surrender of Bukovina to Austria as a compensation for the broken promise). I told Manuk Bey that His Imperial Highness can lay claim to these concessions as the right of victory and the right of getting compensation for the loss suffered during the five-year costly war. In case the Sublime Porte casts doubt on His Majesty's noble and kind intentions, it is easy to convince him by offering not only conciliation but also alliance by which the two countries guarantee mutual support to each other in the struggle against their common enemies. I also mentioned that the description of Grand Master (Sultan) as a strong person and his psychological strength made a great impression on His Grace but both the Sultan and his government should put on a scale the minute concessions Russia demands and the innumerable consequences of the dangerous situation the Empire will experience in case the negotiations among the heading cabinets of Europe end in agreement or even in war that will arise against the Sublime Porte without giving opportunity to sign the treaty of solidarity with Russia.

I also added that other countries try to dissuade the Sublime Porte as they know that the quickly obtained peace will hinder their plan of partition while the ongoing war will ensure the implementation of that plan and will make the task easier by reducing the hostile parties' income and means of defense.

In the end, I made him notice that the Russo-Turkish conciliation Turkey will keep its entire means to suppress the adherents to Wahhabism¹²⁷ and stand as a mound counter to this gulf against the country and religion. Besides, the Sublime Porte should also remember about the great influence Russia has on a number on countries under the dominion of the Ottoman Empire and it is illogical of Turkey to reject some concessions that will guarantee the elimination of machinations around evoked around the country.

On that very day, Manuk Bey went to Galib Efendi, pretending that having heard about my worries he had allegedly visited me and found me in no mood. He had wanted to know the reason and I had answered that it was all because of bad news received from Your Grace. Introducing his actual concerns as well, Manuk Bey told Galib Bey everything I had instructed before. Hearing attentively up to the end, the latter made him understand that this partition had long been an apple of discord. "Manuk Bey answered the longer plan is developed the closer its execution will be unless it is prevented".

As regarded to the treaty of alliance, Galib Efendi stated that he had offered alliance to Commander Italinsky in a private meeting still in Giurgiova,

¹²⁷ An Islamic doctrine and religious movement

but Italinsky had not answered. Manuk Bey, being unaware of this fact, told him that either he had not properly explained everything to Commander Italinsky or His Grace had not been able to answer at that time.

Referring to this topic, Galib Bey reprimanded, saying that his experience had taught him that royal courts of Europe would never adhere to foreign government if it was not driven by their interests.

Manuk Bey answered that he does not think all countries are guided by the same principle and referred to His Highness' sincere confession regarding this issue, i.e. the partition of the Ottoman Empire is never driven by Russian interests because taking into account the geographic features, its share from this partition does not have the same importance as that of other countries. Manuk Bey expressed his opinion, stating that Russian guarantee will be beneficial for the Ottoman Empire. If the latter does not agree to conciliation, than the Russian court will be obliged to confirm the plan of partition and even if the Sublime Porte is able to hinder its complete execution, the plan is deemed to succeed by making concessions to Russians that will be greater than the ones they demand at the moment.

During the whole meeting, the expression on Galib Bey's face changed, he was sad and thoughtful. Manuk Bey dared tell him at that moment that having Turkish Sultan's trust he should bear the responsibility to solve numerous difficulties and not be limited by playing the role of a mediator. In case his records does not have the necessary influence on Sultan, he should inform him everything orally through serious, reliable people who witness all the events.

Galib Bey answered Manuk Bey, "Our Sultan is young and his passion makes me worry. We do not dare oppose his opinion. We have tried the means you just offered. We also orally provided information to him. When it came to the problem of conciliation, we sent Bekir Bey from Rusjuk to him as a respectable person. But neither Bekir nor others dared express their real opinions at his presence. Besides, the ministers and officials who live in Constantinople enjoying rest and peace are not concerned with the difficulties the country is facing as much as we are, supporting the army. As for me, sometimes I was too far from being a mediator, sometimes I was even stronger than needed but I also share the same fears".

Manuk Bey answered him that taking into account His Highness' trust towards Bekir Bey and his (His Highness) high opinion about his talents, hard work and loyalty, he can never become the "victim" of Sultan's passion that frightens others.

Without informing Manuk Bey, Galib Bey found it necessary to inform the Sultan about the news he had received.

State advisor Joseph Fonton

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, pp.75-78,
Original in French

12.

From Commander Kutuzov to Rumyantsev
Bucharest, March 3rd, 1812 (20 February)
Deeply honored Count Nikolay Petrovich:

Following Your Highness' secret letter of February 4th, I instructed Manuk Bey to meet Kehya Bey Galib Efendi and show him the benefits of the Submile Porte in case of the Russo-Turkish conciliation and have a dispute with him on political state of his country and on danger threatening him.

This secret mission was entrusted to Manuk Bey through advisor Fonton and was described in detail in the record that the latter had given to us. I attach the original of the record to this letter so that you know the instructions given to Manuk Bey and Galib Efendi's opinion.

Waiting for your answer and so on... Count
Mikhail Kutuzov

The archive of Russian foreign relations in Moscow, case 1982, papers 73-74, Original in Russian.

13.

From Manuk Bey to Prince Hovakim Lazaryan
Sibiu, August 6th, 1813

(Referring to the letter sent by Hovakim Lazaryan on June 26th, 1813 from Petersburg in which Lazaryants was accusing him of not leaving Wallachia on time together with Russian armies and for later having to suddenly escape from Bucharest. Manuk Bey answered Lazaryan on August 6th, 1813 from Sibiu where he had settled after escaping from Wallachia).

“...My lord I am guilty, because I bought estates without making preparations beforehand. And I did not sell my properties on time so that to meet Russian armies upon their arrival. Indeed, my lord, you have the

right to be angry with me. Only God is infallible. I was blind to see that these countries would never ever become Turkish, witnessing and hearing from general commanders that the merciful emperor, as well as Prince Rumyantsev had affection for these countries and were doing their best for the sake of them. On the other hand, I could see that Turks were weak and were not able to struggle against Russians. I knew beforehand what decision the merciful emperor had made for the borders of Danube.

(Manuk Bey remembers that the Russian commanders, who were initially leading the army, could not take the advantage of circumstances and lost their chance to crush the Turkish army three times. So they became the reason for the delay of the victory. Being inspired with Napoleon's encouragements, Turks did not want to compromise during peace talks, which would not succeed without Manuk Bey's mediation).

My lord, this accursed Napoleon gave Turks so many hopes and promises, that the border would not stretch from the river Burut till the Danube but for your servant's service as a mediator (meaning but for Manuk Bey). Turks wanted the border of Bender and Hotun to stretch till the river Konduk. Otherwise, Turks were ready to again fight against Russians, encouraged by Napoleon's and his Istanbulian friends' advice.

Though Turkish ambassador Galib Efendi was an old friend of mine, your servant (Manuk Bey) had to make numerous efforts for talking to him in secret for the border to stretch from the river Barut till the Danube. Then I informed Kutuzov and the latter reported to the Tsar. In answer to Kutuzov's letter, the Tsar ordered him to make use of my mediation to talk to the Turkish ambassador. These negotiations were confidential. Only the Turkish ambassador, Prince Kutuzov, his servants, Kutuzov's and my translator Fonton (who was Armenian) were aware of these negotiations. No one else knew about them: neither two other Turkish ambassadors, nor their translator Mourouzis, nor Russian ambassadors and Dulinsky. Prince Kutuzov told me that the Emperor and Count Rumyantsev were aware of my service in peace talks. God is witness, without having any profit, I worked really hard, suffered a lot and spent a lot of money in order to succeed as soon as possible. This was my service to the Emperor.

(Manuk Bey will later regret for not being able to ensure better terms for peace talks because of some conditions and especially Napoleon's threats and firstly they were not able to set the two Danube principalities free from Turkish dominion. In the continuation of his letter he writes).

"What else shall we do? Maybe it was not God's will. Because of that accursed Napoleon's war we refrained from misfortune, moving our families.

For estate owners like us, it was like selling an incomparable treasury, which would not only bring us seven times more income but also will be very useful for the merciful Emperor. If the peace lasted for 7 years, the merciful Emperor could get 50.000 that had always been kept.

The central state historical archive in Leningrad, fund 880, op. 5, case 7, pp. 212-215, Original in Armenia.

ՀԱԿՈՒ ՄԻՐՈՒՆԻ

ԷՋԵՐ

ՄԱՆՈՒԿ ԲԵՅԻ ԿՅԱՆՔԵՆ

HAKOB SIRUNI

PAGES FROM
MANUK BEY'S LIFE

Համակարգչային էջադրումը՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 864

Ստորագրված է տպագրության 30.05. 2018թ.:

Չափսը՝ 70 x 100 ¹/₁₆, տպագրական 11,25 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

[2000 77.]

ԳԱՍ Հիմնադրար Գիտ. Գրադ.

FL0526739

A 103729

